

Український

ІСТОРИЧНИЙ

ЖУРНАЛ

6

1964

Український ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6

ЛИСТОПАД —
ГРУДЕНЬ
1964

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- О. Є. Іваненко (*Дрогобич*) — В. І. Ленін про проблему кадрів в соціалістичній революції 3
- І. І. Ніколаєнко — Керівна роль Комуністичної партії України в розгортанні руху за комуністичну працю в промисловості республіки (1959—1961 рр.) 12
- І. І. Коломійченко — Боротьба Комуністичної партії України проти троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку (1926—1927 рр.) 26
- І. О. Гуржій — Україна в сільськогосподарському виробництві пореформеної Росії (60—90-і рр. XIX ст.) 39

ПОВІДОМЛЕННЯ

- З. Г. Лихолобова (*Донецьк*) — Хіміки Донбасу у боротьбі за комуністичну працю 51
- І. П. Богодист (*Дніпропетровськ*) — Про деякі питання соціалістичного будівництва в західних областях УРСР 55
- С. Вронський (*Польща*) — Суспільно-економічні відносини на Волині напередодні другої світової війни 62
- П. М. Калениченко — Утворення Комуністичної партії Польщі — важлива віха в історії польського робітничого руху 69
- В. А. Жебокринський — До питання про вступ Туреччини в першу світову війну 76

ЗАМІТКИ

- Б. О. Блох (*Харків*), А. І. Епштейн (*Харків*) — Трудове піднесення харківських тракторобудівників після XXII з'їзду КПРС 81
- Г. А. Муквич (*Хмельницький*) — Про підготовку пропагандистів наукового атеїзму на Україні (1959—1963 рр.) 84
- В. П. Башевої (*Зугрес, Донецької обл.*) — Підготовка виробничо-технічної інтелігенції у вузах і технікумах УРСР (1933—1937 рр.) 89
- С. Я. Случевська — З історії Зафронтового бюро ЦК КП(б)У (1919 р.) 93
- Є. Я. Масумян — Страйк у Баку 1914 р. 97
- І. Щербатюк — Про еміграцію українців Східної Галичини в Росію (1892 р.) 101

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- В. Н. Жук (*Полтава*), Г. М. Пилипейко (*Жовтине, Черкаської обл.*) — Жовтине 104
- Л. Л. Макаренко, П. І. Жевахов — Бібліографічний апарат з історії міст і сіл Української РСР 107

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- П. Я. Мірошніченко (*Донецьк*) — Практикуми з історії СРСР на перших курсах 111
- В. М. Кулаковський (*с. Лишня, Макарівського р-ну, Київської обл.*) — Позакласна робота з історії УРСР в VII—VIII класах 113

НАШ КАЛЕНДАР

Д. Д. Пиха — В. К. Блюхер на Україні. (До 75-річчя з дня народження)	115
І. П. Дудко (<i>Щорс, Чернігівської обл.</i>) — Воїн революції (до 75-річчя з дня народження М. Г. Кропив'янського)	119
Ю. С. Бурляй — Виразник народних дум (до 75-річчя з дня народження Остапа Вишні)	122
Г. М. Ордовська, П. М. Яцків — IV з'їзд Комуністичної партії Західної України (до 30-річчя)	126

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Ж. І. Ісаєнко — «Сердце, отданное людям. Рассказ о жизни и деятельности Григория Ивановича Петровского», «Петровский»	131
В. М. Зайцев — «Минуле і сучасне села»	132
А. І. Пашук — «Пересторога» — український антиуніатський памфлет початку XVIII ст.	134
П. М. Костриба — «В боях за Харьковщину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны»	135
В. Г. Сарбей — «Очерки истории исторической науки в СССР», т. III	137
О. С. Компан — Г. Логвин. Украинское искусство	140
Ш. Т. Кіпперман (<i>Хмельницький</i>) — М. М. Лисенко, Г. І. Підлуцький, І. Л. Мілявський. Викладання історії в школі в світлі рішень XXII з'їзду КПРС	142
В. Т. Зінич — Я. П. Прилипка. Етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян	144

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

М. П. Приходько — Міжнародний конгрес антропологів і етнографів у Москві	145
І. М. Кулінич — Сесія, присвячена 100-річчю I Інтернаціоналу	146
Б. Г. Семенов — Державній історичній бібліотеці УРСР — 25 років	147
О. Т. Єрісов (<i>Полтава</i>) — В Полтавському краєзнавчому музеї	149
В. К. Пухтинський — Рідкісна знахідка	150
Алфавітний покажчик статей, розміщених у журналах за 1964 р.	151

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор), І. Л. Бутич, І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, В. І. Петров, А. В. Санцевич (заст. відповідального редактора), М. В. Черненко, В. А. Чирко, П. М. Шморгун (заст. відповідального редактора).

Відповідальний секретар **Л. Д. Мрищук**

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31.

Статті

О. Є. ІВАНЕНКО

В. І. ЛЕНІН ПРО ПРОБЛЕМУ КАДРІВ В СОЦІАЛІСТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

Марксизм-ленінізм вчить, що жоден клас не досягав свого панування, якщо він не виховував своїх керівників руху. Ні одна держава не могла і не може налагодити творчу роботу без своїх кадрів: керівників і працівників державного апарату, підприємств і культурних установ. Це положення марксизму-ленінізму повністю стосується і робітничого класу та його соціалістичної держави.

Ось чому В. І. Ленін завжди надавав величезного значення вихованню керівних кадрів партії. Вже в 1900 р., у № 1 газети «Искра» В. І. Ленін ставить завдання «готувати людей, які присвячують революції не самі тільки вільні вечори, а все своє життя»¹. В травні 1901 р. Володимир Ілліч вимагає підготовки не лише найбільш умілих пропагандистів, але й «найбільш вправних організаторів, найбільш талановитих політичних вождів партії, здатних у потрібну хвилину дати лозунг до рішучого бою і керувати ним»².

Перебуваючи в еміграції, В. І. Ленін весною 1911 р. створює партійну школу в Лонжюмо. Протягом трьох місяців він прочитав для її слухачів 57 лекцій з політичної економії, аграрного питання, теорії та практики соціалізму³. До читання лекцій в школі В. І. Ленін залучив Н. К. Крупську, А. В. Луначарського, М. О. Семашка.

Марксизм-ленінізм вчить, що для буржуазії проблема кадрів вирішується в принципі ще до перемоги буржуазної революції. Процес росту буржуазної інтелігенції і виховання кадрів буржуазних спеціалістів відбувається одночасно з процесом виникнення і розвитку капіталістичних виробничих відносин в умовах феодального ладу.

Інакше доводиться розв'язувати цю проблему пролетаріатові. За капіталізму він не міг підготувати адміністраторські, господарські і культурні кадри, які б могли відразу після перемоги соціалістичної революції приступити до управління державою і керівництва господарством. Робітничий клас змушений готувати свої керівні кадри в ході самої соціалістичної революції.

Меншовики та інші прибічники буржуазних порядків напередодні Жовтневої революції всіляко залякували більшовиків тим, що вони нібито не зможуть створити державного апарату через відсутність кадрів. Цим опортуністичним вигадкам В. І. Ленін завдав нищівного удару в своїй праці «Чи вдержать більшовики державну владу?». Він писав, що «у нас є «чудесний засіб» відразу, одним ударом *вдесятеро*

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 336.

² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 11.

³ А. М. Черненко. Партійна школа в Лонжюмо. Дрогобич, 1962, стор. 42.

збільшити наш державний апарат, засіб, якого ні одна капіталістична держава ніколи не мала і мати не може. Ця чудесна справа — залучення трудящих, залучення бідноти до повсякденної роботи управління державою»⁴. До цієї роботи, писав далі В. І. Ленін, «ми можемо відразу прилягти державний апарат, мільйонів у десять, якщо не в двадцять чоловік, апарат, не бачений ні в одній капіталістичній державі»⁵. Життя переконливо показало глибоку правоту В. І. Леніна.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції пролетаріат нашої країни став пануючим класом, а його авангард — партія комуністів перетворилась у правлячу партію. На плечі Комуністичної партії та її вождя В. І. Леніна лягли величезні організаційні завдання. Потрібно було не лише зруйнувати старий лад, але й побудувати новий.

Це викликало величезний попит на кадри партійних, радянських, господарських, культурних і військових керівників. Але кадри партії були дуже нечисленими. Їх не вистачало для найважливіших ділянок роботи. Питання про керівні кадри перетворилося в одну з найважливіших проблем.

Під керівництвом В. І. Леніна партія розв'язувала її трьома основними шляхами: по-перше, шляхом використання на керівній роботі кадрів професіональних революціонерів і висування практиків із числа робітників, селян, солдатів і матросів до державного апарату і різних галузей народного господарства; по-друге, шляхом широкого розгортання підготовки керівних кадрів на курсах і в учбових закладах; по-третє, шляхом використання в соціалістичному будівництві старих спеціалістів.

На керівні пости молоді Радянської держави партія на чолі з В. І. Леніном перш за все послала загартованих у боротьбі з царизмом професіональних революціонерів, стійких і випробуваних керівників робітничого класу і селянства. Так, до складу ВЦВК, обраного на II Всеросійському з'їзді Рад, увійшли найбільш відомі професіональні революціонери, видатні діячі Комуністичної партії В. І. Ленін, Я. М. Свердлов, Ф. Е. Дзержинський, Г. І. Петровський, А. С. Бубнов, М. В. Криленко та ін.⁶ Раду Народних Комісарів, створену II з'їздом, очолив геніальний вождь партії і всіх трудящих В. І. Ленін. Кращі сини партії стали на чолі народних комісаріатів: Г. І. Петровський — народного комісаріату внутрішніх справ, Г. В. Чичерін — закордонних справ, А. В. Луначарський — освіти, О. Г. Шліхтер, а згодом О. Д. Цюрупа — продовольства, М. О. Семашко — охорони здоров'я, Л. Б. Крассін — торгівлі і промисловості, В. Р. Менжинський — фінансів. До Комітету у військових і морських справах увійшли відомі військові діячі партії: В. О. Антонов-Овсієнко, М. В. Криленко, П. Ю. Дибенко. ВЧК очолив полум'яний більшовик, твердий лєнінець Ф. Е. Дзержинський. Старі члени партії були послані В. І. Леніном також на посади заступників наркомів, керівників відділів наркоматів.

Під керівництвом В. І. Леніна Комуністична партія направила старих більшовиків-підпільників у місцеві органи влади і народного господарства. Серед них були: А. А. Андрєєв, Ф. А. Сергєєв (Артем), В. Е. Кінгісєпп, С. М. Кіров, П. О. Кобозєв, В. В. Куйбішев, В. С. Міцкевич-Капсукас, О. Ф. М'ясников, Г. К. Орджонікідзе, М. В. Фрунзе, С. Г. Шаумян та багато інших. На Україні, наприклад, до складу першого радянського уряду — Народного Секретаріату увійшли старі

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 84.

⁵ Там же, стор. 86.

⁶ «Второй Всероссийский съезд Советов», М., 1928, стор. 92.

більшовики: Є. Б. Бош, Ф. А. Сергеев (Артем), М. О. Скрипник, який за вказівкою В. І. Леніна у грудні 1917 р. був направлений на Україну, та ін.

За даними ЦК РКП(б), із числа облікованого складу старих більшовиків-підпільників у 1922 р. працювало на керівних посадах в органах всеросійського масштабу 10,1%, обласного — 5%, губернського — 60,9%, повітового — 23,3%. На рядовій роботі перебувало лише 0,7% старих більшовиків⁷. Наведені дані показують, що основний тягар керівництва трудящими масами у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади винесли на своїх плечах старі революціонери-підпільники.

В. І. Ленін дуже високо цинив кадри професіональних революціонерів. Він підкреслював, що в перший період соціалістичної революції пролетарська політика партії визначалась «величезним, неподільним авторитетом тієї найтоншої верстви, яку можна назвати старою партійною гвардією»⁸. А ряди цієї випробуваної в горнилі революційних битв ленінської гвардії були дійсно дуже малочисельними. З трибуни VIII з'їзду партії В. І. Ленін говорив: «Якщо коли-небудь майбутній історик збере дані про те, які групи в Росії управляли ці 17 місяців, які сотні, тисячі осіб несли на собі всю цю роботу, несли на собі весь неймовірний тягар управління країною, — ніхто не повірить тому, що можна було цього досягти при такій мізерній кількості сил»⁹.

Зрозуміло, що кадри професіональних революціонерів не могли задовольнити величезний попит країни на радянських, господарських та інших керівників. До того ж, як зазначав В. І. Ленін, ці кадри в основному мали досвід агітаторської роботи. Набуття досвіду практичної роботи вимагало часу. У зв'язку з цим В. І. Ленін спрямовував зусилля партії на те, щоб відшукати і висунути на керівні посади передових, найбільш свідомих робітників і селян. У цій роботі Володимир Ілліч показував партії особистий приклад. Він, як ніхто, був найтісніше пов'язаний з народом, часто відвідував фабрики і заводи, розмовляв з робітниками, приймав величезну кількість делегацій від профспілок, фабзавкомів. Тисячі робітників, селян, солдатів і матросів зверталися безпосередньо до В. І. Леніна і завжди отримували від нього вичерпні відповіді. І якщо в кому-небудь з них Ілліч помічав ті або інші якості, необхідні керівникові, він рекомендував його відповідним органам для використання на керівній роботі.

Відбираючи кадри на керівні пости, партія враховувала той досвід, якого набули робітники і селяни у лютому—жовтні 1917 р. під час підготовки і здійснення Жовтневої революції. В цей період частина передових робітників, селян і солдатів брала участь у роботі Рад, професійних спілок, фабзавкомів, які вже в той час активно втручалися в питання організації і управління промисловістю. Наприклад, до крупного керівника народного господарства, а згодом видатного партійного і державного діяча виріс робітник В. Я. Чубар, який набув практичного досвіду управління промисловістю, очолюючи фабзавком Петроградського гарматного заводу і працюючи в центральній раді фабзавкомів. У дні Жовтневої революції він був призначений комісаром Головного артилерійського управління, а згодом — головою правління Державного об'єднання машинобудівних заводів¹⁰.

⁷ «Учет и распределение работников», М., 1923, стор. 15.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 220.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 133—134.

¹⁰ В. Дробижев, Н. Думова, В. Я. Чубарь (Биографический очерк), М., 1963, стор. 20, 23.

В. І. Ленін вчив, що виховання своїх організаторів і керівників — нелегка справа. Вона вимагає довгого часу. «Потрібні, розуміється, — писав Володимир Ілліч, — не тижні, а довгі місяці і роки, щоб новий суспільний клас, і притому клас, раніше пригноблений, задавлений нуждою і темнотою, міг освітисся з новим становищем, роздивитися, налагодити свою роботу, висунути *своїх* організаторів»¹¹.

Висування із середовища народу керівників і організаторів В. І. Ленін вважав винятково важливим завданням партії. Він вимагав від держави робітників і селян «поставити широко, планомірно, систематично і *відкрито* справу добору найкращих працівників по господарському будівництву, адміністраторів і організаторів спеціального і загального, місцевого і загальнодержавного масштабу»¹².

Сміливе висування в державні установи тисяч кращих робітників і селян вже в перші місяці радянської влади допомогло партії подолати саботаж старих чиновників і налагодити роботу народних комісаріатів. Лише при найактивнішій участі робітників, солдатів і матросів були створені всі наркомати. Так, Народний комісаріат внутрішніх справ був організований за допомогою робітників Путиловського заводу; створювати Наркомат продовольства активно допомагали червоногвардійці та матроси продовольчих загонів; робітники петроградського і московського залізничних вузлів допомогли організувати Наркомат шляхів сполучень; у створенні Наркомату закордонних справ брали участь робітники петроградського заводу «Сімменс-Шуккерт» і матроси Балтійського флоту.

Не менш гостру потребу в кадрах відчували і місцеві органи влади і народного господарства. Прохання допомогти досвідченими кваліфікованими кадрами було одним з поширеніших прохань, з яким місцеві партійні організації зверталися в ЦК РСДРП(б)¹³. Для того, щоб допомогти місцевим працівникам, В. І. Ленін вимагав від партійних організацій промислових центрів і передусім партійної організації Петрограда направити на периферію досвідчених і загартованих у революційній боротьбі робітників. «Потрібні, — писав він петроградським робітникам у травні 1918 р. — десятки тисяч передовиків, загартованих пролетарів, настільки свідомих, щоб роз'яснити справу мільйонам бідноти в усіх кінцях країни і стати на чолі цих мільйонів... настільки твердих і відданих революції, щоб організовано витримати всі тяготи *походу* в усі кінці країни для встановлення порядку, для зміцнення місцевих органів Радянської влади...»¹⁴.

Велике довір'я і щирю любов свого вождя петроградські пролетарі виправдали на всіх ділянках будівництва нового життя, демонструючи на ділі високі якості твердих більшовиків-ленінців, витримку, політичну свідомість, відданість справі пролетарської революції. «Найрозвиненіші, найсвідоміші робітники, робітники Пітера, найбільше сил віддали для управління Росією»¹⁵, — так високо оцінив В. І. Ленін петроградський пролетаріат.

Багато допомагав В. І. Ленін місцевим партійним організаціям через Петроградський військово-революційний комітет, який працював під його безпосереднім керівництвом. Комісари, емісари, організатори

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 227.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 354.

¹³ «Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 г.—февраль 1918 г.)», т. II, М., 1957, стор. 288—289, 347, 358; «Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920)». Сб. документов и материалов, К., 1962, стор. 20; журн. «Исторический архив», 1962, № 2, стор. 99; та ін.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 351.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 45.

і агітатори Петроградського ВРК, направлені за вказівкою Володимира Ілліча на місяць, працювали в усіх куточках Росії. За неповними даними Петроградський ВРК лише після 25 жовтня 1917 р. направив на місяць 106 комісарів, 61 емісара, і протягом місяця (з 25 жовтня по 25 листопада 1917 р.) — 643 агітаторів¹⁶. Дещо пізніше ВЦВК при найактивнішій участі В. І. Леніна розіслав у всі найважливіші міста і райони країни своїх емісарів. Вони, підкреслював Я. М. Свердлов, «інструктували місцеві органи Радянської влади у боротьбі з труднощами в управлінні країною, що виникали»¹⁷.

Велику допомогу керівними кадрами надав Петроград Україні. Комісари Петроградського ВРК працювали в Одесі, Севастополі та в інших містах, емісари ВЦВК — в Подільській, Катеринославській, Київській, Херсонській, Чернігівській, Таврійській та інших губерніях¹⁸. В період з 25 жовтня до 25 листопада 1917 р. Петроградський ВРК направив на Україну 52 агітаторів, в тому числі в Харківську губернію — 11, Донецький басейн — 10, Чернігівську губернію — 8, Херсонську — 8, Подільську — 5, Полтавську — 4, Катеринославську — 3, Таврійську — 2, Волинську — 1¹⁹.

Створення збройних сил для захисту завоювань пролетаріату — одне з важливих питань ленінської теорії соціалістичної революції. Розв'язати його неможливо без вирішення проблеми підготовки командних кадрів. Робітничий клас Росії після встановлення своєї диктатури мав мало відданих Радянській владі військових командирів. Це були командири червоногвардійських загонів і частина більшовиків, які служили в старій армії. З їх середовища в роки громадянської війни вирости такі талановиті військово-політичні діячі, полководці і командири, як М. В. Фрунзе, С. М. Кіров, В. В. Куйбишев, М. І. Подвойський, В. О. Антонов-Овсієнко, В. Н. Боженко, О. Я. Пархоменко та багато інших.

Важливим джерелом поповнення командного складу В. І. Ленін вважав маси рядових солдатів і матросів, молодших командирів старої армії. Саме звідси партія висунула найбільше командирів нової, робітничо-селянської армії. Багато з них (С. М. Будьонний, В. К. Блюхер, В. І. Чапаєв, Г. І. Котовський, І. Ф. Федько, О. І. Городовиков, І. П. Белов, Й. Р. Апанасенко, С. С. Вострецов, В. С. Кіквідзе, П. Ю. Дибенко, С. К. Тимошенко, І. В. Тюленев та ін.) в роки громадянської війни проявили себе талановитими командирами, а згодом стали визначними полководцями. Таким був перший шлях, яким вів партію В. І. Ленін, борючись за забезпечення молодой країни Рад керівними кадрами.

Другий шлях вирішення цієї проблеми В. І. Ленін вбачав у піднесенні загальноосвітнього і культурного рівня трудящих, підготовці керівних кадрів і спеціалістів в учбових закладах та на курсах.

Вже в перші місяці після перемоги Жовтня Володимир Ілліч докладає багато зусиль для налагодження роботи органів народної освіти. На пост народного комісара освіти він висунув одного з найосвіченіших марксистів, глибокого знавця літератури і мистецтва, талановитого організатора А. В. Луначарського. В Наркомат освіти партією були направлені також Н. К. Крупська, В. М. Познер, Л. Р. Менжинська, М. М. Покровський, П. К. Штернберг та інші.

¹⁶ «Установление Советской власти на местах в 1917—1918 гг. Сборник статей», М., 1953, стор. 158, 163.

¹⁷ Я. М. Свердлов. Избранные статьи и речи. 1917—1919, М., 1944, стор. 39.

¹⁸ «Установление Советской власти на местах в 1917—1918 гг.», стор. 163, 164.

¹⁹ И. Дыков. Роль Петроградского Военно-революционного комитета в Октябрьской социалистической революции, Кишинев, 1955, стор. 79.

Для ліквідації неписьменності і організації діяльності учбових закладів потрібні були вчителі. За пропозицією В. І. Леніна 20 грудня 1917 р. Наркомат у військових справах видав наказ, згідно з яким оголошувалась демобілізація вчителів²⁰. Володимир Ілліч особисто турбувався про поліпшення становища вчителів. «Народний учитель,— писав він,— повинен у нас бути поставлений на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві»²¹.

2 серпня 1918 р. Раднарком розглянув і затвердив декрет «Про правила прийому до вищих учбових закладів». Одночасно на пропозицію В. І. Леніна уряд ухвалив постанову, яка зобов'язувала Наркомат освіти всіляко сприяти тому, щоб до вузів приймалися передусім «особи із середовища пролетаріату і біднішого селянства»²². Ленінські положення про підготовку спеціалістів з числа трудящих законодавчо закріпила перша Радянська Конституція.

Ці заходи Радянського уряду широко відкрили двері вузів для робітників і селян, викликали величезний приплив молоді у вищі учбові заклади. Якщо на початку 1918 р. число студентів у вузах становило 60 тис. чоловік, то на осінь 1919 р. у вищих учбових закладах вже навчалось 117 тис. студентів²³. Зростала і кількість вузів. На листопад 1920 р. в країні, за нашими підрахунками, вже діяло, не враховуючи технічних вузів, 46 вищих учбових закладів, з яких 31 був створений після Жовтневої революції²⁴.

Підготовка спеціалістів у вузах — справа порівнюючи тривала. Тому партія, В. І. Ленін змушені були стати на шлях організації короткотермінових шкіл і курсів. Особливо широко використовувались такі школи і курси для підготовки військових кадрів. У грудні 1917 р. за вказівкою В. І. Леніна була створена перша Московська революційна кулеметна школа²⁵. У лютому 1918 р. Народний Комісаріат у військових справах організував у Петрограді, Москві, Казані та інших містах 13 прискорених курсів по підготовці командного складу²⁶. Водночас у Володимирі, Тулі, В'ятці, Катеринбурзі та інших містах почали діяти курси для підготовки червоних командирів, організовані губернськими військовими відділами і комісаріатами²⁷, а також штабами фронтів, армій, а інколи навіть дивізій. Всього у 1918 р. в країні діяло 65 шкіл і курсів по підготовці командного складу²⁸, де навчалось близько 13 тис. чоловік²⁹. Протягом 1918 р. курси і військові школи закінчили 1700 червоних командирів³⁰.

В. І. Ленін надавав виключно великого значення підготовці пролетарських командирів. «Будуючи нову армію,— говорив він,— ми повинні брати командирів тільки з народу. Тільки червоні офіцери матимуть

²⁰ «Газета Временного Рабочего и Крестьянского правительства», № 41, 24 грудня 1917 р.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 409.

²² Ленинский сборник, XXI, стор. 211.

²³ «1917—октябрь 1920. Краткий отчет Народного комиссариата по просвещению», М., 1920, стор. 52.

²⁴ Там же, стор. 52—54.

²⁵ Д. А. Воропаев, А. М. Иовлев. Борьба КПСС за создание военных кадров, М., 1960, стор. 17.

²⁶ «Газета Рабочего и Крестьянского правительства», № 25, 16 лютого 1918 р.

²⁷ «Из истории борьбы советского народа против иностранной военной интервенции и внутренней контрреволюции в 1918 году. Сб. статей», М., 1956, стор. 306.

²⁸ Д. Гринишин. Военная деятельность В. И. Ленина, М., 1957, стор. 222.

²⁹ «История гражданской войны в СССР», т. 3, стор. 543.

³⁰ «КПСС и строительство вооруженных сил СССР (1918—июнь 1941)», М., 1958, стор. 96.

серед солдатів авторитет і зуміють зміцнити в нашій армії соціалізм. Така армія буде непереможна»³¹. Володимир Ілліч часто відвідував військові школи і курси, стежив за їх комплектуванням, постачанням, станом учебного процесу, виступав перед курсантами.

Прискорені курси випускали в основному командирів середньої ланки. А новій робітничо-селянській армії потрібні були також командири частин і з'єднань, працівники штабів, які добре володіли військовою справою.

Після перемоги Жовтневої революції збереглася Миколаївська Військова Академія, яка раніше готувала вказаних вище командирів для царської армії. Троцький та його прибічники намагалися закрити академію, перетворити її у цивільний учбовий заклад. Було вже видано навіть відповідний наказ.

В. І. Ленін, дізнавшись про це, 10 березня 1918 р. надіслав Головному комісарові всіх військових учбових закладів розпорядження з вимогою припинити виконання наказу, оскільки реорганізація військової академії у цивільний заклад суперечить інтересам пролетарської держави. В. І. Ленін зажадав обговорення проекту реорганізації академії в Раднаркомі³².

На базі Миколаївської Військової Академії була організована Академія Генерального Штабу Робітничо-Селянської Червоної Армії, яка готувала старший і вищий командний склад. Серед її слухачів першого набору були В. І. Чапаєв, К. П. Мерецков, В. Д. Соколовський, І. В. Тюленев³³. У 1918 р. були реорганізовані й відкриті Артилерійська, Військово-медична, Військово-інженерна і Військово-господарська академії.

Таким чином, всі найважливіші заходи в галузі підготовки кадрів для народного господарства і Червоної Армії здійснювалися за ініціативою В. І. Леніна, під його керівництвом і з особистою участю.

Величезна країна з її великим, складним державним апаратом і народним господарством потребувала цілої армії найрізноманітніших спеціалістів. Висунути із свого середовища і швидко підготувати їх партія, трудящі маси країни, зрозуміло, не могли. За цих умов В. І. Ленін вказав єдино вірний вихід із становища, яке утворилось: залучити до соціалістичного будівництва буржуазних спеціалістів.

Слід зазначити, що питання про використання пролетаріатом наукових, технічних, культурних і військових кадрів, які дісталися йому від старого капіталістичного суспільства, було зовсім нерозробленим. «Я не пам'ятаю,— говорив В. І. Ленін на VIII з'їзді партії,— щоб попередні вчителі соціалізму, які дуже багато чого передбачали в грядущій соціалістичній революції і дуже багато чого намітили в ній,— я не пам'ятаю, щоб вони висловлювалися в цьому питанні. Воно для них не існувало...»³⁴.

Розробка теоретичних положень про використання буржуазних спеціалістів у соціалістичному будівництві, узагальнення досвіду цього використання випали на долю В. І. Леніна. Ще напередодні Великого Жовтня вождь партії більшовиків розглянув це питання в своїй праці «Чи вдержать більшовики державну владу?» Пізніше він неодноразово звертався до нього. В. І. Ленін багато разів підкреслював, що пролетаріатові конче потрібно навчитися будувати соціалізм руками буржуазних спеціалістів. «Треба взяти всю культуру, яку капіталізм залишив,—

³¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 171.

³² Див. В. І. Ленін. Военная переписка (1917—1920), М., 1957, стор. 31—32.

³³ «КПСС и строительство Вооруженных сил СССР...», стор. 96.

³⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 129.

учив В. І. Ленін,— і з неї побудувати соціалізм. Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо. А ця наука, техніка, мистецтво — в руках спеціалістів і в їхніх головах»³⁵.

В. І. Ленін визначив політику використання буржуазних спеціалістів у соціалістичному будівництві як одну з форм класової боротьби. Своєрідність її полягала в тому, що робітничий клас змушений був залучити на допомогу собі частину тих сил, проти яких він раніше боровся.

Ця форма класової боротьби означала: по-перше, залучення до творчої (свідомої) роботи передусім тих буржуазних спеціалістів, які лояльно ставилися до Радянської влади; по-друге, нейтралізація у перший час нестійкої, хиткої буржуазної інтелігенції з тим, щоб у майбутньому залучити її до соціалістичного будівництва; по-третє, рішуче придушення контрреволюційних вилазок саботажників і шкідників з числа буржуазних спеціалістів.

Більшість буржуазної інтелігенції зустріла Жовтневу революцію вороже. Частина ж її, зрозумівши, що лише Радянська влада спроможна забезпечити розквіт науки, техніки і культури, швидко почала переходити на бік пролетаріату. «Освічені люди,— писав В. І. Ленін у грудні 1917 р.,— вже тепер виділяються, переходячи на сторону народу, на сторону трудящих, допомагаючи ламати опір слуг капіталу»³⁶.

Першою почала підтримувати робітників численна частина рядової інтелігенції (майстри, техніки, касири та ін.). Більш кваліфіковані спеціалісти зайняли очікувальну позицію. Але, переконавшись у міцності влади Рад, вони теж вирішили піти до неї на службу. По-іншому діяла найбільш кваліфікована привілейована буржуазна інтелігенція. Спочатку вона стала на шлях відкритого саботажу, а пізніше, лише зовнішню визнавши Радянську владу, глибоко ненавиділа її.

Серед небагатьох висококваліфікованих інтелігентів, які відразу перейшли на бік робітничого класу і трудового селянства, були такі видатні представники російської науки, культури і техніки, як К. М. Тімірязев, І. М. Губкін, В. Т. Комаров, Г. О. Графіто, М. К. Курако, Д. К. Чернов, М. Є. Жуковський, Є. С. Федоров, І. В. Мічурін, К. Е. Ціолковський, І. П. Павлов, О. П. Карпінський, І. Г. Александров, І. П. Бардін та ін.

На бік Радянської влади після Жовтня перейшла і найбільш прогресивна частина генералів і офіцерів старої армії. Це — М. Д. Бонч-Бруєвич, В. М. Альтфатер, С. С. Каменев, М. Г. Кропив'янський та ін. Уже протягом перших місяців створення Червоної Армії в її лави влилось близько 8 тис. колишніх генералів і офіцерів³⁷.

Керована В. І. Леніном Комуністична партія диференційовано підходила до використання різних груп буржуазних спеціалістів: тих, хто відразу визнав Радянську владу, широко залучила до соціалістичного будівництва, нестійких, хитких переконувала і виховувала, злісних саботажників карала. Однак В. І. Ленін наполегливо проводив лінію на мирне залучення буржуазних спеціалістів до корисної для народу роботи. Він вважав, що їх перш за все потрібно заінтересувати гігантськими перспективами розвитку науки, культури, народного господарства країни. Відомо, що Володимир Ілліч особисто залучив багатьох буржуазних спеціалістів до розробки плану електрифікації Росії. Вказуючи

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 51.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 365.

³⁷ «История гражданской войны в СССР», т. 3, стор. 379.

на їх участь у розробці цього плану, В. І. Ленін говорив: «Плани електрифікації нами вже вироблені. Понад 200 спеціалістів — майже всі, без винятку, противники Радянської влади — з інтересом працювали над цим, хоч вони й не комуністи»³⁸.

Весною 1918 р. Радянський уряд почав терпляче й обережно залучати до участі в господарському житті країни вчених Академії наук, які займали «нейтральну» позицію. При цьому В. І. Ленін діяв винятково тактовно і обережно. Він вважав за необхідне впливати на вчених так, щоб вони зрозуміли, що їх громадський обов'язок — служити народові, підтримувати його владу. В. І. Ленін був переконаний у тому, що вчений обов'язково прийде до визнання комунізму, прийде своїм шляхом — «через дані своєї науки»³⁹.

Радянська влада багато дбала про поліпшення матеріального становища висококваліфікованих спеціалістів. З ініціативи В. І. Леніна була створена Центральна комісія в справі поліпшення побуту вчених, встановлені для них високі ставки заробітної плати. В. І. Ленін особисто стежив за створенням цим спеціалістам нормальних (за умов розрухи) умов для роботи. Ось як згадує про це В. Д. Бонч-Бруевич: «...Я не знаю випадку, коли б Володимир Ілліч найрішучіше не голосував би «за» надання допомоги вченому, який терпить нужду, пенсії його родині, за надання будь-яких пільг під час поїздок по Росії або за кордон, при підписці на книги, затвердження наукових відряджень і т. ін.»⁴⁰.

В. І. Ленін вимагав того, щоб використання буржуазних спеціалістів було поставлено під суворий контроль робітничого класу, а в армії — військових комісарів. Разом з тим Володимир Ілліч вказував на необхідність уважного, чуйного ставлення до них, створення їм нормальних умов для плідної діяльності на благо народу.

Політику використання буржуазних спеціалістів В. І. Леніну доводилося проводити в гострій боротьбі проти есерів, меншовиків, «лівих комуністів», троцькістів, та інших опортуністів, які заперечували можливість використання цих спеціалістів пролетарською державою.

Ленінські ідеї про використання буржуазних спеціалістів були закріплені в Програмі партії, прийнятій на VIII з'їзді РКП(б). «Завдання розвитку продуктивних сил, — говорилося у Програмі, — вимагає негайного, широкого і всебічного використання залишених нам у спадщину капіталізмом спеціалістів науки й техніки, незважаючи на те, що вони в більшості випадків неминуче пройняті буржуазними світоглядами і навиками»⁴¹.

В. І. Ленін довів, що використання буржуазних спеціалістів в період соціалістичної революції — історично закономірний і неминучий процес. Без цього пролетаріат не лише не зможе успішно будувати соціалізм, а й утримати свою диктатуру.

Досвід боротьби В. І. Леніна, Комуністичної партії за розв'язання проблеми керівних кадрів у період соціалістичної революції має величезне міжнародне значення. Його з успіхом використали комуністичні й робітничі партії країн народної демократії, він буде цінним здобутком для марксистських партій тих країн, які ще стануть на шлях соціалістичної революції.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 455.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 116.

⁴⁰ Журн. «На літературном посту», 1927, № 20, стор. 38—39.

⁴¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 395.

І. І. НІКОЛАЄНКО

**КЕРІВНА РОЛЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ
В РОЗГОРТАННІ РУХУ ЗА КОМУНІСТИЧНУ ПРАЦЮ
В ПРОМИСЛОВОСТІ РЕСПУБЛІКИ**

(1959—1961 рр.)

Вступ нашого суспільства в період розгорнутого будівництва комунізму викликав до життя могутню хвилю трудового ентузіазму. Одним з найяскравіших свідчень невичерпної ініціативи народних мас став рух колективів і ударників комуністичної праці.

Цей рух, що народився напередодні XXI з'їзду КПРС за почином робітників депо Москва-Сортивальна, являє собою вищу форму трудового змагання мас і є важливою закономірністю розвитку радянського суспільства. Головна особливість патріотичного змагання за комуністичну працю полягає в тому, що боротьба за кращі виробничі показники, вищу продуктивність праці на базі найновіших досягнень науки і техніки органічно поєднується з формуванням нових суспільних відносин і утвердженням принципів комуністичної моралі, з вихованням нової людини. Цей рух сприяє прискоренню темпів утворення матеріально-технічної бази комунізму, становленню комуністичних суспільних відносин, переростанню праці соціалістичної в комуністичну, вихованню людей в дусі високих і благородних принципів комуністичної моралі. XXII з'їзд КПРС звернув увагу партійних організацій і народу на те, щоб «всесірно підтримувати прагнення радянських людей працювати і жити по-комуністичному»¹.

Рух за комуністичну працю за короткий час перетворився у велику економічну і моральну силу. Це стало можливим завдяки постійному і неухильному керівництву ним з боку насамперед партійних, а також профспілкових і комсомольських організацій, що передбачає всебічну організаторську і виховну роботу серед учасників руху, підтримку і розповсюдження їх ініціативи для покращання виробничої і громадської діяльності.

Марксизм-ленінізм вчить, що нове в процесі свого розвитку не зразу утверджується в житті. Воно виступає спочатку лише як можливість. Неоціненна заслуга Комуністичної партії полягає в тому, що вона зуміла своєчасно розібратись у новому русі, помітити і розпізнати в змаганні за звання бригад і ударників комуністичної праці нові можливості, побачити в них велике майбутнє. З перших днів партія уважно стежила за його розгортанням, дбайливо підтримувала і оберігала

¹ «Резолюція XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на звіт Центрального Комітету КПРС», К., 1961, стор. 21.

від помилок і недоліків, наполегливо добивалась, щоб цей рух перетворювався у масовий, всенародний.

Розвитком і поширенням патріотичного руху займався ЦК КПРС. На XXI з'їзді КПРС, де було накреслено плани здійснення семирічного плану, мова йшла про бригади комуністичної праці. З'їзд зазначав: «В період підготовки до XXI з'їзду партії за почином комсомолу широко розгорнувся новий патріотичний рух — створення бригад комуністичної праці»²⁻³. Новий вид змагання трудящих був високо оцінений і схвалений на грудневому (1958 р.) Пленумі ЦК КПРС і в резолюції цього Пленуму.

ЦК КПРС і в дальшому не залишав поза увагою новий рух сучасності. У постанові «Про стан та заходи поліпшення масово-політичної роботи серед трудящих Донецької області» перед партійними організаціями було поставлено вимогу ширити досвід комуністичної праці⁴. У привітанні ЦК КПРС Всесоюзній нараді передовиків змагання за звання бригад і ударників комуністичної праці дається теоретичне узагальнення характеру патріотичного руху, поставлені конкретні завдання по його поширенню. «Найперший обов'язок, — говорить у цьому привітанні, — усіх партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій, кожного господарського керівника всімірно підтримувати і розвивати цей патріотичний рух наших днів»⁵. У виступах учасників Всесоюзної наради яскраво розкрито перспективи нового руху.

Високу оцінку цьому рухові дав XX з'їзд КП України (січень 1959 р.). Перший секретар ЦК М. В. Підгорний у доповіді на з'їзді говорив: «Це чудовий патріотичний рух, і щоб він квітнув, розростався, збирав у собі нові й нові тисячі трудящих, треба, щоб всі партійні, профспілкові, комсомольські організації, наукові працівники дбайливо, як кажуть, по зернинці збирали досвід роботи комуністичних бригад, вивчали їх життя, пропагували все краще, що в них є, відкриваючи дальший простір паросткам нового, комуністичного, прищеплюючи їх всім радянським людям»⁶. З'їзд зобов'язав партійні організації «всєбічно допомагати бригадам комуністичної праці, підтримувати і розвивати ініціативу мас, ширити цей чудовий рух сучасності»⁷.

Про рух за комуністичну працю на Україні вийшла величезна кількість літератури, яка дає певний матеріал і для висвітлення керівної та спрямовуючої ролі Комуністичної партії в цій найвеличнішій справі наших днів.

Досить докладно розкривається ця діяльність партійних і комсомольських організацій у збірниках документів, численних публікаціях, присвячених рухові за комуністичну працю, в яких наводяться відповідні постанови бюро обкомів та міськкомів КП України, рішення первинних парторганізацій, розкривається конкретна допомога учасникам руху з боку партійного керівництва⁸.

²⁻³ «Матеріали XXI з'їзду КПРС, К., 1959, стор. 111.

⁴ Газ. «Радянська Україна», 10 травня 1959 р.

⁵ «Робітнича газета», 28 травня 1960 р.

⁶ «Матеріали XX з'їзду Комуністичної партії України», К., 1959, стор. 56.

⁷ Там же, стор. 11.

⁸ «Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине, 1958—1961 гг. Сборник документов и материалов», К., 1963, 530 с.; «Работать и жить по-коммунистически, 1958—1962. Сборник документов и материалов», Харьков, 1963, 252 с.; «Вони випереджають час. Матеріали першого полтавського обласного зльоту будівників комунізму 6 березня 1963 р.», Полтава, 1963, 63 с.; «Заходи по перетворенню м. Черкас у місто комуністичної праці, високої культури і зразкового порядку»

Відзначають керівну роль Комуністичної партії у вищій формі сучасного змагання і автори перших узагальнюючих праць про комуністичну працю⁹. Але цілком природно, що оскільки це питання не є предметом їх дослідження, автори висвітлюють його неповно, досить фрагментарно.

Значно більший матеріал з досліджуваного питання дають численні статті в журналах, збірниках, наукових записках¹⁰. Правда, вони в своїй переважній більшості не охоплюють всієї України і розмаху руху за комуністичну працю в усіх галузях промисловості республіки, а здебільшого присвячуються окремим областям або економічним районам, а також лише певним галузям переважно важкої промисловості (вугільної, металургійної, машинобудівної та ін.). Тому в цих статтях містяться лише конкретні, найбільше поодинокі факти про роль Комуністичної партії України в розгортанні руху за комуністичну працю і мало даних та узагальнень по республіці.

Черкаси, 1963, 15 с.; див. також публікації в «Українському історичному журналі», 1961, № 5, стор. 123—131, в «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР», 1961, № 2, стор. 40—46; 1962, № 6, стор. 42—45; 1963, № 2, стор. 58—61.

⁹ О. С. Кудлай. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці, К., 1962, 48 с.; В. П. Сидоренко. Від перших комуністичних суботників до бригад комуністичної праці, К., 1959, 51 с.; А. Ткач, М. Гуревичев. Новый этап социалистического соревнования (Бригады коммунистического труда). Учебное пособие, Харьков, 1962, 35 с.; О. Г. Мітюков. На шляху до перемоги комуністичної праці, К., 1961, 46 с.; Д. Н. Солдатов. Бригади комуністичної праці, Харків, 1959, 23 с. та ін.

¹⁰ А. Коросташ. Успіхи руху за комуністичну працю в республіці, журн. «Економіка Радянської України», 1963, № 5, стор. 79—83; П. Д. Васильченко. Движение коллективов и ударников коммунистического труда — высшая форма соревнования трудящихся (на материалах Днепропетровской области), «Сборник научных трудов Днепропетровского инженерно-строительного института», вып. 17, кафедра марксизма-ленинизма, 1961, стор. 17—28; Д. М. Забродин, В. П. Шило. Движение коллективов и ударников коммунистического труда и подъем культурно-технического уровня рабочего класса, «Труды Харьковского автомобильно-дорожного института», вып. 31, 1963, стор. 51—66; В. В. Засанський. Бригади комуністичної праці на промислових підприємствах Львівщини, «Питання політекономії Львівського університету», вип. 8, 1961, стор. 59—70; З. Г. Лихолобова. Возникновение и развитие соревнования за звание коллективов и ударников коммунистического труда (на материалах промышленных предприятий Донецка), «Ученые записки Харьковского университета», т. 118, труды кафедры истории КПСС, т. 9, 1961, стор. 131—149; І. Крижко. Розвиток форм комуністичної праці на вугільних шахтах республіки, журн. «Економіка Радянської України», 1963, № 5, стор. 84—87; С. М. Мельник. Движение за коммунистический труд (по материалам Львовского и Станиславского совнархозов), «Вестник Московского университета», серия 9, история, 1963, № 9, стор. 3—14; Б. Жук. О роли коллективов коммунистического труда в становлении новых форм общественной жизни, «Сборник научных трудов Криворожского горнорудного института», вып. 1962 р., стор. 68—80. В. П. Маруня. Рух бригад і ударників комуністичної праці — вищий етап соціалістичного змагання (на матеріалах харчової промисловості Черкаського і Вінницького раднаргоспів), «Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук Київського університету», № 9, 1962, стор. 81—88; В. Г. Мотренко. Борьба за коммунистические формы труда на Луганщине в период развернутого строительства коммунизма, «Ученые записки Луганского пединститута», т. 14, 1962, стор. 3—29; І. Г. Паспель. Патріотичний рух ударників і колективів комуністичної праці на Закарпатті, «Доповіді і повідомлення Ужгородського університету», серія суспільних наук, № 1, 1961, стор. 85—95; Д. П. Пойда, М. П. Теселько. Некоторые формы и методы распространения опыта бригад и ударников коммунистического труда (на материалах Никополь-Марганцевого бассейна), «Научные записки кафедры марксизма-ленинизма Днепропетровского горного института», вып. 1, 1961, стор. 39—55; Л. І. Берлін, Х. Т. Славутська. Рух колективів і ударників комуністичної праці (на матеріалах партійної організації м. Харкова), «Український історичний журнал», 1960, № 4, стор. 9—14; З. Г. Лихолобова. Рух колективів і ударників комуністичної праці в металургійній промисловості (на матеріалах підприємств Донецького раднаргоспу), «Український історичний журнал», 1961, № 4, стор. 13—21 та ін.

Вийшла величезна публіцистична та нарисова література, в якій висвітлюються різні аспекти досліджуваної проблеми¹¹. Але в цій літературі слабо простежується принцип історизму, для неї характерною є фрагментарність викладу.

Надзвичайно цінним джерелом для вивчення руху за комуністичну працю є безпосередні свідчення у пресі його учасників, передовиків, які широко висвітлюють допомогу їм з боку партійних організацій¹².

Та особливо цінні відомості для розроблюваної теми містять статті про участь партійних організацій у розгортанні руху за комуністичну працю¹³. Правда, ці матеріали не дають узагальнюючої картини по республіці, оскільки вони присвячуються лише певним галузям промисловості або лише окремим формам руху, або, нарешті, діяльності первинних парторганізацій¹⁴. Автор ставить перед собою завдання показати ту велику роботу, яку проводила Комуністична партія України в 1959—1961 рр., щоб зробити рух за комуністичну працю масовим, всенародним.

На Президії та Секретаріаті ЦК КП України неодноразово обговорювалась цінна ініціатива бригад і ударників комуністичної праці. Центральний Комітет схвалив патріотичний почин бригади комуністичної праці Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського сталевара П. Махоти по створенню фонду надпланового металу,

¹¹ Згадаємо лише збірники, що вийшли в останні роки: Л. Н. Писарева. *Ініціатори комуністических дел*, Одеса, 1962, 32 с.; «Провісники комунізму», Дніпропетровськ, 1962, 84 с.; «Труд величній, комуністичній. Нариси», Черкаси, 1962, 96 с.; «Коли поруч товариш. Збірник статей», Ужгород, 1963, 46 с.; «Комунизм рождається в труде. Очерки о героях семилетки», Симферополь, 1963, 52 с.; О. Л. Стешенко. *Іх імена в Книзі Золотій*, Черкаси, 1962, 58 с.; «Іх імена в «Золотій книге». Очерки о людях трудовой славы», Симферополь, 1963, 64 с.

¹² К. Северинов. *Жить и работать по-коммунистически*, Донецк, 1958, 30 с.; Н. Мамай. *Слово коммуниста*, М., 1959, 64 с.; «Люди коммунистического труда. Рассказывают руководители бригад коммунистического труда», Симферополь, 1959, 167 с.; Ю. М. Куций. *Працюємо по-комуністичному*, К., 1959, 15 с.; А. А. Соколова. *Первая коммунистическая*, Симферополь, 1960, 47 с.; В. Ф. Крыжановский. *Час—богатырь*, Одесса, 1963, 43 с.

¹³ О. Мужичький. Рух за комуністичну працю — школа масового трудового героїзму (З досвіду партійного керівництва змаганням за комуністичну працю в Полтавській області), журн. «Комуніст України», 1964, № 4, стор. 38—45; С. Журавльов, І. Пінегін. На чолі змагання за комуністичну працю, журн. «Комуніст України», 1961, № 6, стор. 25—33; Ю. О. Курносів. Партійні організації Львівщини на чолі руху колективів і ударників комуністичної праці, «Український історичний журнал», 1961, № 6, стор. 22—30; Д. А. Кочат. Деятельность партийных организаций Украины по руководству движением за коммунистический труд среди металлургов республики, «Научные записки Днепропетровского университета», т. 80, сборник работ аспирантов кафедры истории КПСС, вып. 8, 1964, стор. 69—75; В. І. Полурез. До питання про партійне керівництво змаганням за комуністичну працю (на матеріалах металургійної промисловості України), «Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук Київського університету», 1963, № 12, стор. 3—10; С. Чуйкін, С. Батарін. Партійна організація і змагання за комуністичну працю (досвід Керченської парторганізації по комуністичному вихованню грудящих), журн. «Комуніст України», 1963, № 12, стор. 28—34; В. П. Шевчук. Партійні організації гірничорудної промисловості України на чолі змагання за комуністичну працю (1958—1961 рр.), «Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук Київського університету», 1963, № 10, стор. 23—34; Н. М. Якупов. Роль одеського партійної організації у розгортанні руху за комуністичну працю, «Праці Одеського університету», т. 152, збірник студентських наукових робіт, вип. 8, 1962, стор. 5—9; А. А. Бабошина. Движение за коммунистический труд (из опыта партийного руководства движением за коммунистический труд Харьковской области)», Труды Харьковского сельскохозяйственного института, т. 40, 1962, стор. 146—172.

¹⁴ Д. Супрун. Партійні групи в боротьбі за комуністичну працю (з досвіду партійних груп промислових підприємств республіки), журн. «Комуніст України», 1963, № 5, стор. 61—65.

ініціативу бригади комуністичної праці вибійників шахти № 2 «Північна» тресту «Краснодонвугілля» М. Мамає по організації соціалістичного змагання за збільшення виробництва, підвищення продуктивності праці і поліпшення якісних показників, ініціативу ударника комуністичної праці Харківського турбінного заводу ім. Кірова К. Кислякова, бригадира екіпажу комуністичної праці Криворізького управління «Укр-екскавація» І. Галенка й ін., спрямовану на дальше зростання рядів учасників комуністичного змагання. ЦК прийняв постанову «Про нову ініціативу в розгортанні соціалістичного змагання знатних донецьких шахтарів М. Мамає і О. Кольчика» по дальшому підвищенню продуктивності праці і зниженню собівартості вугілля і т. ін.¹⁵ ЦК КП України у своїх рішеннях висловлював поради і настанови учасникам руху. На кожному пленумі ЦК Компартії України партійні організації спрямовувались на посилення роботи по розгортанню руху за комуністичну працю. Квітневий Пленум (1960 р.), на якому обговорювалось питання про стан ідеологічної роботи на Україні та заходи до її поліпшення, зобов'язав партійні організації всіляко поширювати досвід, «всебічно розвивати змагання за звання бригад і ударників комуністичної праці»¹⁶.

Керуючись вказівками ЦК КПРС та ЦК КП України, виходячи з потреб самого життя, обкоми, міськкоми і райкоми партії ґрунтовно і конкретно займались рухом за комуністичну працю, посилювали керівництво профспілковими і комсомольськими організаціями в цьому напрямі. Особливо цілеспрямовано і систематично вивчали, узагальнювали і впроваджували досвід змагання колективів і ударників комуністичної праці, використовуючи найрізноманітніші форми організаторської і агітаційно-пропагандистської роботи, партійні організації Харківської області¹⁷. 19 березня 1959 р. бюро обкому КП України схвалило і підтримало патріотичний почин комсомольської бригади формувальників (змінні бригадири І. Сич і О. Топчій) заводу транспортного машинобудування ім. В. А. Малишева про створення ударних бригад комуністичної праці і зобов'язало міськкоми, райкоми, первинні партійні організації, обласний комітет комсомолу, обласну Раду профспілок і Раду народного господарства Харківського економічного адміністративного району широко роз'яснити всім трудящим важливе значення цінного почину. Обком партії зобов'язав редакції обласних газет «Красное знамя», «Соціалістична Харківщина» і «Ленінська зміна», радіо й телебачення систематично висвітлювати досвід роботи ударних бригад комуністичної праці¹⁸.

Обкоми, міськкоми партії республіки систематично організовували зльоти і конференції учасників змагання, семінари і наради партійного, профспілкового і комсомольського активу разом з керівниками передових колективів. Харківський обком КП України провів нараду секретарів парторганізацій підприємств і колгоспів та обласний зліт учасників патріотичного руху, протягом 1959—1960 рр. перевірів і вивчив стан змагання бригад і ударників комуністичної праці більш як на 30 підприємствах Харкова¹⁹. Обком і міськком партії організували відвідування заводу ім. Малишева, на якому добре поставлена робота по організації руху за комуністичну працю, секретарями парторгані-

¹⁵ «Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине, 1958—1961 гг.», стор. 140, 282, 346, 490—492.

¹⁶ «Робітнича газета», 30 квітня 1960 р.

¹⁷ С. Журавльов, І. Пінегін. Назв. праця, стор. 26.

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 108, од. зб. 1172, арк. 173—174.

¹⁹ С. Журавльов, І. Пінегін, Назв. праця, стор. 29.

зацій, які на місці ознайомились із формами і методами керівництва змаганням, впровадженням передового досвіду на всіх ділянках виробництва. Після цього на підприємствах міста були проведені семінари секретарів партійних та комсомольських організацій з широким обговоренням досвіду тепловозобудівників. Раднаргосп Харківського економічного району і обком комсомолу підготували і видали ряд плакатів про досягнення передових бригад заводу ім. Малишева. Центральний Комітет КП України схвалив досвід колективу заводу ім. Малишева і вжив заходів до його поширення на всіх підприємствах республіки.

Роботу районної ланки можна прослідкувати на прикладах Московського і Ленінського райкомів партії Харкова. Щомісяця на трьохчотирьох підприємствах Ленінського району для учасників змагання та їх сімей організовувались тематичні вечори, які користувались великою популярністю. На подібному вечорі, де було присутньо понад 500 працівників станції Харків-Сортувальна, виступили керівники бригад комуністичної праці машиніст т. Романько і складач поїздів т. Шихарев з розповідями на тему «Моя семирічка». В кінці вечора учасники дивились короткометражний фільм про методи роботи бригади т. Шихарева. З ініціативи районної партійної організації на підприємствах систематично проводились технічні конференції, на яких популяризувався досвід бригад і ударників комуністичної праці.

Московський райком партії провів районний семінар партгрупоргів на турбінному заводі ім. С. М. Кірова. При райкомі партії було створено школу для 180 керівників колективів, що борються за звання комуністичних.

Партійні організації Харківської області своєчасно підмічають усе нове, що народжується, узагальнюють його і поширюють на інші підприємства. У 1961 р. понад 200 молодіжних лекторіїв області, чотири університети науки і техніки, 28 університетів і шкіл культури, 12 колгоспних народних університетів, десятки молодіжних клубів вели пропаганду передового досвіду. 50 тис. слухачів цих лекторіїв, університетів і шкіл — учасники змагання за звання бригад і ударників комуністичної праці²⁰. Для вивчення і узагальнення всього нового, що народжується в колективах комуністичної праці, партійні організації підприємств створили заводські школи передового досвіду. В 1960 р. тільки на 15 великих заводах Харкова в цих школах оволоділи передовими методами праці понад 6200 робітників. Велику допомогу учасникам змагання за комуністичну працю подавали партійні організації науково-дослідних інститутів, вузів і науково-технічних товариств області. Наукові працівники і студенти допомагали учасникам змагання впроваджувати нові досягнення науки і техніки, читали для них лекції і доповіді, готували робітників до вступу у вузи й технікуми, консультували тих, хто вчився. Внаслідок повсякденної роботи партійних і комсомольських організацій звання комуністичних виборювали в області тисячі колективів, до складу яких входили сотні тисяч патріотів. На середину 1961 р. близько двох тисяч колективів були вже удостоєні високого звання (1508 бригад, 109 змін, 84 цехи в промисловості). 8729 чоловік завоювали звання ударника комуністичної праці²¹.

Партійні організації області не тільки уважно підтримували паростки нового, що народжувалися в процесі боротьби за комуністичну працю, а й своєчасно викривали недоліки і помилки. Так, на скликаній в 1960 р. обкомом партії нараді ударників і представників колективів

²⁰ С. Журавльов, І. Пінегін. Назв. праця, стор. 30—31.

²¹ Там же, стор. 32, 26.

Харківщини, які змагалися за звання комуністичних, відмічалось, що деякі партійні організації допускають формалізм у керівництві змаганням. Нарада засудила помилкові пропозиції щодо запровадження зрівняльної системи оплати праці.

Велику увагу безпосередній роботі з учасниками змагання за комуністичну працю, його розвитку приділяли партійні організації й інших областей республіки. Так, на початку грудня 1958 р. Запорізький обком партії разом з обкомом комсомолу і облпрофрадою провів перший зліт керівників і членів колективів комуністичної праці. У вступному слові секретар обкому партії В. В. Скрябін розповів про підсумки роботи 250 колективів, які змагалися за право називатися комуністичними. На зльоті з обміном досвідом роботи виступило 28 чоловік. Подібні зльоти відбулися також у містах і районах області, на великих заводах, будовах²².

Запорізький, Мелітопольський міськкоми, Орджонікідзевський, Полігівський, Приазовський, Кам'янсько-Дніпровський та інші райкоми партії заслухали звіти секретарів парторганізацій про керівництво змаганням колективів за право називатись комуністичними²³. Партійні комітети уважно слідкували за розгортанням нового руху, застерігали перші бригади і ударників комуністичної праці від помилок і недоліків. Так, Мелітопольський міськком КП України глибоко проаналізував стан справ на промислових підприємствах і 25 грудня 1958 р. на засіданні бюро прийняв рішення про хід змагання за звання бригад комуністичної праці. В рішенні відзначалось, що в цьому змаганні брало вже участь 84 бригади²⁴. Відповідальні працівники й активісти міськкому уважно вивчили роботу парторганізацій ряду підприємств міста по розповсюдженню патріотичного руху і виявили, що з боку керівників підприємств, секретарів партійних організацій мало приділялось уваги питанням підвищення продуктивності праці на дільницях, колективи яких боролись за звання комуністичних, підведенню підсумків роботи і пропаганді досягнень цих бригад. Незадовільно велась ідейно-виховна робота, допускалась поспішність у присвоєнні почесного звання. Бюро міського комітету партії зобов'язало партійні, профспілкові і комсомольські організації міста посилити роз'яснювальну роботу про значення і зміст змагання за одержання високого звання колективу комуністичної праці.

Запорізький міськком КП України проаналізував роботу перших бригад, що змагалися за звання комуністичних, на основі вивчення відповідної діяльності парторганізацій заводу «Дніпроспецсталь». 7 січня 1959 р. бюро міськкому обговорило питання про хід змагання на цьому заводі 42 бригад, які налічували 1000 чоловік. Міськком відзначив, що змагання за комуністичну працю позитивно позначилось на виробничих справах підприємства. Так, колектив третьої печі виконав план грудня на 105,3%, знизив брак до 0,1% і скоротив простої печі на холодних ремонтах на 2,3%. Прокатники стану «825» видали понад плаф 2262 т металу²⁵. Поряд з цим бюро міськкому партії визначило, що в організації змагання і поширення досвіду роботи бригад комуністичної праці на заводі «Дніпроспецсталь» були і серйозні недоліки. Деякі колективи, що змагались, не виконували зобов'язань по підвищенню загальноосвітнього і технічного рівня. Окремі члени бригад порушували трудову і технологічну дисципліну, працювали з браком. Це траплялось

²² Газ. «Радянська Україна», 18 квітня 1959 р.

²³ Партійний архів Запорізької області, ф. 157, од. зб. 7, арк. 1—2.

²⁴ Партійний архів Запорізької області, ф. 3, од. зб. 36, арк. 24.

²⁵ Партійний архів Запорізької області, ф. 157, од. зб. 7, арк. 1—4.

тому, що учасникам не роз'яснювались, як слід, умови змагання, важливість цієї справи. Бюро зобов'язало парткоми і комітети комсомолу виправити вказані недоліки.

13 і 18 лютого 1959 р. міськком провів наради бригадирів бригад комуністичної праці, на яких останні розповіли про перші досягнення і труднощі нового руху. 12 березня 1959 р. бюро міськкому обговорило заходи по виконанню критичних зауважень та пропозицій, висловлених на згаданих нарадах, і зобов'язало керівників, секретарів партійних, комсомольських і профспілкових організацій промислових підприємств надавати всебічної допомоги бригадам комуністичної праці у виконанні їх зобов'язань²⁶.

Наполеглива робота партійних організацій дала позитивні наслідки. В квітні 1959 р. в області за право називатися колективом комуністичної праці змагалось в промисловості, транспорті і на будівництві 1160 бригад, 30 дільниць, 6 агрегатів, 13 цехів та 67 змін. 1480 чоловік виборювало почесне звання ударника комуністичної праці²⁷.

Систематично вивчав і розглядав питання про розвиток нового руху також Донецький обком КП України. На засіданнях бюро неодноразово схвалювались патріотичні почини передовиків комуністичної праці (К. Северінова, О. Сурикова та ін.)²⁸. Так, бюро обкому партії заслухало доповідь керівника бригади комуністичної праці сталеварів Макіївського металургійного заводу ім. Кірова Г. Баришнікова, який від імені своєї бригади звернувся до металургів області з закликом розгорнути соціалістичне змагання за підвищення зйому сталі з квадратного метра поду печі на 8% і таким чином подолати відставання в цьому донбасівців від передових підприємств республіки і країни. Своєго слова сталеплавильники дотримались. Змагаючись з бригадою М. Милованова, Г. Баришніков і його підручні протягом січня і лютого 1960 р. довели зйом сталі з квадратного метра поду печі до 9,71 т і виплавили понад завдання 710 т сталі. Бюро обкому партії схвалило почин бригади Г. Баришнікова і закликло металургів області широко розгорнути соціалістичне змагання за поліпшення техніко-економічних показників²⁹.

Великих зусиль щодо поширення руху за комуністичну працю докладали первинні партійні організації і групи підприємств республіки. Добре організувала змагання парторганізація обтискувального цеху Комунарського металургійного заводу на Луганщині. Робітники цього цеху — переважно молодь — виступили ініціаторами почесного змагання. Новий рух викликав і нові форми його організації. Для керівництва змаганням в бригадах партійні і комсомольські організації створили ініціативні групи з числа партгрупоргів, профоргів, комсоргів, бригадирів у складі 13—14 чоловік. Перед ними було поставлено завдання щоденно, оперативно і дійово керувати змаганням, обговорювати питання технології, організації праці, трудової дисципліни. Рішення групи передавались адміністрації, партійній і комсомольській організаціям для вжиття конкретних заходів. Партійна і комсомольська організації стали більше уваги приділяти наочній агітації, гласності змагання за комуністичну працю. В цеху було організовано щоденний випуск стінної газети «За комуністичну працю і побут», яку готували 56 активістів з числа робітників та інженерно-технічних працівників. В кожній

²⁶ Партійний архів Запорізької області, ф. 3, од. зб. 18, арк. 1.

²⁷ Газ. «Радянська Україна», 18 квітня 1959 р.

²⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1104, арк. 4—5; газ. «Правда України», 1 квітня 1960 р.

²⁹ «Робітнича газета», 17 березня 1960 р.

зміні парторганізація створила свої робкорівські пости, в яких налічувалось близько 100 чоловік³⁰.

Внаслідок великої роботи, проведеної парторганізацією, за три місяці 1959 р. в цеху не було жодного прогулу, різко зменшилась кількість випадків порушення технологічної дисципліни. Цех достроково виконав піврічний план по прокату металу. Оператори стану підвищили продуктивність прокату в гарячу пору на 16 т. Цех одержав понад 2 млн. крб. економії³¹. Благородний рух за комуністичну працю позитивно відбився на всій роботі колективу цеху. Учасники змагання стали значно краще ставитись до праці, активніше вишукувати резерви виробництва, брати участь в раціоналізаторській роботі, більше виявляти ініціативи і творчого підходу до справи.

У величезній організаторській роботі, яку проводить партія по перетворенню руху за комуністичну працю в масовий, важливу роль відіграє особистий приклад комуністів, їх самовіддана боротьба за утвердження нового. В. І. Ленін підкреслював, що «члени партії повинні йти попереду всіх щодо трудової дисципліни й енергії»³². Це покликання члена партії відзначено і в Програмі КПРС: «Комуніст повинен усією своєю поведінкою на виробництві, в громадському і особистому житті показувати високі зразки боротьби за розвиток і зміцнення комуністичних відносин, додержувати принципів і норм комуністичної моралі»³³.

Усе передове, прогресивне, що народжується і розвивається в колективах комуністичної праці, зв'язане з творчою ініціативою комуністів, їх самовідданою працею. Комуністи особисто очолили сотні бригад, дільниць, цехів, які борються за звання комуністичних. Так, бригада лісорубів Дусинського ліспромгоспу Закарпатської області з місяця в місяць відставала. Парторганізація направила туди бригадиром комуніста Ф. Цанька. Минув деякий час, і бригада зажила повнокровним життям, вийшла в ряди передових. Новий бригадир зумів згуртувати людей, правильно організувати працю, зміцнити дисципліну, внаслідок чого пильщики, лебідчики, возії стали виконувати норми, оволоділи суміжними професіями, марно не витрачали жодної хвилини робочого часу. Бригада підтягнулася, дала в 1959 р. понад план 12 900 кубометрів лісу³⁴.

На шахті № 4—2 біс «Ірміно» тресту «Кадіїввугілля» в 1961 р. працювали 95 гірничих майстрів і 62 бригадири, з них 44 комуністи. Значна частина майстрів-комуністів очолила колективи комуністичної праці. Ці люди — справжні вожаки молоді, дбайливі вихователі і наставники. Шахтна парторганізація уважно слідкувала за їх діяльністю, систематично обговорювала їх роботу на засіданнях бюро і партійних зборах. Луганський обком партії узагальнив досвід цієї партійної організації і зобов'язав поширювати його на інших підприємствах³⁵.

Особливо велику увагу партія приділяє узагальненню і широкому впровадженню в життя досвіду роботи колективів і ударників комуністичної праці. У своїй постанові «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» (січень 1960 р.) ЦК КПРС зобов'язав партійні орга-

³⁰ Архів Укрпрофради, ф. 2, оп. 1, спр. 1156, арк. 166—168.

³¹ Там же, арк. 166—167.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 119.

³³ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 122.

³⁴ «Робітнича газета», 3 березня 1960 р.

³⁵ Газ. «Правда України», 3 вересня 1961 р.

зації «ширше популяризувати передовий досвід промислового і сільсько-господарського виробництва, кращі зразки комуністичної праці»³⁶. Важливу роль в цій справі відігравали наради і зльоти, збори і звіти, громадські огляди і переклики учасників змагання. Особливо слід відзначити республіканську нараду представників бригад і ударників комуністичної праці, яка відкрилася 1 квітня 1960 р. в м. Києві³⁷. У ній взяла участь секретарі обкомів КП України, голови раднаргоспів, заступники голів облвиконкомів, голови облпрофрад, секретарі обкомів комсомолу, відповідальні працівники республіканських міністерств, відомств і організацій. На нараду було запрошено 956 представників бригад, ланок і дільниць та 866 ударників комуністичної праці, а також представників 463 бригад і 98 робітників, які боролися за високе звання³⁸. Всього у нараді брало участь близько 2200 чоловік³⁹. У доповіді «Про роль і завдання бригад і ударників комуністичної праці в боротьбі за дострокове виконання семирічного плану розвитку народного господарства Української РСР» було дано аналіз невпинного зростання колективів і ударників комуністичної праці, послідовників В. Гаганової, показані форми роботи передовиків змагання, критикувались недоліки, які ще зустрічалися у керівництві видатним рухом сучасності, були накреслені заходи, яких треба вжити для найшвидшого усунення цих недоліків. На нараді виступили перший секретар ЦК КП України М. В. Підгорний, керівники бригад комуністичної праці М. Мамай, П. Махота, О. Кольчик, П. Степанчук, О. Задонцева і багато ін. Учасники наради звернулись до всіх робітників, колгоспників та інженерно-технічних працівників з закликком ширше впроваджувати комуністичні форми праці, достроково виконувати накреслення XXI з'їзду КПРС, XXI з'їзду КП України⁴⁰.

Велике значення для пропаганди й розповсюдження передового досвіду мали обласні наради учасників руху за комуністичну працю. В 1960 р. Полтавським, Одеським, Харківським та іншими обкомами партії разом з обкомами комсомолу, обласними Радами профспілок і раднаргоспами були проведені відповідні наради. Поширенню досвіду бригад і ударників комуністичної праці великою мірою сприяли кушові наради учасників руху за комуністичну працю по галузях промисловості. 8—9 липня 1959 р. в м. Дніпропетровську проходила нарада, скликана з ініціативи ЦК КП України президією Центрального Комітету профспілки робітників металургійної промисловості. На неї запросили представників Дніпропетровської, Запорізької, Донецької і Луганської областей⁴¹. Керуючись рішеннями липневого Пленуму ЦК КПРС (1959 р.), учасники наради накреслили рубежі, які потрібно взяти для того, щоб забезпечити дострокове виконання семирічного плану в галузі металургійної промисловості. Представники господарських організацій, майстри, начальники змін і цехів у своїх виступах розповіли про те, як вони керують патріотичним рухом, яку практичну допомогу надають кожному робітникові, бригаді для того, щоб завоювати високе звання бригади чи ударника комуністичної праці. Робітники — новатори виробництва поділились досвідом своєї роботи, розповіли про форми і методи роботи. Кожен виступ носив виключно діловий характер. Нарада продемонструвала, що в боротьбі за кому-

³⁶ «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах», К., 1960, стор. 14.

³⁷ Газ. «Правда України», 2 квітня 1960 р.

³⁸ «Комунізм перемагає. Збірник статей», К., 1961, стор. 90.

³⁹ Газ. «Правда України», 2 квітня 1960 р.

⁴⁰ Газ. «Радянська Україна», 2 квітня 1960 р.

⁴¹ Архів Укрпрофради, ф. 2, оп. 1, спр. 1156, арк. 3.

ністичну працю виростають люди, змінюється їх погляд на працю і навчання, відбуваються глибокі зміни в психології⁴².

Активізації роботи комсомольських організацій під керівництвом партійних по розгортанню руху за комуністичну працю сприяла республіканська нарада-семінар перших секретарів обкомів, міськкомів, деяких райкомів комсомолу та комітетів ЛКСМУ великих підприємств, яка відбулася в червні 1961 р. у м. Севастополі. Нарада тривала 4 дні. В її роботі взяли участь гості з РРФСР, Білоруської, Азербайджанської, Латвійської РСР⁴³. Учасники не лише обмінювалися досвідом керівництва рухом за комуністичну працю, а й радились, як ширше розгорнути його. Мова йшла про те, щоб кожен юнак і дівчина визначили своє практичне завдання — свій вклад у семирічку, в комуністичну працю.

Значного поширення набули зльоти колективів і ударників комуністичної праці в містах, на промислових підприємствах і будовах. Ці форуми передовиків здебільшого проходили з ініціативи комсомольських організацій при активній підтримці партійних органів. Так, на зльоті, проведеному комітетом комсомолу шахти № 8-А Калінінського району м. Горлівки Донецької області, перед молоддю виступив секретар райкому КП України т. Гольба. У своїй доповіді він спинився на питаннях розвитку промисловості, технічного прогресу, які хвилювали молодь шахти, зосередив увагу молоді на питаннях механізації і автоматизації виробничих процесів їхнього підприємства, показав, яку роль в цій справі може відіграти молодь, розповів про виробничі успіхи молодих робітників тт. Набієва, Стебаєва й ін. Секретар райкому поставив конкретні завдання перед комсомольською організацією шахти по розвитку руху за комуністичну працю. На цьому зльоті ударники комуністичної праці поділилися досвідом роботи, розповіли про те, як проводять вільний час, підвищують свій загальноосвітній і культурно-технічний рівень, допомагають своїм товаришам краще оволодіти шахтарськими професіями⁴⁴.

В результаті вжитих комітетом комсомолу шахти заходів значно поживавилося змагання за право називатися ударником або колективом комуністичної праці. Так, комсомольсько-молодіжна бригада комуністичної праці машиністів електровозів горизону 631 м, яку очолив молодий комуніст т. Савених, вирішила внести в комсомольську копилку 5 тис. крб., всім брати активну участь у громадському житті, кожному комсомольцю посадити не менше чотирьох дерев, зібрати 110 т металобрухту і т. ін.⁴⁵. Підсумки за перше півріччя 1960 р. показали, що взяті зобов'язання успішно виконувались.

Такі зльоти пройшли в 1960 р. на підприємствах Запорізької, Дніпропетровської (зокрема, у Дніпродзержинську, Марганці, Кривому Розі, Новомосковську), Київської та інших областей⁴⁶. Зльоти показали невпинне зростання числа ударників і колективів комуністичної праці. Так, на початку 1959 р. у Дніпропетровську відбувся перший обласний зліт бригад комуністичної праці. На ньому були вручені мандати про присвоєння почесного звання шести бригадам. На другому зльоті у березні 1960 р. зібрались представники близько 120 тис.

⁴² Архів Укрпрофради, ф. 2, оп. 1, спр. 1156, арк. 4.

⁴³ Газ. «Молодь України», 18 липня 1961 р.

⁴⁴ Архів Донецького обкому ЛКСМУ. Протоколи № 4, 5 засідання позачергового і IV чергового пленумів обкому ЛКСМУ від 3 червня і 28 липня 1960 р., стор. 13.

⁴⁵ «Робітнича газета», 19 березня 1960 р.

⁴⁶ Газ. «Радянська Україна», 17 вересня 1960 р.

робітників, колгоспників і службовців, які брали участь у комуністичному змаганні. Учасники зльоту гостро критикували недоліки в керівництві комуністичним змаганням: не завжди створювалися на підприємствах умови для виконання зобов'язань, обмін досвідом ще не став постійним, відзначалися не всі переможі змагання⁴⁷. На зльоті виступив з промовою член Президії ЦК КП України, перший секретар обкому партії А. І. Гайовий. Учасники звернулися до всіх трудящих Дніпропетровщини із закликом активно включитися у боротьбу за комуністичну працю.

Могутню силу нового руху, його вплив на зростання свідомості робітничого класу продемонстрували громадські огляди колективів і ударників комуністичної праці. В ході цих оглядів ставилися завдання перевірити виконання взятих зобов'язань, обговорити ці питання безпосередньо в колективах, організувати звіти на робітничих зборах. Для цього комсомольські і профспілкові активісти пішли в бригади, на зміни, у гуртожитки, допомагали на місцях організувати проведення оглядів.

При обговоренні підсумків Всесоюзної наради на заводі «Запоріжсталь» комбригадівці 20 серпня 1960 р. через обласну газету «Запорізька правда» звернулись до всіх трудящих області з закликом провести масовий громадський огляд перевірки ходу змагання за звання колективів і ударників комуністичної праці. 22 серпня ця цінна ініціатива була схвалена бюро Запорізького обкому КП України, яке зобов'язало партійні, комсомольські, профспілкові організації, а також господарських керівників широко підтримати її⁴⁸. По області до проведення громадського огляду включилось понад 30 тис. чоловік⁴⁹. На всіх підприємствах були створені оглядові комісії, які вивчали передовий досвід роботи кращих бригад, ударників, виявляли недоліки і вивчали пропозиції і зауваження для покращання змагання. В ході проведення громадського огляду на заводі «Запоріжсталь», наприклад, надійшло багато цінних пропозицій, направлених на усунення недоліків, які заважали виконанню взятих соціалістичних зобов'язань. Всі пропозиції були уважно вивчені партійними організаціями, і більшість з них була практично впроваджена у виробництво.

Партійні організації дійово допомагали комсомольським і профспілковим змістовніше проводити ці заходи, безпосередньо самі займалися поглибленням і поширенням патріотичного руху. Так, партійна організація Одеського кранобудівного заводу вирішила присвятити свої збори на початку жовтня 1960 р. актуальній темі «Комуніст і комуністична праця». На зборах виступили секретар міськкому партії т. Стамиков, секретар парткому заводу т. Мініх, директор т. Бондаренко, головний інженер т. Пашенко. Ударник комуністичної праці слюсар. т. Пашкевич говорив про вірність обов'язку, правдивість, наполегливість в досягненні мети. Цікавими були і виступи багатьох інших комуністів⁵⁰.

Отже наради, зльоти, збори, огляди колективів і ударників комуністичної праці, що проводились партійними, комсомольськими і профспілковими організаціями, відіграли важливу роль в поширенні досвіду роботи учасників патріотичного змагання, у вивченні й удосконаленні форм і методів керівництва новим рухом, у викритті і ліквідації недоліків.

⁴⁷ «Робітнича газета», 19 березня 1960 р.

⁴⁸ Партійний архів Запорізької області, ф. 2, од. зб. 1, арк. 2—3.

⁴⁹ Архів Укрпрофради. Інформації відділу праці і зарплати 1960 р., арк. 9—10.

⁵⁰ Газ. «Правда України», 8 жовтня 1960 р.

З кожним днем змагання за комуністичну працю поширювалось, міцніло, збагачувалось глибоким змістом, набирало нових форм. Все це знаходило своє відображення на сторінках партійних органів і молодіжних газет. З самого початку цей рух став у центрі уваги журналів, центральних, республіканських, обласних, районних, багатотиражних газет. В багатьох газетах було запроваджено постійні рубрики: «В бригадах комуністичної праці», «У розвідників майбутнього», «Розповіді про ударників комуністичної праці», «На передньому краї семирічки» та ін. Цікаво розповідали про працю і життя комуністичних бригад республіканські газети «Радянська Україна», «Правда України», «Робітнича газета» та ін., глибоко аналізуючи і узагальнюючи їх досвід, добиваючись, щоб дедалі більше трудящих прагнули жити і працювати по-комуністичному.

Газети широко надавали свої сторінки учасникам руху за комуністичну працю, які писали про свої передові почини. Так, 16 березня 1960 р. в «Робітничій газеті» криворізькі гірники В. Савинок, Ф. Щур і М. Білоущенко запропонували почати переклик бригад і ударників комуністичної праці. Жива розмова на сторінках газети, почата криворіжцями, тривала кілька місяців. В ній взяли участь 323 чоловіки — рядові робітники, профспілкові й комсомольські активісти, інженери і техніки, письменники. Кожний вносив пропозиції, вказував на недоліки⁵¹. Цінну ініціативу «Робітничої газети» підтримали обласні газети — луганська «Прапор перемоги» та донецька «Радянська Донеччина», які організували на своїх сторінках вседонецький переклик розвідників майбутнього. Органи преси активно допомагали викривати серйозні недоліки в керівництві змаганням. Так, «Робітнича газета» писала, що на деяких підприємствах, зокрема, на Херсонському комбайновому заводі, формально підходять до присвоєння звань колективів комуністичної праці, враховуючи лише виробничі показники. На деяких підприємствах Харкова, як писав працівник Червонозаводського райпромкомбінату М. Чечін, не знали умов змагання⁵².

Наполегливими і полум'яними пропагандистами форм і методів роботи колективів і ударників комуністичної праці були республіканська й обласна молодіжна преса. Газета «Молодь України» вмістила цікаву «Анкету розвідників майбутнього». Відповідаючи на її запитання, велике число читачів висловило свої думки. Широкий відгук на сторінках газети знайшло гасло: «Від бригад комуністичної праці до заводів, сіл і міст!» За високопродуктивну працю, комуністичний побут, вищий рівень культури стали змагатися Севастополь, Нова Каховка, Полтава, Одеса. Все це знайшло відображення на сторінках газети⁵³.

Редколегія газети «Комсомольское знамя» розробила конкретний план висвітлення «Морального кодексу будівника комунізму». На цю тему було опубліковано 12 статей, в яких ударники комуністичної праці, знатні люди, вчені вели розмову про утвердження комуністичної моралі⁵⁴.

Широко висвітлювали питання розвитку руху за комуністичну працю районні і міські партійні і комсомольські газети, багатотиражки підприємств. Так, багатотиражна газета «За агломерат» (орган партійної, профспілкової і комсомольської організації Криворізького

⁵¹ «Робітнича газета», 5 травня 1960 р.

⁵² «Робітнича газета», 16 березня 1960 р.

⁵³ Архів ЦК ЛКСМУ. Матеріали відділу пропаганди і агітації ЦК ЛКСМУ, спр. 2. Довідка «Про роботу газети» «Молодь України» після XVIII з'їзду ЛКСМУ, 1961, стор. 4.

⁵⁴ Там же.

Південного гірничозбагачувального комбінату) в кожному номері висвітлювала нові риси змагання за комуністичну працю, вміщувала живі розповіді його учасників, гостро критикувала недоліки в цій справі⁵⁵⁻⁵⁶.

Велику роботу по поширенню руху колективів і ударників комуністичної праці вели республіканське та обласні радіо і телебачення.

Наполеглива організаторська і масово-політична робота партійних, профспілкових і комсомольських організацій сприяли поступовому перетворенню руху колективів і ударників комуністичної праці в масовий, всенародний. Пройшло небагато часу, а боротьба за високе і почесне звання бригад і ударників комуністичної праці охопила мільйони людей, всі республіки і області, кожна галузь народного господарства. Якщо напередодні ХХІ з'їзду КПРС по всьому Радянському Союзу за звання бригад комуністичної праці боролось 35 тис. колективів, у тому числі 10 тис. на Україні, то на час республіканської наради представників бригад і ударників комуністичної праці за це звання тільки на Україні змагалось 63 345 бригад, змін, цехів, підприємств, колгоспів, ферм, ланок, в яких налічувалось близько мільйона робітників і колгоспників. Понад 9 тис. колективів були удостоєні цього почесного звання. За звання ударників комуністичної праці боролось понад 211 тис. чоловік. Це звання було присвоєно 30 384 робітникам і колгоспникам⁵⁷. Якщо на час Всесоюзної наради (травень 1960 р.) в усій країні змагалось 5 млн. трудівників⁵⁸, то вже на 10 жовтня 1961 р. в змаганні брало участь близько 16 млн. чоловік⁵⁹.

Надзвичайно інтенсивно розвивалось змагання за комуністичну працю в дні підготовки до ХХІІ з'їзду КПРС. Якщо в червні 1960 р. в ньому брало участь в республіці понад мільйон чоловік, високе звання комуністичних вже носило 10 тис. бригад, змін, дільниць, цехів і близько 30 тис. передовиків⁶⁰, то на 23 вересня 1961 р. це почесне звання вже завоювало 171 тис. передовиків виробництва. Звання підприємств комуністичної праці завоювали 146 колективів⁶¹.

Нова, вища форма змагання радянських трудящих, девізом якої є «вчитися, працювати і жити по-комуністичному», за короткий час перетворилась у велику економічну і моральну силу. Виступаючи зачинателями багатьох славних починань, борючись за найвищу продуктивність праці, за високі знання, за зразковий побут, колективи і ударники комуністичної праці значною мірою сприяли достроковому виконанню промісловістю республіки семирічного плану. ХХІІ з'їзд КП України (27—30 вересня 1961 р.) відзначив, що обсяг виробництва валової продукції з початку семирічки збільшився на 31% замість передбачених 27,1%⁶².

Отже, партійні організації республіки з перших днів виникнення нового руху були організаторами розгортання змагання за комуністичну працю на підприємствах, будовах і транспорті, роз'яснювали робітникам значення нового руху, створювали їм сприятливі умови для виконання зобов'язань. Партійні організації дбайливо направляли і контролювали змагання, своєчасно підмічали паростки нового і сміливо впроваджували їх у життя.

⁵⁵⁻⁵⁶ Газ. «Радянська Україна», 3 червня 1960 р.

⁵⁷ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1964, стор. 629.

⁵⁸ «Вся страна готовится к съезду», журн. «Коммунист», 1961, № 10, стор. 6.

⁵⁹ Газ. «Правда», 10 жовтня 1961 р.

⁶⁰ «Робітнича газета», 9 червня 1960 р.

⁶¹ «ХХІІ з'їзд Комуністичної партії України», К., 1962, стор. 80.

⁶² Там же.

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО

**БОРОТЬБА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ
ПРОТИ ТРОЦЬКІСТСЬКО-ЗІНОВ'ЄВСЬКОГО
АНТИПАРТІЙНОГО БЛОКУ**

(1926—1927 рр.)

Марксизм-ленінізм вчить, що єдність Комуністичної партії є одним з найвеличніших джерел її сили і міцності. Ще на зорі становлення нашої партії її великий вождь і організатор В. І. Ленін вимагав від комуністів йти вперед, міцно взявшись за руки, в єдиному строю, всіляко зміцнювати свій бойовий союз для боротьби проти капіталізму, за торжество комунізму. Він неодноразово підкреслював, що партія повинна виступати не тільки як союз одноступів, але як і єдинопідійчих, єдність партії «здійснюється лише єдиною організацією»¹. Єдність партії виключає існування фракцій та різних угруповань, вимагає від усіх своїх членів безумовного і беззастережного підкорення рішенням партії. Ідейно-організаційна єдність Комуністичної партії виконувалася в ході її революційної, творчої діяльності, послідовної боротьби проти всіх і всіляких противників ленінізму.

Великому походу нашої партії за комунізм часто намагалися заважати різні антипартійні групи і течії. Серед них найбільш підло, не гребуючи ніякими засобами боротьби, вели себе троцькісти. Виступаючи під фальшивим прапором більш «лівого», більш «революційного» напряму, ніж більшовики, з допомогою демагогії і шантажу троцькісти не раз намагалися підкорити робітничий рух інтересам буржуазії, відвернути партію з ленінського шляху будівництва соціалізму. «Троцький і його одноступці, які оголошували себе «справжніми» борцями за світову революцію, на ділі боролися проти ленінізму. Троцькізм був також втіленням заперечення більшовицької партійності, згуртованості рядів партії. Фракційність була «душею» троцькізму»².

Особливо вперто намагалися протидіяти троцькісти ленінській генеральній лінії на найбільш крутих поворотах історії. Так трапилося, зокрема, в період, коли партія, після відбудови народного господарства, безпосередньо приступила до його соціалістичної реконструкції. Троцькісти і зіннов'євці, що об'єдналися на антиленінській платформі, в перші роки соціалістичної індустріалізації були головною небезпечкою всередині партії. Їх розгром мав велике значення не тільки для ідейно-організаційного зміцнення нашої партії. Комуністична партія в запеклій боротьбі з троцькізмом та іншими антипартійними течіями

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 458.

² М. А. Суслов. Про боротьбу КПРС за згуртованість міжнародного комуністичного руху. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 14 лютого 1964 р., К., 1964, стор. 79.

відстояла ленінський план побудови соціалізму в нашій країні. Радянському народові та його партії довелося здійснювати ленінський план будівництва соціалізму, особливо в перші роки соціалістичної реконструкції, в умовах запеклої класової боротьби в країні та внутріпартійної боротьби. Загострення внутріпартійної боротьби було результатом посилення класової боротьби як всередині, так і зовні країни. «Ми завжди знали, говорили, повторювали, — підкреслював В. І. Ленін, — що соціалізм не можна «запровадити», що він виростає в ході найнапруженішої, найгострішої, до шаленства, до відчаю гострої класової боротьби...»³. В розгромі антипартійного троцькістсько-зінов'євського блоку, у 1926—1927 рр., як і завжди, справжньою, надійною опорою Центрального Комітету партії виступила Комуністична партія України.

Після того, як на XIV з'їзді ВКП(б) (грудень 1925 р.) була дана рішуча відсіч так званій «новій опозиції», партія сподівалась, що опозиціонери в процесі ділової роботи усвідомлять і виправлять свої помилки. Для цього їм були надані всі можливості. Незважаючи на антипартійні дії опозиції, її прихильники були введені до складу керівних установ партії, в тому числі і до складу ЦК та його Політбюро. Однак після XIV з'їзду ВКП(б) опозиція перейшла до прямих порушень рішень партії про збереження єдності в рядах ВКП(б). Опозиціонери вдалися у своїй боротьбі з партією до спроб створити нелегальну фракційну організацію, протиставити її партії.

Зазнавши поразки на XIV з'їзді партії, «нова опозиція» в особі Зінов'єва, Каменєва та інших відкрито перейшла на капітулянтські позиції троцькізму. Літом 1926 р. троцькісти і зінов'євці створили безпринципний, антипартійний блок, в основі якого лежала троцькістська платформа. Цей блок став зборищем всіх опортуністичних і антипартійних елементів, залишків раніше розбитих опозиційних груп. До нього примкнули рештки горезвісної «робітничої опозиції», «децистів» та ін. Троцькістсько-зінов'євський антипартійний блок відображав інтереси недобитих капіталістичних класів у нашій країні, невдоволення міської дрібної буржуазії і верхівки буржуазної інтелігенції режимом диктатури пролетаріату. Учасники блоку були агентурою класових ворогів всередині партії, рупором ворожого капіталістичного оточення.

Якщо партія у своїй ідеологічній і організаторській роботі виходила з вказівок В. Леніна про те, що в нашій країні є все для побудови повного соціалістичного суспільства на основі диктатури пролетаріату і неухильного зміцнення союзу робітничого класу з селянством, то антипартійний блок уперто заперечував можливість перемоги соціалізму в одній країні. Троцькістсько-зінов'євські опозиціонери чинили опір здійсненню ленінського плану соціалістичної індустріалізації країни, висували небезпечні пропозиції про збільшення сільськогосподарського податку на селян, підвищення відпускних цін на промислові товари. Їх капітулянтська політика вела до підриву ленінського союзу робітничого класу з трудящим селянством, послаблення диктатури пролетаріату, відмовлення від завоювань Жовтневої революції, реставрації капіталізму в СРСР. В галузі зовнішньої політики троцькісти і зінов'євці скотилися до заперечення необхідності захисту СРСР від імперіалістичної інтервенції.

Щоб здійснити свою капітулянтську політику, опозиціонери доби- валися свободи фракцій і угруповань, скасування ленінської резолюції

³ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 358.

Х з'їзду РКП(б) про єдність партії. Вони проводили конспіративні збори, організовували свої нелегальні фракції в місцевих партійних організаціях, намагались опорочити створений за десятиріччя революційної роботи партійний апарат, протиставляючи його партійній масі. Троцькісти і зінов'євці намагались підірвати єдність у міжнародному комуністичному русі. Зв'язавшись з фракційними групами антиленінського напрямку, з виключеними з Комінтерну ворогами і зрадниками комуністичного руху, а також з відкритими антикомуністичними організаціями, групами і особами, вони стали на шлях розколу Комінтерну.

Грубо порушуючи рішення Х і XIV з'їздів партії та її Статуту, опозиція активізувала антипартійну роботу і на Україні. У Харкові опозиціонери проникли на деякі підприємства і, спираючись на колишніх ремісників та кустарів, всіляко намагались підірвати довір'я робітників до партії⁴. Своїми демагогічними заявами опозиціонери робили спроби залучити на свій бік найбільший заводський осередок у Макіївському районі. Проте осередок дав дружню і рішучу відсіч опозиціонерам, висловився за повну єдність партії⁵. Щоб встановити організаційні зв'язки з антипартійними елементами в КП(б)У, утворити фракційні підпільні групи, встановити спеціальний шифр, явки та ін., опозиційний блок посилав на Україну своїх агентів. Зокрема, з такою метою в Одесу приїжджав опозиціонер Гр. Беленький⁶.

Центральний комітет, враховуючи зростаючу небезпеку антипартійної діяльності троцькістсько-зінов'євського блоку не тільки для нашої партії, а й всього міжнародного комуністичного руху, закликав комуністів і весь робітничий клас країни дати рішучу відсіч антипартійній опозиції. Питання про фракційну, розкольницьку діяльність опозиції, про порушення нею постанов Х і XIV з'їздів ВКП(б) щодо єдності партії було винесене у липні 1926 р. на обговорення об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). З доповіддю на Пленумі виступив голова ЦКК ВКП(б) В. В. Куйбишев. Доповідач і ті, що виступали в дебатах, різко засудили розкольницьку антипартійну діяльність опозиції. Активну участь в роботі Пленуму взяли представники партійної організації України. З викриттям політичної безпідставності тверджень опозиції виступили І. Є. Клименко, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар.

Про готовність комуністичних партій інших країн підтримати боротьбу ВКП(б) з троцькізмом говорили у своїх виступах запрошені на Пленум представники братніх комуністичних партій. Тов. Тольяті, зокрема, від імені Італійської, Чехословацької та Індійської компартій заявив на Пленумі: «В цій боротьбі ми готові подати Центральному Комітету російської партії нашу повну й активну солідарність в такій мірі, в якій ви будете вважати необхідною, чи в рядах вашої партії, чи в інтернаціональному масштабі...⁷. З подібними заявами виступили представники й інших компартій.

Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) виключив Зінов'єва з Політбюро ЦК ВКП(б), а інших активних учасників опозиції — з ЦК і ЦКК ВКП(б). В постанові Пленуму відзначалося, що «спрямована проти єдності робота опозиції досі не зустріла ні в одній організації нашої партії ніякої підтримки, проте дальший розвиток фракційної

⁴ Партійний архів Харківської області, ф. 5, оп. 1, од. зб. 21, арк. 92.

⁵ «Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У. Стенографічний звіт», Харків, 1926, стор. 61.

⁶ «КПРС в резолюціях...», ч. II, 1954, стор. 263.

⁷ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1959, № 6, стор. 34.

роботи опозиції поставив би партію перед серйозною небезпекою розколу»⁸. Зважаючи на це, Пленум вимагав від усіх парторганізацій значно піднести активність членів партії, виховувати їх в дусі ленінських принципів, боротись проти дрібнобуржуазних настроїв, що проявляють інколи під прапором лівої фрази. Пленум закликав усіх членів партії до єдності, згуртованості і більшовицької дисципліни.

Керована ЦК ВКП(б) Комуністична партія України рішуче виступила проти троцькістів і зінов'євців. Вона одностайно схвалила постанову об'єданого Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). На партійних конференціях, зборах активів і партійних осередків, що обговорювали підсумки роботи Пленуму, особливо в таких великих партійних організаціях, як Харківська, Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Артемівська, Миколаївська та ін. комуністи різко засудили троцькістсько-зінов'євську опозицію, вимагали зміцнювати сили партії, згуртовувати її ряди, оберігати ленінізм від ревізії і опшлення. Так, збори партійного активу Харкова, визнавши своєчасними і безумовно правильними рішення Пленуму про виключення керівників опозиції з вищих органів партії, закликали всіх комуністів Харківщини ще наполегливіше втілювати в життя рішення XIV з'їзду партії про соціалістичну індустріалізацію. Понад тисяча партійних активістів Дніпропетровська на своїх зборах від імені всіх комуністів округу заявили про свою непримирненість до всяких проявів розкольніцької і фракційної діяльності в партії⁹. Тверду лінію Центрального Комітету в боротьбі з спробами опозиції зірвати єдність партійних лав одностайно схвалив пленум Луганського окружкому партії, що проводився разом з широким активом¹⁰. Збори партійного активу Запоріжжя, засудивши антипартійні дії опозиції, підкреслили в своєму рішенні, що «запорізька партійна організація... вестиме рішучу боротьбу проти будь-яких спроб ревізії ленінізму, проти підризу єдності партії, проти спроб розкольніцтва і фракційності, за монолітність ленінсько-більшовицьких рядів»¹¹.

Гостро ставилося питання про опозицію на районних партійних активах і безпосередньо в партійних осередках. Як повідомляв Київський окружком партії в ЦК КП(б)У, всі міські і сільські партійні організації висловилися за рішення липневого об'єданого Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), схвалювали організаційні заходи ЦК щодо опозиції. В прийнятих рішеннях партійними організаціями Київського округу вказувалося на особливу необхідність збереження єдності партії і зміцнення союзу робітничого класу з селянством в період соціалістичної реконструкції¹². В багатьох партійних осередках з доповідями про рішення Пленуму виступали керівні діячі КП(б)У. Так, на ряді підприємств Харкова виступав І. Є. Климєнко, на Миколаївському суднобудівному заводі (нині завод ім. Носенка) виступав Ф. Д. Корнюшин, в партійних організаціях Києва — П. П. Постишев.

Характерною рисою зборів комуністів була їх висока політична активність. У Дніпропетровському округу на кушових партійних зборах виступало від 7 до 12 чоловік. У Бердичівському округу виступило на партійних зборах понад чверть присутніх. На зборах партійних осередків в Маріупольському, Донецькому і Роменському округах виступало від 15 до 30 комуністів¹³.

⁸ «КПРС в резолюціях...», ч. II, 1954, стор. 266.

⁹ Газ. «Комуніст», 29 липня 1926 р.

¹⁰ «Известия ЦК КП(б)У», 1926, № 8—10, стор. 21.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 859, арк. 34.

¹² Там же, од. зб. 845, арк. 96—97.

¹³ «Известия ЦК КП(б)У», 1926, № 8—10, стор. 18.

Комуністи проявляли глибоку турботу за долю партії, схвалювали заходи партії, вжиті щодо опозиціонерів. На зборах партійної організації Миколаївського суднобудівного заводу комуніст т. Донченко сказав: «Ми добре знаємо, що становище країни важке і в цей час, коли треба докласти всіх зусиль до поліпшення народного господарства, опозиція зриває всю роботу. Але нам не слід вдаватися в тугу. Більше підтримки ЦК і ми вийдемо із тяжкого становища»¹⁴. Рішуче, з властивою для комуніста-робітника прямою, висловився один із учасників партійних зборів у Донецьку: «Якщо опозиція (а головним чином Зінов'єв), — заявив він, — затіяла в партії такі чвари, якщо вона договорилася «до ручки», так чому не прогнати її не тільки з Політбюро Центрального Комітету, з посади, але і з партії»¹⁵.

Велику увагу боротьбі з троцькісько-зінов'євським блоком приділив серпневий (1926 р.) Пленум ЦК КП(б)У. На ньому були підведені перші підсумки обговорення постанов липневого об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), що проводилося на зборах активу окружкомів, райкомів та великих осередків партійної організації республіки. Виступи на Пленумі представників окружних комітетів КП(б)У свідчили, що комуністи України готові й надалі рішуче відстоювати генеральну лінію партії від різних на неї посягань з боку опозиції. «Пленум ЦК КП(б)У з задоволенням констатує, — говорилося в його резолюції, — що обговорення рішень Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) на зборах активу окружкомів і райкомів, а також найбільш великих осередків виявило однаковість Української організації в оцінці як рішень Пленуму, так і самої розкольніцької, дезорганізаторської діяльності опозиції»¹⁶. Вважаючи й надалі за необхідне продовжувати роз'яснення постанов ЦК і ЦКК ВКП(б) серед широких мас членів і кандидатів партії, Пленум водночас закликав всі партійні організації до рішучої боротьби з опозицією, до енергійної роботи по виконанню постанов XIV з'їзду партії і Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б).

Незважаючи на те, що липневий Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) суворо попередив, що, коли антипартійний блок не припинить своєї фракційної діяльності і не буде розпущений, справа закінчиться виключенням його учасників з партії, опозиціонери не вгамовувалися. Вони робили антипартійні вилазки на партійних зборах підприємств Москви і Ленінграда, створили підпільну друкарню, пропагували антипартійні погляди, таємно створювали антиленінську організацію з своєю дисципліною, членськими внесками та ін. Посилилась антипартійна фракційна робота і на Україні. Після липневого Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) тут, як і в ряді інших місць, створювалися підпільні центри, велася підривна робота. О. М. Ярославський так характеризував у своїй доповіді на жовтневому Пленумі (1926 р.) ЦК і ЦКК ВКП(б) дії опозиції: «Після липневого Пленуму ЦК і ЦКК 1926 р. ми мали не тільки у Москві і Ленінграді, але й у цілому ряді інших міст — Тулі, Харкові, Миколаєві, Одесі, Тіфлісі та ін... створення комітетів, гуртків, бюро активів та ін. підпільних фракційних організацій... Не все нам відомо, бо конспірують, але те, що відомо, дає право охарактеризувати як спробу створення всередині ВКП(б) іншої партії, іншої організації, яка має свої керівні центри, свою пресу, в деяких місцях встановила навіть свої членські внески»¹⁷. Троцькісти і зінов'євці особливо намагалися добитися впливу в Харківській столичній організації. Опо-

¹⁴ «Известия ЦК КП(б)У» 1926, № 8—10, стор. 19.

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 70, од. зб. 22, арк. 6.

¹⁶ Там же, оп. 13, од. зб. 208, арк. 53.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 254, арк. 8.

зиціонери створювали тут пропагандистські гуртки, організували в районах міста трійки, а в партійні осередки призначили спеціальних осередкових організаторів.

Велику роль у викритті антипартійної діяльності опозиції відіграла Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У, що відбулася 17—21 жовтня 1926 р. Конференція відзначила, що в основі ідейної суті антипартійного троцькістсько-зінов'євського блоку лежить невір'я в можливість перемоги соціалізму в нашій країні. Спроби опозиціонерів В. Ауссема, М. Голубенка, І. Дашковського, М. Лобанова протягти на конференції свої погляди дістали нищівну відсіч. На підставі конкретних фактів М. Ф. Владимирський показав, що в своїй антипартійній діяльності опозиція спиралася на класово ворожі робітникам і трудящим селянам сили. Майже всі вони — або колишні меншовики, або такі, що не раз виключалися із партії за фракційну роботу, і серед них не було жодного робітника¹⁸. Зокрема, гостро критикувалися на конференції помилкові погляди опозиціонера І. Дашковського. В. Я. Чубар говорив: «Мова Дашковського — не комуністична мова. Дашковський не по-комуністичному підходить до аналізу досягнень пролетаріату СРСР... Дашковський говорить: не збудуєте Дніпробуду, якщо не переглянете докорінно політику. А я думаю, що побудуємо його, не дивлячись на ваші каркання; побудуємо Дніпробуд і ще багато дечого з того, що у нас намічено у перспективі, тому що ми знаємо, що творчі сили робітничого класу в союзі з основною масою селянства далеко не вичерпані...»¹⁹.

З викриттям помилоквих тверджень опозиції в питаннях здійснення соціалістичної індустріалізації виступив на конференції Г. І. Ломов. Він довів безпідставність пропозицій опозиції щодо підвищення цін на промислові товари, підкреслив, що одним із шляхів створення нагромаджень для індустріалізації є не підвищення цін, а суворий режим економії, раціоналізація виробництва. Рішуче відстоював необхідність залізної дисципліни в партії, її єдність О. Г. Шліхтер «Ми завжди підкреслювали і кажемо зараз, і будемо казати всім вашим опозиціонерам, — заявив О. Г. Шліхтер, — що в нашій партії нема місця ні для якої другої сторони, бо є тільки одна сторона — це є сама партія»²⁰. У виступах С. Ф. Буздalina, С. Д. Височиненка, П. П. Постишева, О. В. Пілацької, К. В. Сухомлина, А. Ф. Радченка та інших делегатів також різко було засуджено підривні дії опозиціонерів, викриті їх авантюристичні прийоми нападок на партію. Конференція, закликаючи всю партійну організацію республіки продовжувати рішучу боротьбу з опозиційними ухилами, в той же час вимагала посилити керівництво масами, забезпечити їх активну участь в соціалістичному будівництві.

Антипартійна діяльність троцькістсько-зінов'євської опозиції обговорювалася на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), що відбувся 23—26 жовтня 1926 р. На Пленумі було заслухано повідомлення Політбюро ЦК та Президії ЦКК ВКП(б) про внутріпартійне становище у зв'язку з фракційною діяльністю вождів опозиційного блоку після липневого Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). Пленум прийняв пропозицію, внесену С. М. Кіровим від імені членів ЦК — лєнінградців, в якій суворо попередив лідерів антипартійного блоку і вказав їм на недопустимість такої поведінки. В зв'язку з тим, що Зінов'єв не вира-

¹⁸ «Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У», Харків, 1926, стор. 136—139.

¹⁹ Там же, стор. 276—279.

²⁰ Там же, стор. 103, 227—230.

жав лінії ВКП(б) у Комінтерні і втратив довір'я з боку ряду комуністичних партій, Пленум ЦК і ЦКК не вважав можливим його дальше перебування на роботі в Комуністичному Інтернаціоналі. Пленум звільнив Троцького від обов'язків члена Політбюро, а Каменєва — від обов'язків кандидата в члени Політбюро ЦК ВКП(б). Пленум затвердив порядок для XV партійної конференції, доповнивши його питанням про опозицію і внутріпартійне становище.

Вся робота XV конференції ВКП(б) (26 жовтня — 3 листопада 1926 р.) була пройнята твердою вірою в ленінську ідею про можливість побудови соціалізму у нашій країні. Всупереч капітулянтським настроєм опозиції, яка нехтувала вирішальне значення економіки, конференція підкреслила, що «величезне історичне завдання будівництва соціалістичного суспільства владно вимагає зосередження всіх сил партії, держави і робітничого класу на питаннях господарської політики»²¹. Конференція дала розгорнуту політичну оцінку троцькістсько-зінов'євській опозиції як меншовицького ухилу в партії і попередила опозиціонерів, що дальша еволюція в бік меншовизму приведе до виключення їх з рядів Комуністичної партії. Серед тих, хто виступав на конференції з викриттям антипартійних дій опозиціонерів були й делегати, що представляли КП(б)У: О. В. Медведєв, П. П. Постишев, А. Ф. Радченко, М. Л. Рухимович, В. Я. Чубар. В своїх виступах вони доповіли конференції про перші успіхи господарського будівництва на Україні, про роботу профспілок, висунули ряд пропозицій щодо поліпшення керівництва народним господарством та громадськими організаціями.

Велике значення в ідейному розгромі троцькізму на міжнародній арені мав VII розширений Пленум Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ), що відбувся у листопаді—грудні 1926 р. Керуючись його рішеннями, братні комуністичні партії очистилися від троцькістських та інших ревізіоністських елементів. Пленум ВККІ схвалив резолюцію XV конференції про опозиційний блок і зобов'язав комуністичні партії рішуче боротися проти всіляких спроб троцькістів внести розкол у міжнародний комуністичний рух.

Однак і після XV партійної конференції і VII розширеного Пленуму ВККІ опозиціонери не тільки не припинили свою антипартійну діяльність, а й розгорнули її більш активно. Щоб завдати удару єдності партії і її керівництву, опозиція використовувала кожне утруднення в країні. Відомо, що у 1927 р. дуже ускладнилося міжнародне становище СРСР. І ось в цей час опозиція посилила свої атаки на партію. 25 травня опозиціонери виступили з так званою «платформою 83-х», а 27 червня — з «платформою 15-и». Це були брехливі, фарисейські платформи, розраховані на обман партії і робітничого класу. До речі, під цими платформами стояли підписи і опозиціонерів, що діяли на Україні. Так, «платформа 83-х» була підписана Н. Гордоном. Одним із авторів «платформи 15-и» був І. Дашковський. Крім нього, ця платформа була підписана Т. Харечком, С. Шрейбер.

Все це викликало посилення антипартійної діяльності українських опозиціонерів. Для проведення своєї розкольницької діяльності опозиціонери не гребували ніякими методами. В Харкові, наприклад, опозиціонери на своїх нелегальних зборах запропонували їх учасникам підписати троцькістську платформу, не читаючи її²². В Одесі опозиціонери заявили, що підписати «платформу 83-х» потрібно для того,

²¹ «КПРС в резолюціях...», ч. II, стор. 274.

²² Газ. «Правда», 23 жовтня 1927 р.

щоб підняти клопотання перед ЦК партії про підвищення заробітної плати²³. Тут же, в Одесі, вони вели агітацію проти лінії партії не тільки серед членів партії, а й серед безпартійних. Опозиціонери підбурювали безпартійні маси проти радянських організацій і в Запоріжжі²⁴.

Рішучу відсіч опозиції дали учасники липневого—серпневого об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) 1927 р., на якому партія змушена знов розглядати питання про опозицію. Виступаючи на Пленумі, Г. К. Орджонікідзе засудив діяльність опозиціонерів на Україні, які купували стеклографи і нелегально друкували літературу²⁵. Коли з трибуни Пленуму Х. Раковський намагався обвинуватити комуністів України в ліквідації комнезамів, присутні на Пленумі вимагали, щоб опозиціонер залишив трибуну²⁶. (Відомо, що комнезами не були ліквідовані, а реорганізовані, стосовно до нових завдань). Політичну й наукову безгрунтовність «платформи 83-х» показав у своєму виступі В. Я. Чубар. Він особливо підкреслив необхідність вжиття заходів партії по підготовці села до переходу на шлях соціалістичних виробничих відносин та посилити боротьбу з плінністю робітників у промисловості²⁷. Г. І. Ломов довів, що опозиціонери не мали ніяких підстав заявляти, нібито безробіття весь час буде зростати. На прикладі Донбасу він показав, що безробіття справа тимчасова, що воно буде незабаром ліквідоване на основі розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства²⁸.

Особливо активізувались опозиціонери на Україні на початку другої половини 1927 р. У матеріалах до Х з'їзду КП(б)У у зв'язку з цим вказувалось: «За останній час викрито сформовані опозиційні організації у Харкові, Києві, Одесі, що працювали згідно з усіма правилами конспірації, встановили навіть для своїх учасників особливі прізвиська, шифри для листування та інше. Робились спроби друкувати опозиційні документи по друкарнях. І, нарешті, дійшло до того, що на заводах (у Харкові) з'явилися прокламації до позапартійних...»²⁹. Опозиція вела підпільну роботу в Миколаєві, мала тут підпільний окружний комітет³⁰. Опозиціонери засиляли своїх агентів і в Донбас, проте успіху там не мали. Партійні організації Донецька, Луганська, Макіївки, Артемівська та інші рішуче відкинули намагання опозиції створити тут свої осередки³¹.

Щоб покласти край антипартійним діям троцькістсько-зінов'євського блоку, жовтневий Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) 1927 р. змушений був за фракційну боротьбу проти партії та її єдності виключити з Центрального Комітету Троцького і Зінов'єва. З метою повного викриття антиленінської, капітулянтської суті платформи троцькістсько-зінов'євського блоку було оголошено загальнопартійну дискусію з питань порядку денного XV з'їзду ВКП(б).

27—28 жовтня 1927 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У. З доповіддю «Про підсумки роботи об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) виступив Г. І. Петровський. В доповіді ґрунтовно була показана антипартій-

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 96, арк. 183.

²⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 317, вип. 3, арк. 52.

²⁵ Там же, вип. 3, арк. 123.

²⁶ Там же, арк. 92.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 317, вип. 2, арк. 30—34.

²⁸ Там же, арк. 22.

²⁹ «Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт», Харків, 1928, стор. 542.

³⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 70, од. зб. 34, арк. 21, 22, 29.

³¹ Л. Я. Скобцов. Партийная организация Донбасса в борьбе за осуществление ленинского плана индустриализации страны. Донецк. 1959, стор. 47—49.

на діяльність опозиції та антиленінська суть її поглядів. Опозиція зрадила усім своїм обіцянкам покінчити з фракційною роботою і розгорнула збір підписів під заявою «83-х» та проводила іншу антипартийну діяльність. Учасники Пленуму ЦК КП(б)У, доповнюючи доповідь Г. І. Петровського, викривали підступні дії місцевих опозиціонрів. Секретар ЦК КП(б)У Ф. І. Зайцев заявив на Пленумі: «У нас на Україні теж розповсюдження по фракційній лінії матеріалів опозиції йшло широким потоком. Факт, що на Україні існує їх партійний центр у Харкові і обласні організації в Києві та в Одесі. В деяких округах опозиція зуміла організувати свої підпільні окружні комітети (п'ятірки-семірки)³². У своїх виступах учасники Пленуму засуджували підривною діяльністю опозиціонерів, схвалювали рішучі заходи ЦК ВКП(б) щодо опозиції. Гострий критичний був підданний на Пленумі виступ кандидата в члени ЦК КП(б)У М. Голубенка, який намагався взяти під захист дії опозиції. У резолюції Пленуму ЦК КП(б)У говорилося, що, перемагаючи неминучі труднощі й об'єктивні перешкоди, партія змушена була одночасно боротися й з меншовицьким невір'ям троцькістської опозиції в сили пролетарської революції і з фракційністю, що перетворилася на відверту розкольніцьку роботу. Пленум вітав постанову ЦК і ЦКК ВКП(б) про виключення Троцького Зінов'єва зі складу ЦК ВКП(б). У провідному штабі революції, підкреслювалося в постанові, розкольнікам немає місця. Пленум закликав всю партійну організацію України ще тісніше об'єднатися навколо ленінського ЦК ВКП(б) в боротьбі за єдність партії, за побудову соціалізму.

Справжню партійну мужність, стійкість за справу великого Леніна проявили більшовики України в ході загальнопартійної дискусії по порядку денному XV з'їзду ВКП(б). В перших лавах борців за генеральну лінію партії були комуністи Донбасу, Харкова, Дніпропетровська та інших промислових центрів республіки. XIV партійна конференція Донецького округу звернулася з спеціальним листом до всіх партійних організацій Донбасу, в якому вказувалося на необхідність посилити боротьбу з опозицією. За опозицію з усієї багатотисячної Донецької партійної організації голосували тільки 3—4 опозиціонери і 9 утримались від голосування³³. Виступаючи на конференції, робітник-комуніст Філатов сказав, що потрібно покінчити з опозицією, досить з нею панькатися³⁴. Комуніст т. Старостенко заявив, що опозиція перейшла вже на шлях політичної боротьби з радянською владою і партією, її потрібно виключити з партії, іншої думки бути не може³⁵. Конференція схвалила політичну і організаційну діяльність ЦК ВКП(б) і заходи партії по дальшому будівництву соціалізму, вітала рішення ЦК і ЦКК ВКП(б) щодо зміцнення рядів партії.

Комуністи республіки палко відстоювали в передз'їздівській дискусії генеральну лінію партії, висловлювали повне схвалення політики ленінського ЦК і рішуче засуджували платформу троцькістсько-зінов'євського блоку. З 19 044 комуністів республіки, що взяли участь в дискусії, тільки 574 підтримали опозицію³⁶. У Харкові, де троцькісти діяли особливо настирливо і розраховували на успіх, їм вдалося зібрати лише 0,5% голосів³⁷. Не одержала ніякої підтримки опозиція

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 260, стор. 11.

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 96, арк. 79—80.

³⁴ Там же, арк. 57.

³⁵ Там же, арк. 64.

³⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, од. зб. 1064, арк. 266.

³⁷ «Известия Центрального Комитета Всесоюзной Коммунистической партии (б)», № 45—46, 7 грудня 1927 р., стор. 5.

в партійних організаціях Дніпропетровська, Луганська, Миколаєва та ін. З усієї кількості комуністів, що брали участь в дискусії, 99,2% голосували за тези ЦК ВКП(б), 0,5% голосували проти і 0,3% — утрималися від голосування³⁸. Ці дані переконливо свідчать, що абсолютна більшість комуністів України твердо стояла на ленінських позиціях, дала рішучу відсіч спробам опозиції збити партію з ленінського шляху.

Важливою віхою в боротьбі партійної організації України з троцькістсько-зінов'євським блоком був X з'їзд КП(б)У (листопад 1927 р.). Він констатував, що підсумки дискусії в КП(б)У були катастрофічними для троцькістської опозиції, що її погляди, «які в корені розходяться з ленінізмом і являють собою пряму різновидність меншовизму, несумісні з належністю до ВКП(б)»³⁹. Відкриваючи з'їзд, Г. І. Петровський говорив: «Ніякий згубний, розкладаючий вплив опозиції не змінив нашу впевненість у правоті робітничої партії, роботи пролетаріату і його творчості у справі побудови соціалізму»⁴⁰. Вся робота з'їзду пройшла під знаком зміцнення єдності КП(б)У, її згуртованості навколо Центрального комітету партії. Перші успіхи соціалістичної індустріалізації переконливо свідчили про правоту ленінського плану соціалістичного будівництва і повну безпідставність тверджень опозиції.

Із виступів делегатів було видно, що всі окружні партійні організації провели велику роботу по роз'ясненню комуністам і безпартійному активу політики партії і викриттю антипартійного троцькістсько-зінов'євського блоку. Особливо в складному і відповідальному становищі була Харківська столична організація, де опозиціонери намагалися якомога більше завербувати собі прихильників, вплинути на провідні державні, господарські і радянські установи, на робітничий клас, молодь. «Тут в Харкові під керівництвом ЦК і по ініціативі окрпарткому, — заявив делегат з'їзду І. Л. Ільїн, — ми на протязі всього цього періоду часу вели ідейну боротьбу з опозицією. І тому не дивно, що коли справа дійшла до партійної дискусії, опозиція залишилась бита в Харківській партійній організації, також як і у всіх українських та всесоюзних організаціях нашої партії. Водночас з цим ми тут проводили й значну організаційну роботу по відношенню до опозиції. Треба сказати, що тут ми мали досить оформлений підпільний ЦК, окружний комітет і низові комітети опозиції»⁴¹. Незважаючи на спеціальний приїзд у Дніпропетровськ одного із лідерів троцькістсько-зінов'євського блоку Х. Раковського, який всіляко намагався завербувати собі прихильників, ніякого успіху опозиція не мала і тут. «Наша Дніпропетровська організація, — сказав делегат І. Я. Скоков, — виявилась сильною. Вона вчинила жорстокий опір опозиції»⁴². Великі надії покладала опозиція на Одесу. Сюди, як заявив на з'їзді делегат В. І Чернявський, багато приїжджало «різних вожаків опозиції великих і малих, середніх і яких завгодно. Я повинен сказати на партз'їзді, що опозиція у нас не одержала того, чого хотіла. Наша партійна організація не виправдала надій опозиції. Вона разом з усією партією твердо стоїть на ленінських позиціях»⁴³. Про одностайне засудження дій опо-

³⁸ «Известия Центрального Комитета Всесоюзной Коммунистической партии (б)», № 45—46, 7 грудня 1927 р., стор. 2.

³⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958, стор. 362.

⁴⁰ «Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України», стор. 3.

⁴¹ Там же, стор. 81.

⁴² Там же, стор. 81.

⁴³ Там же, стор. 95.

зиції на місцях доповіли делегати з'їзду від Донецької, Артемівської, Маріупольської, Криворізької, Луганської, Запорізької, Херсонської та інших партійних організацій.

З'їзд одностайно схвалив політичну лінію і практичну діяльність ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, що забезпечили величезні успіхи в соціалістичному будівництві на основі зміцнення диктатури пролетаріату і союзу робітничого класу та селянства. З'їзд з задоволенням відзначив, що комуністи України були незламною опорою ленінського ЦК ВКП(б) у боротьбі з троцькістсько-зінов'євським блоком. Делегати з'їзду гаряче підтримали постанову ЦК і ЦКК ВКП(б) від 14 листопада 1927 р. про виключення з партії Троцького і Зінов'єва і виведення інших опозиціонерів із складу ЦК і ЦКК ВКП(б). Різку відсіч дістав єдиний опозиційний виступ на з'їзді члена ЦК КП(б)У В. Ауссема.

Комуністи України, обираючи своїх делегатів на XV з'їзд ВКП(б), наказували їм від імені КП(б)У рішуче відстоювати на з'їзді генеральну лінію партії, викривати антипартійну суть троцькістсько-зінов'євського блоку. Делегати від КП(б)У з честю виконали цей наказ. У своїх виступах вони різко засудили опозицію, показали її неспроможність добитися будь-якого успіху на Україні. П. П. Постишев вказував, що спроби лідерів опозиції Смирнова, Вуйовича, Раковського, які приїжджали до Харкова вербувати собі прихильників, ні до чого не привели: жодного, навіть найменшого партійного чи комсомольського осередку їм не вдалося схилити на свій бік. З гнівом і обуренням виступив проти опозиції О. В. Медведєв. «У неї, — сказав він, — багато тріскучих фраз для того, щоб ввести в оману низових партійних працівників і робітничий клас. А на ділі вона прагне повернути корабель від Леніна до II Інтернаціоналу»⁴⁴. Рішучу відповідь опозиціонерам дали у своїх виступах В. П. Затонський, Г. І. Ломов, О. І. Мільчаков, Г. І. Петровський, А. Ф. Радченко, М. О. Скрипник, К. В. Сухомлин, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер.

XV з'їзд ВКП(б) підбив підсумки багаторічної боротьби ленінізму з троцькізмом і остаточно розгромив його. З'їзд відзначив, що троцькістсько-зінов'євська антипартійна опозиція ідейно розірвала з ленінізмом, переродилась у меншовицьку групу, стала на шлях капітуляції перед силами міжнародної і внутрішньої буржуазії, перетворилась в знаряддя класових ворогів, спрямоване проти Комуністичної партії і Радянської влади. З'їзд оголосив належність до троцькістської опозиції і пропаганду її поглядів несумісними з перебуванням у рядах партії і схвалив рішення ЦК і ЦКК ВКП(б) про виключення з партії Троцького і Зінов'єва та про виведення із складу ЦК і ЦКК інших опозиціонерів. З'їзд виключив з партії 75 активних учасників троцькістсько-зінов'євського блоку і явно антиреволюційну групу Сапронова в кількості 23 чоловік. Серед виключених були й опозиціонери, що діяли на Україні: В. Ауссем, Н. Гордон, Т. Харечко, С. Шрейбер та ін. Ще раніше, у вересні 1927 р., Президія ЦКК РКП(б) виключила з партії І. Дашковського. Своім рішенням з'їзд пропонував партійним організаціям очиститись від усіх явно невиправних елементів троцькістсько-зінов'євської опозиції.

Великою заслугою партії, в тому числі КП(б)У, є те, що вона зуміла, відстоюючи ленінський план соціалістичного будівництва, залучити на свій бік робітників, селян, інтелігенцію. Під час загальнопартійної дискусії тези ЦК ВКП(б) до XV з'їзду партії часто обговорювалися на відкритих партійних зборах. Тут безпартійні висловлювали своє став-

⁴⁴ «Пятнадцатый съезд ВКП(б)», М., 1962, ч. I, стор. 380—381.

лення до лінії партії і опозиції. В Артемівську, наприклад, на зборах безпартійний робітник Муравйов сказав, що «меншовицьке каркання щодо наших окремих недоліків і сама низькопробна демагогія — ось методи боротьби опозиції, але ніякого багажу на цьому вона не набере». А робітник К. І. Цапков на партійних зборах Рутченківського руднику заявив: «Тепер і сліпий бачить, що ЦК партії веде правильну лінію»⁴⁵. Робітники Макіївського металургійного заводу писали XV з'їзду партії: «Ми на практиці у себе на заводі повністю переконалися, що партія і її ЦК ведуть правильну ленінську політику, спрямовану на дальше будівництво соціалізму і на поліпшення матеріального становища робітничого класу. Опозиція не користується успіхом не тільки в партії, але й у робітничому класі... Ми впевнені, що з'їзд покладе край якій би то не було діяльності троцькістській опозиції. З нашого боку буде надана всебічна підтримка»⁴⁶. Про одностайне схвалення політики партії і засудження дій опозиції заявили у своїх вітальних промовах на з'їзді представники робітничого класу Дніпропетровська, Харкова, Донецька, Миколаєва, Запоріжжя та інших міст і промислових центрів. Безпартійна селянка з Уманського округу Марченко, вітаючи XV з'їзд ВКП(б), сказала, якщо хто посміє перекручувати лінію нашого вчителя В. І. Леніна, то «ми всі, безпартійні селянки, станемо на захист Комуністичної партії». А батрачка Коваленко з Херсонського округу, даруючи з'їздові червону п'ятикутну зірку і сапу, промовила: «Ця зірка означає ленінський шлях до комунізму, а ця сапа повинна вирубати із рядів Комуністичної партії опозицію...»⁴⁷. Виражаючи думку передової інтелігенції України О. В. Паладін, звертаючись до делегатів X з'їзду КП(б)У, заявив: «Ми прийшли сказати вам, що саме в згуртованості, в монолітності, в єдності Комуністичної партії ми бачимо необхідну умову дальніших перемог і захисту революції»⁴⁸.

Опозиція великі надії поклала на комсомол, молодь, гадаючи, що їх легко буде залучити на свій бік. Проте комсомол дав рішучу відсіч заграванню опозиції з молоддю. За неповними даними (по 26 окружних організаціях ЛКСМУ) з 62 тис. комсомольців, які взяли участь у загальнопартійній дискусії по порядку денному XV з'їзду ВКП(б), тільки 320 чоловік голосувало за опозицію і 120 — утрималось⁴⁹.

Переконаливою демонстрацією віри трудящих у правоту генеральної лінії партії було бурхливе зростання її рядів під час напруженої боротьби з опозицією. Тільки за час жовтневого призову в партійні організації України надійшло 35 102 заяви; 22 270 чоловік з числа тих, що подали заяви, були прийняті в ряди партії⁵⁰.

В боротьбі проти антипартійного троцькістсько-зінов'євського блоку, за єдність рядів партії, очищення її від антипартійних елементів велику роботу провела ЦКК КП(б)У та її органи на місцях. За даними, що були оголошені на Пленумі ЦКК КП(б)У 11 березня 1928 р. в доповіді секретаря ЦКК КП(б)У Ф. І. Зайцева, в партійній організації України опозицію підтримувало понад тисячу чоловік. За станом на 1 листопада 1927 р. контрольними комісіями було притягнуто до відповідальності 320 опозиціонерів⁵¹. А за час з 15 листопада до

⁴⁵ Газ. «Правда», 24 листопада 1927 р.

⁴⁶ «Пятнадцатый съезд ВКП(б). Стенографический отчет», М., 1961, ч. 1, стор. 14—15.

⁴⁷ «Пятнадцатый съезд ВКП(б)», стор. 298—299.

⁴⁸ «Десятый з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України», стор. 184.

⁴⁹ Там же, стор. 222.

⁵⁰ «ВКП(б) в цифрах», вип. восьмий, 1928, стор. 18, табл. 9.

⁵¹ «Десятый з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України», стор. 284.

27 лютого 1928 р. було притягнуто до відповідальності 564 опозиціонери, з них 64% було виключено з партії⁵².

Борючись з антипартійним троцькістсько-зінов'євським блоком, партія застосовувала проти своїх ідейних суперників не тільки заходи організаційного характеру. Керуючись рішенням XV з'їзду ВКП(б) та іншими настановами партії, КП(б)У вживала також всіх заходів ідейного впливу, особливо до рядових учасників опозиції, щоб переконати їх відмовитись від капітулянтських поглядів троцькізму і стати на ленінський шлях. Часто на відкритих зборах, партійних активах та інших офіційних засіданнях партійних організацій комуністи, які через свою політичну несвідомість підтримували опозицію, визнавали свої помилки і категорично відмовлялися від дальшої участі в опозиції. Так, на партійних зборах суднобудівного заводу в Миколаєві, що відбулися у липні 1927 р., робітник-комуніст Слободський, який примикав до опозиції, заявив: «Робота, що проводилась опозицією, вела до загибелі окремих членів партії, недостатньо політично розвинених... Все те зло, яке я зробив для партії, я спокутую, як робітник, який вступив до партії в 19 років»⁵³. Про те, як через свою малописьменність і політичну необізнаність допускав сумніви, а потім, переконавшись в правоті лінії партії, всіляко її підтримував, розповів на X з'їзді КП(б)У селянин-комуніст Улизько⁵⁴.

Особливо широко почалося політичне прозрівання тих, хто помилявся, в період загальнопартійної дискусії та після XV з'їзду ВКП(б). Багато виключених з партії учасників опозиції почали подавати заяви про розрив з троцькізмом і просили повернути їх у партію. В партійній організації України за станом на 1 лютого 1928 р. відійшло від опозиції 500 чоловік, серед них 79% робітників⁵⁵.

Більшість тих, що були відновлені в правах членів партії, переконавшись в правильності ленінської політики і в антиленінській суті троцькізму, потім чесно працювали в партії і брали участь в боротьбі за побудову соціалізму. На жаль, пізніше, в період розквіту культу особи Сталіна, багато тих комуністів, що примикали до троцькістської опозиції, але потім назавжди порвали з нею і активно працювали на фронті соціалістичного будівництва, були безпідставно виключені з партії і репресовані. Тепер, ліквідуючи наслідки культу особи, багатьох з них відновлено в партії і реабілітовано державними органами. «КПРС,— писала «Правда» у своїй редакційній статті,— назавжди покінчила в своїй партії з сталінськими методами відсікання тих, хто щиро бореться за комунізм, хоч і допускає ті чи інші помилки. Наша партія, залишаючись непримиренною в принципіальних корінних питаннях теорії і практики комуністичного руху, разом з тим робила і робитиме все для того, щоб переконати людей, які вагаються, або допустили помилку, залучити їх до рядів борців за справу соціалізму. Зрозуміло, все це стосується тих, які виправляють свої помилки»⁵⁶.

Комуністична партія України, разом з усією КПРС, відстоюючи ленінську генеральну лінію в боротьбі з троцькістсько-зінов'євським блоком, продемонструвала свою непохитну стійкість, ще більше ідейно загартувалася і організаційно зміцніла.

⁵² Газ. «Комуніст», 15 березня 1928 р.

⁵³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 70, од. зб. 34, арк. 24, 25.

⁵⁴ «Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України», стор. 355.

⁵⁵ Газ. «Комуніст», 15 березня 1928 р.

⁵⁶ Газ. «Правда», 10 лютого 1963 р.

І. О. ГУРЖІЙ

УКРАЇНА В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ВИРОБНИЦТВІ ПОРЕФОРМНОЇ РОСІЇ

(60—90-і рр. XIX ст.)

Україна, входячи до складу Росії, відігравала значну роль в її сільськогосподарському виробництві. Ще більше зросла ця роль після реформи 1861 р., яка, незважаючи на свої феодально-кріпосницькі риси, була поворотним пунктом в економічному розвитку всієї країни. В. І. Ленін підкреслював, що внаслідок реформи «...розвиток капіталізму в Росії пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбувалися перетворення, які зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття»¹.

Скасування кріпацтва, швидке зростання капіталістичної промисловості, міст, залізничного транспорту, внутрішньої і зовнішньої торгівлі — все це сприяло дальшому, більш інтенсивному розвитку капіталізму в сільському господарстві України. У 80-х рр. XIX ст. капіталістичні відносини в сільському господарстві Південної і Правобережної України вже переважали. В Полтавській і Харківській губерніях існувала змішана система, і лише в Чернігівській губернії більшу частину вагу мали відробітки². Розвиток капіталізму зумовлював дальший суспільний поділ праці, спеціалізацію окремих районів Росії, зміцнював їх економічні зв'язки.

Головні питання розвитку капіталізму в пореформеному сільському господарстві всієї Росії і зокрема України глибоко й всебічно досліджені в працях В. І. Леніна «Нові господарські рухи в селянському житті», «Розвиток капіталізму в Росії», «Аграрне питання в Росії на кінець XIX ст.» та ін., де Володимир Ілліч багато уваги приділив і головному напрямку, шляхам та формам розвитку землеробського капіталізму в основних історико-економічних районах України.

Радянські історики та економісти Д. Ф. Вірник, М. Н. Лещенко, Д. П. Пойда, В. П. Теплицький та ін., керуючись ленінськими положеннями, висвітлили ряд питань з історії українського села 60—90-х рр. XIX ст. Проте роль України в сільськогосподарському виробництві Росії і досі чітко не з'ясована. Враховуючи це, автор ставить своїм завданням визначити на основі опублікованих і архівних джерел, яку частину вагу в сільськогосподарському виробництві Росії займала Україна, показати її місце на всеросійському сільськогосподарському ринку.

Починаючи з 60-х рр. порівняно швидко розширювались посівні площі України, посилювалась товаризація і спеціалізація землеробства, зростало застосування найманої праці і машин у сільському госпо-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 90.

² В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 209.

дарстві. Особливо інтенсивно це відбувалося в Південній Україні, де до реформи феодално-кріпосницькі відносини були слабшими, а після 1861 р. швидко витіснялись капіталістичними. Степові губернії України разом з аналогічними районами Європейської Росії у 80-і рр. XIX ст. стають головним центром виробництва зерна для продажу. «Велика кількість земель,— відзначав В. І. Ленін,— притягала сюди величезний приплив переселенців, які швидко розширяли посіви. Широкий розвиток *торговельних* посівів був можливий тільки завдяки тісному економічному зв'язку цих колоній, з одного боку, з центральною Росією, з другого боку—з європейськими країнами, що ввозять зерно. Розвиток промисловості в центральній Росії і розвиток торговельного землеробства на окраїнах стоять у нерозривному зв'язку, створюють взаємно ринок один для одного»³. В. І. Ленін указував також на те, що в районі торговельного землеробства дуже часто обробіток землі був найпримітивнішим, вся увага скеровувалась виключно на оранку якомога більшої площі землі. Створилося щось подібне до американських «пшеничних фабрик»⁴.

Після реформи земельна площа України становила 47 760 тис. *дес.*, або понад 11% всієї площі Європейської Росії, а під посівами було зайнято 19 727 тис. *дес.* (22%). Якщо в Європейській Росії на 100 *дес.* загальної площі під орними землями було 20,9 *дес.*, то в губерніях України—42,5 *дес.*⁵ Отже вже на час проведення реформи українські губернії виділялись порівняно високим процентом орної землі.

В 1884 р. площа орної землі в Європейській Росії зросла до 106 666 тис. *дес.*, з яких на Україну припало 23 463 тис. *дес.*⁶ Протягом 1861—1864 рр. орні землі в Європейській Росії зросли з 20,9% до 26,2%, а на Україні—з 42,5 до 53%. Розширення їх найшвидше проходило у південних губерніях України, що стали одним із найзначніших районів товарного виробництва хліба в Росії.

Якщо в наступні роки під впливом сільськогосподарської кризи посівна площа в землеробському центрі і нечорноземних губерніях Росії помітно скоротилась, то на Україні вона зростала, однак переважно за рахунок екстенсивного розорювання цілинних і перелогових земель з метою виробництва товарного хліба для внутрішнього і зовнішнього ринків.

Частина орної землі на Україні під посівами хлібів у 1864—1866 рр. пересічно становила до 11,8 млн. *дес.*, у 1883—1891 рр.—14,9 млн. і в 1892—1900 рр.—17,3 млн.⁷ Це відповідало 16,4%, 24,6% і 27,9% загальної площі під цими культурами у Європейській Росії.

Протягом 60—90-х рр. XIX ст. виробництво хліба на Україні, знаючи щорічних коливань, загалом неухильно зростало. Якщо в 1864—1866 рр. губернії України в середньому збирали 397,9 млн. пудів, то в 1883—1891 рр.—вже 492,8 млн., а в 1892—1900 рр.—740,9 млн. пудів⁸, що становило 17,7%, 22,9% і 27,4% збору хліба в усіх губерніях Європейської Росії.

Українські губернії відігравали особливо велику роль у виробництві пшениці і ячменю—головних товарних культур. У 1881 р. із 15 498 тис. *дес.* загальної посівної площі на пшеницю припадало

³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 215—216.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 107.

⁵ «Статистический временник Российской империи», вып. 1, СПб., 1866, стор. 158; «Военно-статистический сборник», вып. IV, 1871, стор. 229.

⁶ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1885, № 31, стор. 338—339.

⁷ «Военно-статистический сборник», вып. IV, 1871, стор. 242; «Влияние неурожая на народное хозяйство России», ч. I, М., 1927, стор. 222—223.

⁸ Там же.

4685,5 тис. дес., або понад 30%, в 1900 р.— 6843,8 тис. (35% загальної посівної площі України)⁹. Осиму пшеницю головним чином вирощували на Правобережній Україні, а ярову — в Південній. Неухильно зростали також посіви ячменю, особливо в степових губерніях, де на 1900 р. під ним було зайнято до 25% оброблюваної землі. У 1881—1900 рр. житом на Україні засівалось до 4,3 млн. дес., або близько 18% площі, зайнятої під цією культурою в Європейській Росії.

Хліб, зібраний на Україні, йшов не тільки на місцеві потреби, значна його частина реалізовувалась на внутрішньому всеросійському і зовнішньому ринку (після відрахування на харчування). Питома вага лишкової частини виробленого на Україні хліба в балансі Європейської Росії становила в 1870—1872 рр. 19%, у 1883—1887 рр.— 26% і в 1895 р.— 41%.

Внаслідок підвищення продуктивності праці збільшувався валовий збір хліба на душу населення, особливо у степових губерніях України. Якщо з 60—90-х рр. валовий збір зерна на душу населення в губерніях Правобережної України зріс на 30%, на Лівобережній — на 10%, то на півдні — в 2,5 раза.

Україна була ринком праці для сільськогосподарських робітників усієї Росії. На кінець XIX ст. тут працювало не менше третини машин і удосконалених знарядь, що використовувались у землеробстві Європейської Росії. Заводи України випускали близько половини всіх машин і знарядь, що вироблялись у цій самій частині Росії.

Завдяки розширенню мережі залізниць зерно, борошно і крупа дедалі більше вивозились у центральню-промисловий район Росії, Білорусію, Прибалтику, на Кавказ. На території України переважно на зручних для транспортування місцях виникло чимало пунктів, де зосереджувалась торгівля хлібом. На Правобережній Україні такими центрами були Київ, Ржищів, Біла Церква, Умань, Миронівка, Шпола, Черкаси, Бердичів, Могилів-Подільський, Проскурів, Балта, Жмеринка, Житомир, Луцьк, Устилуг, Острогор, Корєць та ін. У кінці XIX на початку XX ст. із залізничної станції Біла Церква щорічно вивозилось по 3961 тис. пудів, Шпола — по 2549 тис. пудів, Умані — 1797 тис. пудів, Проскурова — 1344 тис. пудів, Луцька — 1504 тис. пудів¹⁰. На Лівобережжі значний обіг торгівлі хлібом мали Конотоп, Остер, Переяслав (з пристанню в с. Андрушах), Кременчук, Харків, Білопілья. Лише в Харкові в 1879 р. так зв. «хлібні контори» скупили до 5,5 млн. пудів зерна¹¹. На півдні України центри торгівлі хлібом в основному були зв'язані з його експортом через морські порти. Всеросійське значення в торгівлі хлібом мала Одеса.

Торгували хлібом на ярмарках і базарах, на залізничних станціях, річкових пристанях і морських портах, а також безпосередньо на місцях його виробництва. Торгівлю хлібом прибрали до своїх рук різні «хлібні контори», фірми, великі торговці, дрібні скупщики і баришники. Щоб одержати більший зиск, вони йшли на все, аж до прямого обману продавців. Значного поширення набрала тоді видача грошового задатку під майбутній урожай хліба. Статистик-економіст В. К. Гульдман відзначав, що на Поділлі більшість поміщицьких господарств продавали свій хліб торговцями «ще за півроку до урожаю з значними скидка-

⁹ В. П. Теплицький, Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-і роки XIX ст.), К., 1959, стор. 222—223.

¹⁰ П. И. Лященко. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России, СПб., 1912, стор. 30.

¹¹ «Правительственный вестник», 1880, № 133, стор. 3.

ми і різного виду обмежувальними умовами, які перетворюють продаж хліба в прикрити позику грошей»¹². Про подібні факти на Херсонщині повідомляв «Правительственный вестник» за 1880 р., наголошуючи на засиллі куркуля в торгівлі селянським хлібом. Куркуль «завжди і скрізь зможе вибрати відповідний населений пункт, де йому зручно експлуатувати селянина»¹³. На одному з засідань Харківського товариства сільського господарства відзначалося, що землевласники, продаючи хліб скупщикам, втрачали на кожному пуді від 5 до 10 коп.¹⁴

В торгівлю хлібом включались акціонерні кредитні товариства, а також місцеві контори державного банку. 11 жовтня 1885 р. міністр фінансів затвердив спеціальні правила про видачу позик з контор під заставу. В 1896 р. Київська контора державного банку видала під заставу хліба і олійних культур 322 тис. крб. Причому з 912,4 пудів заставленого хліба 412,4 тис. було в снопах¹⁵. На 1 січня 1900 р. контора мала в заставі 1240,5 тис. пудів хліба¹⁶. Значні суми грошей видавали під заставу хліба інші контори Державного банку. Протягом 1893—1900 рр. банк видав таких позик на суму 257,4 млн. крб.

В кінці ХІХ ст. близько $\frac{3}{4}$ товарного хліба в Росії давали поміщицькі і куркульські господарства. Продавали конче необхідні для власного споживання продукти середняцькі та навіть бідняцькі господарства в зв'язку з тяжким податковим гнітом і різними строковими платежами.

В пореформений період швидко зростали посіви картоплі. Якщо в 1870—1874 рр. на Україні в середньому засівали 194 тис. дес., то в 1881 р. — 242,4 тис., а в 1900 — 541,8 тис. Це пояснюється тим, що картопля ставала головним продуктом харчування бідноти, а також сировиною для виробництва спирту, горілки, крохмалю і патоки.

Ще в дореформений період губернії України, зокрема південні, вирощували багато льону для насіння, яке у великій кількості вивозилося за кордон. В основному цим займалися поміщицькі господарства. У 1881 р. посіви на Україні досягли 256 тис. дес., з яких 199 тис. припадало на степові губернії¹⁷.

У великих розмірах культивувались інші олійні культури (ріпак, свиріпа, мак і соняшник). Протягом 1881—1887 рр. посіви соняшника у Полтавській і Харківській губерніях зросли з 3,5 до 10 тис. дес.¹⁸ У Київській губернії посіви олійних культур особливо швидко почали розширюватись під час сільськогосподарської кризи 80-х рр., коли різко впали ціни на хліб. В Київському, Васильківському, Канівському, Звенигородському, Липовецькому, Сквирському та Уманському повітах в 1888 р. було засіяно понад 10 тис. дес., з яких зібрано понад 431 тис. пудів врожаю¹⁹. В Чернігівській губернії великого торговельного значення набули коноплі.

В кількох губерніях України торговельно-промислового характеру набрало вирощування хмілью. Зокрема у Волинській, де в 1895 р. його

¹² В. К. Гульдман. Подольская губерния. Опыт географическо-статистическо-го описания, Каменец-Подольский, 1889, стор. 189.

¹³ «Правительственный вестник», 1880, № 133, стор. 3.

¹⁴ «Земледельческая газета», 1880, № 23, стор. 380.

¹⁵ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. Київської контори Державного банку, оп. 1, спр. 62, арк. 12.

¹⁶ Там же, спр. 83, арк. 13.

¹⁷ «Сельское хозяйство Украины», Харьков, 1923, стор. 136—140.

¹⁸ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1892, № 52, стор. 926.

¹⁹ ДАКО, ф. Київського губерньського статистичного комітету, оп. 1, спр. 1893, арк. 12.

збір становив приблизно 125 тис. пудів²⁰, або 47% всього урожаю Росії. З Волині хміль вивозився до Петербурга, Москви, а також до Австро-Угорщини, Німеччини й Англії.

Україна була основним районом цукрового виробництва Росії. На неї припадало понад 70% загальної площі посівів цукрових буряків. В. І. Ленін відзначав, що «переробка буряків на цукор ще більше сконцентрована у великих капіталістичних підприємствах, ніж винокуріння, і становить приналежність так само поміщицьких (і головним чином дворянських) маєтків. Головний район цього виробництва — південно-західні, потім південно-чорноземні і середньо-чорноземні губернії»²¹. Після введення в сівозміну цукрових буряків поліпшилися системи рільництва й утримання худоби, стали ширше використовуватися удосконалені сільськогосподарські знаряддя. Швидко зростала посівна площа цукрових буряків, а ще більше — кількість перероблених буряків, що свідчило про підвищення їх врожайності і продуктивності праці у великих капіталістичних маєтках. Щоправда, у зв'язку з перебудовою поміщицьких господарств, у перші пореформені роки спостерігалось певне зменшення посівів буряків. Так, якщо в 1860 р. заводські посіви у Росії становили 56,2 тис. дес., то в 1861/62 рр. — 51,5 тис. і в 1862/63 рр. — 45,7 тис. дес., а на Україні відповідно: 43,7 тис., 39,5 тис., 36,1 тис. дес.²², або близько 80% заводських посівів Росії, причому основна частина їх припадала на Київську губернію. Крім того, поміщики й селяни сіяли багато для продажу цукрозаводчикам, які у 1860 р. купили 1502 тис. берковців буряків, у 1862/63 рр. — понад 951 тис.

У 1882/83 році заводські і плантаторські посіви буряків у Росії перевищили 200 тис. дес., в тому числі на Україні було засіяно понад 170 тис. (85%). З 18 563 тис. берковців буряків, перероблених усіма цукровими заводами, на Україну припадає 16 217 тис. (понад 87%). На 1892/93 рр. посівна площа цукрових буряків у Росії зростає до 228 тис. дес., з яких на Україну припадало понад 185 тис., або 81%. Того року цукрові заводи Росії прийняли 18,7 млн. берковців буряків, в тому числі заводи України — 15,5 млн., або 82% загальної кількості^{23–24}. В кінці XIX на початку XX ст. в Росії засівалось цукровими буряками 471 тис. дес., в тому числі на Україні 350 тис. дес.²⁵

Якщо до реформи основну частину буряку давали заводські посіви, то після 1861 р. дедалі більшого значення на Україні набирають поставки сторонніх осіб, які на кінець XIX — початок XX ст. давали вже майже дві третини сировини для цукрових заводів. У 1897/98 рр. плантаторські посіви становили 176,7 тис. дес., а заводські лише 92,5 тис., в 1899/900 рр. — відповідно 223 тис. і 105,6 тис. дес.²⁶ Отже головними постачальниками буряків на цукроварні були поміщики-плантатори, великі орендатори землі й заможні селяни. Це сталося внаслідок швидкого розвитку залізничного транспорту, що забезпечило доставку буряків з віддалених місцевостей.

Україна відзначалась вищим від інших районів урожаєм цукрового буряка. У 1881—1894 рр. пересічний врожай на Правобережній Україні

²⁰ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1896, № 3, стор. 136.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 245.

²² «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России», т. I, СПб., 1862, Приложение, стор. 66—67; К. Г. Воблый. Нариси з історії російсько-української цукровобурякової промисловості, т. II, К., 1930, стор. 302, 337.

^{23–24} К. Г. Воблый. Назв. праця, т. II, стор. 376—377.

²⁵ Л. Ф. Волохов. Сахарная промышленность России в цифрах, К., 1913.

²⁶ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1901, № 11, стор. 610—611.

становив 105,2 берковців з десятини, на Лівобережній — 99,9, в Центральному районі — 95,3 і у Східному районі — 70,8 берковців.

Швидке розширення посівів буряку збільшило застосування найманої праці. В. І. Ленін підкреслював: «У селян околишніх губерній створився особливий вид відходу — відхід «у цукор»²⁷. За підрахунками В. І. Лєніна, для обробітку бурякових посівів у кінці XIX ст. було потрібно не менше як 300 тис. поденників і поденниць. Крім того, частина робітників працювала за плату з берківця очищених буряків.

Посилилося соціальне розшарування на селі. Маси працюючих на бурякових плантаціях селян поступово перетворювались на сільських пролетарів, становище яких було надзвичайно тяжким. Водночас частина заможних хазяїв, вирощуючи буряк на продаж, за рахунок експлуатації праці односельчан розширювала своє господарство, багатіла.

Україна, особливо її лівобережна частина, здавна була відома вирощуванням і промисловою обробкою тютюну, посівна площа якого у 1858 р. становила 17 тис. дес., з яких на Полтавську (переважно Лохвицький, Прилуцький і Роменський повіти) та Чернігівську (Борзненський, Конотопський, Ніжинський і Сосницький повіти) губернії припадало 15,7 тис. Всього у 29 губерніях Європейської Росії ця культура вирощувалася на 27 тис. дес.²⁸.

Після реформи тютюнництво ще більше розвинулося. Протягом 60—90-х рр. у Росії середній збір тютюну з десятини зріс з 56 до 87 пудів, а загальний — з 1927,8 тис. до 4560,6 тис. пудів. В ці роки значне зростання посівів тютюну спостерігалось у центрально-чорноземних і південних губерніях, а також на Північному Кавказі. Та найбільші розміри його посіву і збору були на Україні, особливо на Лівобережній. У 60-х рр. на Полтавську і Чернігівську губернії припадало 20,5 тис. дес. тютюну, або 59,6% загальноросійських посівів; у 70-х рр.— 24,8 тис. дес. (54%), у 80-х рр.— 22,2 тис. дес. (46,8%) і в 90-х рр.— 20 тис. дес. (38%). Протягом 60—90-х рр. середній збір тютюну з десятини на Лівобережній Україні зріс з 58 до 101 пуда, а валовий — з 1184,5 тис. до 2026,6 тис. пудів.

На Правобережній Україні посіви тютюну були незначними. За всю другу половину XIX ст. вони майже не виходили за межі одної тисячі десятин. Дещо більше цієї культури вирощувалось на півдні України²⁹.

У 1900 р. по 34 губерніях Росії було засіяно тютюном 40,5 тис. дес., на яких зібрано 3850,2 тис. пудів. З цієї кількості на Україну припадало 22,3 тис. дес. (55%) і 2267,3 тис. пудів (59%).

Для пореформеного періоду було характерним поліпшення сортів тютюну і техніки його обробітку. Зосереджувалась ця культура у капіталістичних господарствах. Швидко скорочувались посіви поміщицьких господарств, де була відробітна система. Так, у Чернігівській губернії на кінець 80-х рр. поміщикам належало лише трохи більше $\frac{1}{4}$ всіх тютюнових посівів³⁰. В. І. Ленін, аналізуючи дані про розвиток капіталізму в сільському господарстві пореформеної Росії, відзначав, що тютюнництво стало спеціально-торговельною галуззю землеробства, що

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 246.

²⁸ «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. II, СПб., 1863, стор. 264—265.

²⁹ «Историко-статистический обзор промышленности России», т. I, СПб., 1883, стор. 118; «Ежегодник Министерства финансов», 1874, в. VII, стор. 362—363; «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1886, № 4, стор. 228—229; 1895, № 51, стор. 1028.

³⁰ И. С. Лобода. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Черниговщины второй половины XIX ст. Автореферат диссертации, К., 1958, стор. 10.

воно більш, ніж землеробство взагалі зосереджено в руках капіталістів. Це положення було яскраво проілюстровано даними про посіви у Прилуцькому, Лохвицькому і Роменському повітах³¹.

В. І. Ленін підкреслював, що «капіталістична організація виробництва супроводиться тут найсильнішим розвитком торговельного капіталу і всілякої експлуатації поза сферою виробництва. Дрібні тютюнки не мають сараїв для сушіння тютюну, не мають можливості дати продуктові ферментуватися (вибродити) і продати його (через 3—6 тижнів) у готовому вигляді. Вони збувають його неготовим за півціни скупщикам, які самі нерідко сіють тютюн на орендованих землях»³².

Скупники чинили над дрібними виробниками всякі здирства, втягували їх у кабалу. В одному з тогочасних офіціальних видань повідомлялось, що «посередники, починаючи з вересня, роз'їжджають по селах і скуповують тютюн у виробників невеликими партиями, в багатьох випадках одержують його в рахунок боргу, за безцінь, бо завжди намагаються дати плантаторам гроші наперед, щоб тримати їх у своїх руках»³³. Скуплений таким чином тютюн баришники везли в такі пункти, як Ніжин, Мена, Срібне, Сосниця, де його купували оптові торговці для продажу в інших містах і на ярмарках.

З Лівобережної України і частково з Південної тютюн вивозився в Москву, Петербург, Прибалтику, Білорусію, Царство Польське, Крим, Землю Війська Донського, Ярославль, Казань, Закавказзя, Сибір. В 1874 р. залізницею з Ніжина було доставлено в Москву 345,3 тис. пудів тютюну і в Брест—235 тис. пудів, з Конотопського повіту в Мінськ—понад 200 тис. пудів, у Вілейки, Вільно і Дінабург—526 тис. пудів³⁴. Постійно тютюн з Лівобережної України вживався у Воронезькій і Тамбовській губерніях, частина його потрапляла за кордон³⁵.

На кінець ХІХ ст. найважливішими залізничними станціями по вивозу тютюну були Прилуки, Ніжин, Ромни, Талалаєвка, Дмитрівка, Григорівка. Протягом 1896—1898 рр. з них щорічно вивозилось 1834 тис. пудів³⁶.

Зростання посівів технічних культур яскраво свідчило про перетворення землеробства в галузь капіталістичного виробництва.

У пореформений період швидко розвивалося промислове городництво і садівництво. В. І. Ленін відзначав, що промислові городи досягли значного поширення біля міст, фабричних і торговельно-промислових селищ, по лініях залізниць, а також в окремих селищах, які стали відомими виробництвом городини³⁷.

На Україні торговельне городництво в 60—90-х рр. набрало поширення біля Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси³⁸, Миколаєва та інших промислових центрів. В Одеському градоначальстві на 1897 р. площа комерційних городів становила 1900 дес. Сума середнього валового прибутку з десятини городу визначалась у 720 крб.³⁹ Міщани і

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 254—256.

³² Там же, стор. 256.

³³ «Военно-статистический сборник», вып. IV, 1871, стор. 599.

³⁴ И. С. Блюх. Влияние железных дорог на экономическое состояние России, т. IV, СПб., 1878, стор. 67.

³⁵ В. С. Щербачев. Обзор табаководства в России, вып. II и III, СПб., 1894, стор. 101.

³⁶ «Россия. Полное географическое описание нашего отечества», под ред. В. Семенова, т. VII, СПб., 1903, стор. 162.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 257.

³⁸ На околицях Одеси 1861 р. промисловим городництвом займались 2885 жителів.

³⁹ «Россия. Полное географическое описание нашего отечества», под ред. В. Семенова, т. XIV, СПб., 1910, стор. 292.

селяни-орендарі («десятинники») Кисляківської волості, що розміщались за 15—20 верст від Миколаєва, вирощували для продажу картоплю, цибулю, помідори та буряки. Часом під городами було зайнято від 10 до 25 дес. землі⁴⁰.

Залежно від природних умов і попиту населення поширювалася спеціалізація груп і окремих сіл, що сприяло взаємообміну продуктами городництва між окремими районами України, а також збільшенню їх вивозу залізницею до промислових губерній Центральної Росії. Так, селяни Борзненського, Ніжинського та Козелецького повітів багато вирощували цибулі, частину якої продавали самі в Чернігові, Кременчуці, Лубнах та інших навколишніх містах, а також збували скупникам, які відправляли її в Київ, Кишинів та інші віддалені пункти.

Відомі далеко за межами Чернігівської губернії ніжинські огірки, що їх вирощували на продаж в основному у Городнянському і Глухівському повітах, потрапляли навіть у Москву й Петербург.

На Харківщині села Ворожбянської і Недригайлівської волостей широко продавали цибулю й часник, Ямпіль Ізюмського повіту — стручковий перець. Урожай реалізувався не тільки на місцевих ринках, а й в багатьох населених пунктах Азовського узбережжя, в Катеринославі та ін. через скупників.

В пореформений період швидко розвивалось і торговельне садівництво. Замість занепадаючих поміщицьких садів виникали і процвітали нові, комерційні. Подібно до промислового городництва торговельне садівництво набрало значного поширення біля промислових міст, особливо в Херсонській і Таврійській губерніях. А до реформи славилась своїми садами Лівобережна Україна, звідки фрукти збувалися не лише на місцевих ринках, а й в Москві та Петербурзі. В 60—90-х рр. ці центри садівництва розвивались дуже повільно.

У Полтавській губернії були відомі промисловими садами села Зінківського, Лубенського, Гадяцького, Полтавського, Миргородського повітів. Так, у Куземіні від продажу фруктів жителі одержували в урожайні роки понад 30 тис. крб. прибутку⁴¹. На Харківщині промислове садівництво було розвинуте в селах навколо Харкова, Охтирки, Богодухова та деяких інших міст. «Экономический журнал» відзначав, що садівництво в Харківській губернії мало промислове значення переважно в північно-західній частині, де землевласники мали під яблунями, грушами, сливами по 6—10 і навіть 20 дес.⁴² За неповними даними в 1883 р. лише в Харківському, Валківському і Старобільському повітах під садами було зайнято до 2600 дес.⁴³ В Чернігівській губернії промислове садівництво набрало розвитку в Мглинському, Новозибківському, Стародубському і Суразькому повітах, де вирощували також в значній кількості саджанці плодових дерев і відправляли їх у Чернігівську, Полтавську, Орловську, Віленську, Ковенську та інші західні губернії.

На Правобережній Україні найбільше славилась садами Подільська губернія, особливо Придністров'я. В 90-і рр. тут налічувалось до 40 тис. дес. садів, де вирощувалось близько 3 млн пудів фруктів⁴⁴.

⁴⁰ «Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев», вып. I, СПб., 1884, стор. 183.

⁴¹ «Россия. Полное географическое описание нашего отечества», под ред. В. Семенова, т. VII, стор. 159.

⁴² «Экономический журнал», 1886, № 1, стор. 87.

⁴³ «Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев», вып. II, СПб., 1885, стор. 37.

⁴⁴ «Производительные силы России». Под ред. В. И. Ковалевского, СПб., 1896, відділ IV, стор. 18.

З Поділля фрукти вивозились у міста України (Київ, Єлисаветград, Миколаїв, Одеса та ін.), а також у Москву і Петербург. У 1897 р., наприклад, тільки сушених і в'ялених фруктів було вивезено: з Деражні — 140 тис. пудів, Комарівців — 37,4 тис., Могильова — 32,8 тис. і з Вінниці — 27,2 тис. пудів⁴⁵. Торговельним садівництвом займалося чимало селян і міщан Київської губернії. Широко був відомий своїми розсадниками плодкових дерев Уманський повіт (Царицин сад, Гагаріна, Вессера, Кристера, Струса та ін.), особливо славився Мліївський розсадник видатного українського помолога і плодовода Л. П. Симиренка.

В Херсонській губернії сади займали в 1884 р. 4,5 тис. дес.⁴⁶, які в урожайні роки давали до 1,5 млн. пудів фруктів, що їх збували в близькі і віддалені від Херсонської губернії міста України, а також Центральної Росії, зокрема в Москву. В цій губернії було чимало виноградників, які на кінець XIX ст. охоплювали до 7 тис. дес. землі⁴⁷. Тут, як і на Поділлі, скупники, захопивши в свої руки торгівлю свіжими й сухими фруктами, закабальовали селян, заздалегідь орендуючи сади, щоб повністю зібрати з них урожай.

Садівництво було давньою промисловою галуззю землеробства Криму і частково інших повітів Таврійської губернії (м. Мелітополь і його околиці, ряд сіл). У південній частині півострова зосереджувались виноградники, що давали необхідну сировину для виноробної промисловості. У 80-х рр. лише Лозово-Севастопольською залізницею з Криму щорічно вивозилось понад 1 млн. пудів фруктів і до 100 тис. пудів горіхів⁴⁸.

Як у розвитку промислового городництва, так і в зростанні торговельного садівництва важливу роль відігравав залізничний транспорт. Завдяки йому садівництво мало широкий ринок збуту, розвивалось там, де були для нього найкращі природні умови, не було сковане вузькістю місцевого попиту.

Після реформи в губерніях України розвивалось і тваринництво. На 1886 р. тут налічувалось 1743 тис. коней, або 11,8% загального їх числа в Європейській Росії, 4884 тис. голів (23%) великої рогатої худоби, 6351 тис. (20%) простих овець, 8814 тис. (75,5%) тонкорунних і 2763 тис. (21%) свиней⁴⁹. За підрахунками І. С. Бліоха, на 1000 жителів у губерніях України в середньому припадало всієї худоби (в переводі на рогату) 734,1 голови. Найбільше тваринництво було розвинуте в Таврійській (1314,1), Катеринославській (879) і Чернігівській (775,6) губерніях⁵⁰. Основним районом тонкорунного вівчарства не тільки України, а й усєї Росії були Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії. Як і до реформи 1861 р. воно зосереджувалося в поміщицьких господарствах. На 1882 р. тваринництво України характеризувалось такими даними: коней налічувалось 4030 тис. (21%), великої рогатої худоби 5687 тис. (23,8%), простих овець 7968 тис. (21%), тонкорунних 7991 тис. (77,6%) і свиней 3058 тис. (33,2%)⁵¹.

В умовах швидкого розорювання пасовищ, сильної конкуренції

⁴⁵ «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», т. I, СПб., 1902, стор. 69.

⁴⁶ «Правительственный вестник», 1885, № 189, стор. 2.

⁴⁷ «Одесский вестник», 1900, № 5—6, стор. 1—2.

⁴⁸ «Правительственный вестник», 1885, № 189, стор. 2.

⁴⁹ «Статистический временник Российской империи», вып. I, СПб., 1866, від. II, стор. 242—243.

⁵⁰ И. С. Б л и о х. Влияние железных дорог на экономическое состояние России, т. III, СПб, 1878, таблица до стор. 12.

⁵¹ «Сборник сведений по Европейской России за 1882 г.», СПб., 1884, стор. 138—141.

австралійської, вовни і загального падіння цін на вовну помітно занепадало тонкорунне вівчарство в Росії і зокрема на Україні. Різке збільшення кінського поголів'я було зв'язане з загальним зубожінням селянських господарств, які, не маючи змоги тримати робочих волів, переходили до обробітку ґрунту низькопородистими кіньми-шкапами.

В наступні роки поголів'я на Україні (за винятком овець) абсолютно зросло, але відносно приросту населення і посівних площ воно зазнало помітного зменшення. Протягом 1870—1900 рр. поголів'я всієї худоби на 100 дес. ріллі зменшилось майже на третину. Особливо скоротилось воно у степових, а також у Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях⁵². Занепад тонкорунного вівчарства, що почався у 80-х рр., ще більш посилювався в наступне десятиріччя. Відносне зменшення поголів'я худоби на Україні в останні два десятиріччя XIX ст. були обумовлені повсюдним розорюванням випасів, аграрними кризами, періодичними неврожаями, а також масовим зубожінням селян, які перетворювались у сезонних і постійних робітників.

Та незважаючи на це, Україна протягом усього періоду, що вивчається, відігравала важливу роль у торгівлі продуктами тваринництва як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. З українських губерній, особливо Катеринославської, Херсонської і Таврійської, в багато місць Росії вивозились худоба, вовна, сало, солонина і шкіри. У 1882 р. з 3430 кінських заводів Європейської Росії на Україну припадало 1016⁵³, які переважно належали поміщикам. Високопородисті українські коні продавались на багатьох ярмарках Центральної Росії, експортувались у західноєвропейські країни.

Значна роль належала Україні в постачанні російських міст м'ясом через спеціальні пункти по продажу-купівлі худоби. Так, у Старобільському повіті на ярмарках у 60-х рр. закуповувалось до 200 тис. голів рогатої худоби і до 30 тис. овець. Причому 60 тис. голів великої рогатої худоби забирали купці з Курської, Тульської, Калузької, Московської і Петербурзької губерній. Понад 20 тис. голів відправлялось у Курськ, Воронеж, Белгород, Орел, Тулу і Москву з Слов'янська, Куп'янська, Вовчанська, Ізюма, Охтирки та Сум⁵⁴. Крім того, з Харківщини вивозилось багато солонини, сала, шкір та інших продуктів тваринництва. Лише в місті Білопіллі в 60-х рр. щорічно вбивалось до 2500 голів рогатої худоби і 10 тис. овець для вивозу в російські міста солонини і тваринного жиру⁵⁵.

Відомими центрами торгівлі худобою стали Єлисаветград, Мелітополь, Павлоград, Бахмут, Костянтиноград, Пирятин, Ніжин. Гурти рогатої худоби з України відправлялись Білоруським (на Москву) і Староросійським (на Петербург) шляхами.

Худоба, скуплена на ярмарках, базарах чи безпосередньо у поміщиків і селян, перед відгоном і перевезенням залізницею в місця споживання випасалась «для нагулу» в степах або відгодовувалась при гуральнях та цукроварнях. Лише з Сумського худобо-промислового району, що був одним з найголовніших поставників худоби для московського ринку в 90-і рр. щорічно відправлялось у міста до 15 тис. відгодованих биків⁵⁶.

Заможні селяни відгодовували худобу і продавали її як на міс-

⁵² В. П. Теплицький. Назв. праця, стор. 231.

⁵³ «Историко-статистический обзор промышленности России», 1882, стор. 131.

⁵⁴ Державний архів Харківської області, ф. Харківського губерньського статистичного комітету, оп. 1, спр. 55-а, арк. 1—3.

⁵⁵ Там же, арк. 2.

⁵⁶ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1898, № 27, стор. 10.

цевих навколишніх ярмарках, так і на губернських та столичних м'ясних ринках, куди лише з Богучарсько-Старобільського худобпромислового району в 90-і рр. щорічно надходило 40—50 тис. голів відгодюваної великої рогатої і 20—30 тис. голів дрібної худоби⁵⁷.

З губерній України щорічно відправлялось кілька сот тис. голів. Так, у 1874 р. звідси надійшло 248 тис. (з них лише в Москву — 56 тис. і Петербург — 24 тис.) великої і 454 тис. голів дрібної худоби, що становило відповідно 26,4 і 22% відправленої худоби з усіх губерній Європейської Росії⁵⁸. Того ж року Варшава отримала понад 52 тис. голів великої худоби, з яких до 38 тис.⁵⁹ прислали Волинська, Полтавська і Херсонська губернії. Протягом 1890—1893 рр. із залізничних станцій Харків, Ромни, Брест і Одеса щорічно вивозилось у середньому по 95 тис. голів рогатої худоби⁶⁰.

На українських ярмарках продавалась велика кількість вовни, зокрема тонкорунної, сала, шкір, смушків, кінського волосу, щетини тощо⁶¹. Всі ці продукти тваринництва, пройшовши ярмарковий обіг, розвозились у міста України, Центральної Росії, Прибалтики, Царства Польського, де перероблялись на промислових підприємствах. Навіть у 1890 р., коли тонкорунне вівчарство вже зазнало занепаду, Харківський і Херсонсько-Одеський шерстяні райони виробляли майже половину загальної кількості тонкорунної вовни в Росії (1,4 млн. пудів з 3 млн. пудів)⁶².

Всі вище наведені дані свідчать, що тваринництво України відіграло значну роль у всеросійському ринку. Йому ж належало чільне місце в зовнішній торгівлі Росії.

Численні факти свідчать, що 60—90-х рр. XIX ст. роль України в сільськогосподарському виробництві Росії неухильно зростала. На Україні вироблялась велика різноманітна кількість товарів для місцевого та всеросійського ринків, а також для експорту⁶³.

Сільськогосподарське виробництво України, як і інших районів Росії, у пореформений період поступово, але неухильно перетворювалось у торговельну підприємницьку галузь, спеціалізуючись на цілому ряді ринкових продуктів (пшениця, ячмінь, тютюн, цукровий буряк, тонкорунна вовна та ін.). З свого боку Україна потребувала льонового і конопляного прядива, продуктів лісового господарства, довіз яких сприяв зміцненню економічних зв'язків з іншими районами Росії.

Розвиток торговельного землеробства, його порайонна спеціалізація розширювали внутрішній ринок для капіталізму як в сільському господарстві, так і в промисловості. Все це вело до зростання обміну сільськогосподарськими продуктами між різними районами, збільшення попиту сільського населення на продукти і засоби виробництва, що їх випускала фабрично-заводська промисловість. Швидко йшло соціальне розшарування селянства, виділення сільської буржуазії і мільйонних мас сільськогосподарських робітників.

Капіталізм, витісняючи феодально-кріпосницькі пережитки, підірвав вікову відсталість сільськогосподарського виробництва, обумовив

⁵⁷ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1898, № 27, стор. 11—12.

⁵⁸ И. С. Б л и о х. Назв. праця, т. III, стор. 48, 53, 55.

⁵⁹ Там же, стор. 57, 58.

⁶⁰ «Производительные силы России», Под ред. В. И. Ковалевского, від. 3, стор. 61.

⁶¹ І. О. Гуржій. Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60—90-і рр. XIX ст.), «Український історичний журнал», 1963, № 5.

⁶² П. Ку л е ш о в. Торговля шерстью в 1898 г., М., 1899, стор. 20.

⁶³ І. О. Гуржій. Місце України в зовнішній торгівлі Росії (60—90-і рр. XIX ст.), «Український історичний журнал», 1962, № 5.

зростання в ньому продуктивності праці. «Капіталізм уперше порвав із становістю землеволодіння, перетворивши землю в товар. Продукт землероба надійшов у продаж, став підпадати суспільному обліку спочатку на місцевому, потім на національному, нарешті на міжнародному ринку, і таким чином колишня відірваність здичавілого землероба від усєї решти світу була зламана остаточно»⁶⁴.

Якщо до реформи 1861 р. основним продавцем хліба були поміщицькі господарства, то з 60-х рр. помітно зростає роль селянських господарств як поставщиків товарного хліба. Це було наслідком збільшення платежів з селян, з одного боку, і розвитку капіталістичних відносин у частині їх господарств — з другого.

В процесі розвитку капіталізму в сільському господарстві вироблялась необхідна сировина і складалися кадри робітників для обробної промисловості (цукрової, горілчано-спиртової, борошномельної, тютюнової та ін.), продукти якої йшли на місцевий, всеросійський та зовнішній ринки.

Важливу роль у зростанні товарного сільськогосподарського виробництва відіграв залізничний транспорт, полегшивши доставку відповідних продуктів на ринок, зв'язавши українські губернії з усіма споживаючими губерніями Росії, сприяючи взаємному товарообміну.

Розвиток капіталізму спричинив масове зубожіння і пролетаризацію селянських мас, загострив до крайніх меж класову боротьбу на селі. На розгортання й посилення селянських виступів значний вплив справляла революційна боротьба робітничого класу, що сформувався в пореформений період і з другої половини 90-х рр. став провідною силою визвольного руху в Росії.

⁶⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 265.

Довідомлення

З. Г. ЛИХОЛОБОВА

ХІМІКИ ДОНБАСУ У БОРОТБІ ЗА КОМУНІСТИЧНУ ПРАЦЮ

Трудящі Донбасу наполегливо борються за виконання накреслених партією величких планів розвитку великої хімії. За п'ять років семирічки випуск основних видів хімічної продукції у Донецькому економічному районі збільшився вдвоє. За цей же час донецькі хіміки освоїли випуск 172 нових видів продукції¹.

Важливим джерелом успіху хімічної промисловості Донбасу є соціалістичне змагання і особливо його вища форма — рух за комуністичну працю. За станом на 1 червня 1964 р. у цей чудовий рух сучасності включилося 97% трудящих хімічної промисловості і 94,3% робітників і службовців коксохімічних заводів Донецького економічного району. Три підприємства, 92 цехи, 74 дільниці, 784 бригади і зміни, де працює 30 945 чоловік, вже завоювали високе звання колективів комуністичної праці. Звання ударників комуністичної праці удостоєні 9136 працівників хімічної і коксохімічної промисловості Донбасу².

Рух за комуністичну працю перетворився у могутню матеріальну силу, яка активно впливає на розвиток виробництва. Колективи підприємств, що змагаються, — активні борці за впровадження нової техніки, за високу організацію і культуру виробництва. Так, найбільше в країні підприємство хімічної промисловості — Лисичанський комбінат, робітники і службовці якого виборюють звання колективу комуністичної праці, перетворюється у зразкове підприємство за рівнем механізації та автоматизації виробничих процесів³. Трудящі комбінату при товариській допомозі науковців наполегливо борються за піднесення науково-технічного рівня виробництва. Протягом останніх п'яти років кількість систем автоматичного управління зросла тут у десять разів. На підприємстві діє 17 комплексно автоматизованих цехів⁴. За роки семирічки впроваджено у виробництво понад 17 тис. раціоналізаторських пропозицій інженерів, техніків і робітників комбінату, внаслідок чого заощаджено майже 10 млн. крб.⁵

Робітники, які включились у змагання, шукають прогресивних методів праці, сміливо ламають застарілі норми й технічні правила. Апаратчик цеху комуністичної праці ректифікації метанолу Лисичанського комбінату А. В. Герула, удосконаливши технологічний процес, вніс ряд виправлень до діючої інструкції, завдяки чому підприємство випускає тепер найякісніший в країні метанол⁶.

Про активізацію технічної творчості трудящих свідчать такі дані: якщо у 1958 р. на підприємствах коксохімії Донбасу раціоналізаторством був охоплений кожний шостий трудящий, то в 1963 р. — вже кожний четвертий⁷.

З початку семирічки раціоналізатори хімічних підприємств Донбасу впровадили у виробництво 48 тис. технічних нововведень, внаслідок чого заощаджено 24 млн. крб.⁸

Змагання сприяє залученню робітників до серйозної дослідницької діяльності. Виростає новий, небачений раніше тип робітника — наукового дослідника. На Рубі-

¹ Газ. «Социалистический Донбасс», 3 грудня 1963 р.

² Поточні архіви управліннь хімічної і коксохімічної промисловості Донецької РНГ. Довідки про рух за комуністичну працю.

³ Газ. «Правда», 6 жовтня 1963 р.

⁴ Газ. «Луганская правда», 15 січня 1964 р.

⁵ Газ. «Луганская правда», 8 січня 1964 р.

⁶ Газ. «Луганская правда», 29 січня 1964 р.

⁷ Поточний архів Управління коксохімічної промисловості Донецької РНГ. Дозвідки про рух раціоналізаторів у 1958 і 1963 рр.

⁸ Газ. «Социалистический Донбасс», 3 грудня 1963 р.

жанському хімкомбінаті, який бореться за звання колективу комуністичної праці, понад 200 новаторів виробництва об'єднує громадський інститут дослідників. Першими робітниками-дослідниками стали на комбінаті новатори цеху комуністичної праці № 3 апаратчики П. Р. Шевченко, І. В. Коробченко, Ф. І. Шиленко. Наслідком їх творчих зусиль було впровадження у виробництво нового золотаво-жовтого кубового барвника. Дослідження робітників В. Р. Пахомова, І. Я. Лаптева, Н. Ф. Бражника, лаборантів Б. П. Момота і А. В. Зайцевої сприяли освоєнню виробництва темно-синього кубового барвника. В цеху комуністичної праці № 6 лише протягом 1963 р. завершено 21 велике дослідження, спрямоване на механізацію і автоматизацію виробничих процесів, поліпшення технології виробництва. На цьому комбінат заощадив 120 тис. крб⁹. З допомогою науковців робітники-дослідники Рубіжанського комбінату першими в країні з успіхом освоюють виробництво барвників для штучних і синтетичних волокон¹⁰.

Робітники і службовці Ясинівського коксохімзаводу — підприємства комуністичної праці теж систематично працюють над піднесенням наукового рівня виробництва. На заводі створено лабораторії творчої праці, де завдяки активній праці інженерів, техніків і робітників було розв'язано ряд серйозних проблем. Завод першим в СРСР освоїв передовий спосіб збагачення хімічних продуктів у важких середовищах. На заводі була побудована установка для одержання синтетичного продукту — поліакриламід¹¹, вперше у коксохімічній промисловості країні автоматизовано дозування вугілля за допомогою вібраційних дозаторів, а у відділенні збагачення вугілля у великих середовищах введено в дію автоматичні регулятори з застосуванням радіоактивних ізотопів¹².

Рух за комуністичну працю сприяє успішному освоєнню нових видів виробництва. Під час змагання у трудящих виховується така важлива риса комуністичного ставлення до праці, як прагнення ніколи не зупинятись на досягнутому, «... не задовольнятися тим умінням, яке виробив у нас попередній наш досвід, а йти *неодмінно далі*, добиватися *неодмінно більшого*, переходити неодмінно від легших завдань до трудніших»¹³.

Інженери, техніки й робітники цеху карбаміду на Лисичанському хімкомбінаті включилися в змагання за комуністичну працю у листопаді 1958 р., тобто майже відразу після введення цеху в експлуатацію. Успіх прийшов у результаті наполегливої праці й навчання. Кожен член колективу підвищував свою кваліфікацію й культурно-технічний рівень. З ініціативи апаратчиць А. І. Шавловської і В. О. Кислої в цеху розгорнувся рух за оволодіння суміжних професій. Апаратчики М. С. Козирев, О. М. Коваленко, К. Т. Дзюба, В. М. Білокін, І. Я. Кисіль, удосконалюючи свою майстерність, навчилися вести технологічний процес на оптимальних режимах¹⁴. Протягом короткого часу колектив значно перевищив проектну потужність цеху. Йому одному з перших у республіці присвоєно звання колективу комуністичної праці. Тепер продукцію цього цеху знають не лише в СРСР, але й в Чехословаччині, Угорщині, Югославії.

Справді героїчні зусилля доклали колективи цеху капролактаму Лисичанського хімкомбінату, щоб першим освоїти цю цінну сировину для капрону за вітчизняною схемою. Робітники проявили багато винахідливості, ініціативи, творчості. Цінні новаторські пропозиції внесли парторг цеху І. Г. Грушков, начальник зміни О. І. Лялькова, апаратчики В. Т. Гетьман, Ф. П. Данько, М. К. Балаба, М. О. Скляров та ін.¹⁵ Зусиллями передового колективу на комбінаті було налагоджено виробництво капролактаму вищої якості¹⁶.

Невтомним новатором, наполегливим шукачем нових шляхів у хімічній промисловості показав себе ударник комуністичної праці, апаратчик Рубіжанського хімкомбінату І. О. Ролдугін. Працюючи на виробництві, він добився рекордних показників, за що був нагороджений значком «Відмінник соцзмагання УРСР». Незабаром цех почав освоювати новий вид напівпродукції, необхідної для барвників кольорової кіноплівки. І. О. Ролдугін віддася новій справі, знову показавши приклад творчого ставлення до праці. Домігшись інтенсифікації процесу, він скоротив усю операцію на 4 год. Колектив виробництва, використавши виявлені І. О. Ролдугіним резерви, у 1962 р. дав багато надпланової продукції, а сам новатор у квітні 1963 р. виконав своє семірічне завдання.

Через деякий час на комбінаті був створений цех нових марок кубових барвни-

⁹ Газ. «Луганская правда», 12 січня 1964 р.

¹⁰ Газ. «Луганская правда», 14 січня 1964 р.

¹¹ «Экономическая газета», 15 січня 1962 р.

¹² Поточний архів Макіївського міськкому КП України. Інформація про розвиток змагання за комуністичну працю на підприємствах м. Макіївки від 20 грудня 1960 р.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 169.

¹⁴ Газ. «Луганская правда», 19 лютого 1959 р.

¹⁵ Газ. «Луганская правда», 17 вересня 1963 р.

¹⁶ Газ. «Луганская правда», 28 січня 1964 р.

ків. І. О. Ролдугін узявся за нову справу. Знову пошуки, досліди, нескінченні проби... Що, яка сила штовхає І. О. Ролдугіна на нові, невторовані шляхи? Сам він про це говорить так: «Не терпиться побачити готовий продукт. Адже він випускається вперше. На нього чекають текстильники. Він зробить тканини ще більш красивими і привабливими. Яка це захоплююча справа — освоєння нового!»¹⁷.

Змагання за комуністичну працю залучає широкі маси трудящих до шукання внутрішніх резервів підвищення продуктивності праці, до відкриття найбільш досконалих, високопродуктивних методів праці. Передовики змагання виступають ініціаторами багатьох патріотичних починань. Керівник бригади Горлівського азототукового заводу О. П. Штих був ініціатором змагання за виробництво додаткової продукції за рахунок економії сировини й матеріалів. Бригада знатного хіміка показала приклади наполегливої боротьби за удосконалення своєї майстерності, за виконання взятих зобов'язань. Всі члени бригади вчаться (трое — в інституті, троє — в технікумі, один — у школі робітничої молоді). Вже протягом перших трьох років змагання (1959—1961 рр.) бригада О. П. Штиха заощадила державі 43 тис. крб.¹⁸ Почин О. П. Штиха підхопив увесь колектив аміачного цеху. В результаті виробництво аміаку на робітника збільшилося в цеху за останні чотири роки більше, ніж на 80 т¹⁹.

Ініціативу О. П. Штиха, схвалену обкомом КП України, активно підтримали донецькі хіміки і перш за все — учасники змагання за комуністичну працю. На Донецькому заводі хімреактивів апаратчиця А. І. Макаренко, взявши на себе зобов'язання давати щомісяця за рахунок економії 200 кг вуглекислоти понад норму, в окремі дні виробляла по 590 кг надпланової продукції²⁰. Баштовик Костянтинівського хімічного заводу С. Т. Беліков, підхопивши ініціативу горлівського апаратчика, у півтора рази зменшив витрати азотної кислоти на виробництво сірчаної кислоти²¹.

Приклад О. П. Штиха запалив на трудовий подвиг його товариша по бригаді молодого апаратчика В. К. Кобзева. На честь березневого Пленуму ЦК КПРС (1962 р.) новатор зобов'язався перевершити змінне завдання на 2,5% за рахунок удосконалення технологічного процесу й раціональнішого використання устаткування²². На початку червня бригада рапортувала про виконання своїх зобов'язань, а згодом узяла ще більш високі зобов'язання²³. Цю ініціативу підхопили хіміки інших підприємств Донбасу. Наприклад, колектив комуністичної праці цеху уловлювання Ждановського коксохімзаводу, наслідуючи приклад бригади В. К. Кобзева, значно збільшив виробництво мінеральних добрив. Апаратчики А. І. Матвієнок, М. П. Коваль, М. П. Назаренко щомісяця виробляли понад план по 0,2—0,5 т сульфату амонію²⁴.

На підприємстві комуністичної праці — Дзержинському фенольному заводі — розгорнулося змагання за збільшення випуску продукції на кожному агрегаті, внаслідок чого колектив на 3 місяці раніше строку виконав завдання п'яти років семирічки²⁵.

Всього на кінець 1963 р. методи О. П. Штиха і В. К. Кобзева застосовували понад 2 тис. робітників провідних професій хімічних підприємств Донецької області²⁶. Змагання допомогло донецьким хімікам за п'ять років заощадити понад 7,2 млн. крб., підвищити продуктивність праці більше, ніж на 46%²⁷.

Готуючись до грудневого (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС, бригада старшого апаратчика Костянтинівського хімічного заводу А. С. Панчука, яка бореться за звання бригади комуністичної праці, виступила ініціатором змагання за економію робочого часу²⁸. На приймання і передачу зміни замість встановленої інструкцією 1 год. вони витрачали 15 хв., в разі потреби члени бригади, не чекаючи слюсарів, виконували дрібний ремонт устаткування²⁹; ось чому бригада стала виробляти щомісяця 60—

¹⁷ Газ. «Луганская правда», 5 січня 1964 р.

¹⁸ Поточний архів Донецького обкому профспілки працівників нафтової і хімічної промисловості. Довідка про результати змагання за почином О. П. Штиха від 9 липня 1962 р.

¹⁹ Там же. Довідка про результати змагання за почином О. П. Штиха від 15 грудня 1963 р.

²⁰ Газ. «Социалистический Донбасс», 18 лютого 1959 р.

²¹ Поточний архів Донецької профспілки працівників нафтової і хімічної промисловості. Стенограма наради учасників змагання за почином О. П. Штиха, 23 січня 1959 р.

²² Газ. «Социалистический Донбасс», 19 березня 1962 р.

²³ Газ. «Труд», 18 жовтня 1962 р.

²⁴ Газ. «Ждановский коксохимик», 29 березня 1962 р.

²⁵ Поточний архів Донецького обкому працівників нафтової і хімічної промисловості. Довідка про розвиток соцзмагання на Дзержинському фенольному заводі від 1 вересня 1963 р.

²⁶ Газ. «Правда», 12 грудня 1963 р.

²⁷ Газ. «Социалистический Донбасс», 3 грудня 1963 р.

²⁸ Газ. «Социалистический Донбасс», 5 жовтня 1963 р.

²⁹ Газ. «Социалистический Донбасс», 31 жовтня 1963 р.

70 т надпланового суперфосфату³⁰. За почином А. С. Панчука незабаром у змагання включився весь колектив сульфатного цеху³¹, а також бригади інших хімічних підприємств Донбасу³².

На Лисичанському комбінаті напередодні грудневого Пленуму ЦК КПРС народилося підтримане всім колективом починання, ініціатором якого став старший апаратчик цеху аміачної селітри О. І. Снопченко. «Відкрити особисті рахунки надпланової продукції», — закликав робітників новатор, записавши на власній надплановий рахунок понад 150 т аміачної селітри, тобто перевиконавши у 2,5 раза своє зобов'язання³³.

В результаті змагання за найкраще використання внутрішніх резервів хіміки Донбасу в 1963 р. на три місяці раніше строку виконали соціалістичні зобов'язання по виробництву мінеральних добрив і дали державі добрив набагато більше, ніж у 1962 р.³⁴

В. І. Ленін вчив, що «комунізм є вища, проти капіталістичної, продуктивність праці добровільних, свідомих, об'єднаних робітників, що використовують передову техніку»³⁵. Учасники змагання за комуністичну працю, опановуючи нову техніку і невпинно удосконалюючи її, свідомо прагнуть до високої продуктивності праці, необхідної для переходу до комунізму. Так, коксохіміки Ждановського заводу — підприємства комуністичної праці, здійснивши ряд заходів, спрямованих на технічну реконструкцію цехів, на п'ять років раніше строку досягли рівня виробництва, запланованого на кінець семирічки³⁶.

Колектив підприємства комуністичної праці — Ясинівський коксохімічний завод протягом п'яти років семирічки підвищив продуктивність праці більше, ніж на 50%, в той час коли в цілому на всіх коксохімічних підприємствах раднаргоспу вона за цей період підвищилась на 28%³⁷. Уже в 1961 р. завод видавав більше продукції, ніж це планувалося на останній рік семирічки³⁸.

Змагання за комуністичну працю сприяло піднесенню загальноосвітнього і культурного рівня трудящих. Ось конкретні дані: на підприємствах коксохімії Донецької області у 1959—1960 учбовому році навчалось у загальноосвітніх і спеціальних закладах, на курсах підвищення кваліфікації і в системі партосвіти близько 1/3 всіх трудящих, в 1960—1961 — понад 1/2, а в 1963—1964 — більше 2/3 всіх трудящих³⁹.

На ряді підприємств почалося планування навчання трудящих в середніх і вищих учбових закладах. Так, на Ждановському коксохімічному заводі в період зародження змагання за комуністичну працю з ініціативи партійної і громадських організацій було складено перспективний план навчання трудящих у школах робітничої молоді, технікумах та інститутах, згідно з яким на кінець семирічки всі робітники віком до 35 років мають набути восьмикурсну освіту. Вже у 1961 р. на заводі навчався кожний другий трудящий. Крім того, більш, як третина навчалася в мережі партійної освіти⁴⁰. Протягом п'яти років (1959—1963) помітно зросла кваліфікація робітників заводу, середній розряд підвищився з 5,57 до 6⁴¹.

На Лисичанському хімічному комбінаті відповідно до плану підвищення загальноосвітнього і технічного рівня трудящих у минулому учбовому році в інститутах, технікумах і школах робітничої молоді навчалось 4,5 тис. хіміків⁴².

З'явилися і нові форми навчання, серед яких найбільшу популярність на хімічних підприємствах набули школи досвіду комуністичної праці, де трудящі вивчають передовий досвід, тобто підвищують свою кваліфікацію, і разом з тим вивчають загальноосвітні дисципліни.

Активніше стала проводитись економічна освіта трудящих. За п'ять років семирічки на підприємствах Донбасу число трудящих, які вивчають економічну теорію та економіку виробництва, зросло в 6 разів⁴³.

Рух за комуністичну працю стимулює всебічний розвиток трудящих. Це знаходить свій прояв, зокрема, у тому, що учасники змагання оволодівають кількома су-

³⁰ Газ. «Соціалістический Донбасс», 27 листопада 1963 р.

³¹ Газ. «Константиновский химик», 30 листопада 1963 р.

³² Газ. «Соціалістический Донбасс», 16 листопада 1963 р.

³³ Газ. «Луганская правда», 20 грудня 1963 р.

³⁴ Газ. «Луганская правда», 9 жовтня 1963 р.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 380.

³⁶ Газ. «Ждановский коксохимик», 26 жовтня 1960 р.

³⁷ Поточний архів Управління коксохімічної промисловості Донецької РНГ. Аналіз роботи заводів за 5 років семирічки.

³⁸ «Економіческая газета», 15 січня 1962 р.

³⁹ Поточний архів Управління коксохімічної промисловості Донецької РНГ.

⁴⁰ Поточні архіви парткому і відділу кадрів Ждановського КХЗ.

⁴¹ Поточний архів відділу кадрів Ждановського КХЗ.

⁴² Газ. «Луганская правда», 8 січня 1964 р.

⁴³ Поточний архів Будинку політосвіти Донецьких промислового і сільського обкомів КПУ України.

міжними професіями. Багато уваги цьому приділяється, наприклад, на Ясинівському коксохімізаводі⁴⁴.

Під час змагання за комуністичну працю як ніколи виховується почуття колективізму, високої свідомості. Ось один з багатьох прикладів. У період підготовки до березневого (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС колектив аміачного цеху Горлівського азотнотукового заводу, що бореться за звання цеху комуністичної праці, звернувся до раднаргопсу з проханням збільшити йому планове завдання на 3 тис. т аміаку⁴⁵. Прохання було задоволене, і на кінець року колектив рапортував про перевиконання нового завдання⁴⁶.

В умовах руху мас за комуністичну працю виникло багато організацій сприяння технічному прогресу, які працюють на громадських засадах. У 1963 р. на підприємствах хімічної промисловості Донецької області діяло понад 100 бригад творчої праці, творчих лабораторій і громадських конструкторських бюро⁴⁷⁻⁵⁰. Їх учасники — трудящі заводів у вільний від роботи час модернізують устаткування, конструюють нові машини, вивчають техніко-економічні показники діяльності підприємств, накреслюють шляхи її поліпшення.

Аналіз діяльності колективів комуністичної праці на хімічних підприємствах Донбасу свідчить, що змагання за комуністичну працю стало могутньою силою, яка сприяє розвиткові соціалістичного виробництва. Воно прискорює процес переростання суцасних підприємств у підприємства комуністичного суспільства.

Однак, нам здається, що ті можливості, якими багата ця нова вища форма змагання, поки що використовуються неповністю. Основною причиною цього є не досить чітка організація змагання за комуністичну працю. Передовий досвід учасників змагання не завжди набуває масового характеру. Наприклад, цінні починання О. П. Штиха і В. К. Қобзева не знайшли широкого застосування на підприємствах Луганської області, так само, як і почин луганчанина О. І. Снопенка не поширився на заводи Донецької області.

У свій час В. І. Ленін закликав активно впроваджувати у життя передовий виробничий досвід. «Нам треба... подбати про те, щоб маса незвичайно цінного матеріалу, який є в наявності у вигляді досвіду нової організації виробництва в окремих містах, в окремих підприємствах...», — щоб цей досвід став здобутком мас⁵¹. Ці слова не втратили своєї актуальності і в наші дні. Досвід показує, що змагання більш ефективно там, де партійні й громадські організації цілеспрямовано працюють над усуненням усіх перепон і створенням найкращих умов для виконання трудящими взятих на себе зобов'язань.

Життя настійно вимагає усунення будь-яких хиб у керівництві змаганням. Найчастіше вони проявляються у недооцінці морально-побутових сторін змагання. Нерідко підсумовуючи змагання, його організатори і керівники беруть до уваги лише виробничі показники, забуваючи про зобов'язання учасників підвищувати свій освітній і політичний рівень, брати участь у громадському житті, зразково поводитися в побуті. Деякі партійні, профспілкові та комсомольські організації припиняють виховну роботу в тих колективах, які вже завоювали високе звання.

Дальший розвиток змагання за комуністичну працю, поглиблення його змісту, удосконалення форм і методів — одне з основних умов могутнього піднесення соціалістичної індустрії та її важливішої галузі — хімічної промисловості.

І. П. БОГОДИСТ

ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР

Після XX з'їзду КПРС історики нашої республіки провели значну роботу по вивченню питань соціалістичного будівництва в західних областях УРСР. Зокрема, було видано ряд монографій, наукових збірників та надруковано в журналах чимало

⁴⁴ Газ. «Радянська Донеччина», 8 лютого 1961 р.

⁴⁵ Поточний архів Донецького обкзму профспілки працівників нафтової і хімічної промисловості. Інформація про виконання рішень березневого Пленуму ЦК КПРС від 14 квітня 1962 р.

⁴⁶ Газ. «Азотчик», 28 грудня 1962 р.

⁴⁷⁻⁵⁰ Поточний архів Донецького обкму профспілки працівників нафтової і хімічної промисловості. Доповідь на засіданні президії Облпрофради 10 грудня 1963 р.

⁵¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 175.

статей¹, в яких в основному правильно висвітлюється творча діяльність народних мас і організаторська роль Комуністичної партії у здійсненні соціалістичних перетворень на західноукраїнських землях. У даній статті спинимосся лише на окремих важливих питаннях, які в зазначених працях трактуються по-різному, інколи навіть неправильно або взагалі не висвітлюються.

До питань, які потребують глибшого дослідження, можна віднести такі: про встановлення Радянської влади в Західній Україні; про специфічні риси соціалістичного будівництва у західних областях УРСР та історичні обставини, що їх зумовили; про вирішальний період соціалістичного будівництва в цих областях.

Коли розпочалася друга світова війна, склалася така обстановка, при якій трудящі Західної України могли позбутися соціального і національного гніту тільки при прямій допомозі Радянського Союзу. Тому прихід сюди Червоної Армії у 1939 р. був вирішальним фактором їх визволення. Війська Червоної Армії очистили Західну Україну від окупантів, взяли під свій захист населення, створили умови для пробудження революційних мас і встановлення Радянської влади. Визвольний похід Червоної Армії злився з всенародною боротьбою трудящих західноукраїнських земель за Радянську владу. В цих умовах трудящі Західної України під керівництвом комуністів ще до приходу Червоної Армії створювали ревкоми, організовували загони Червоної гвардії, селянської міліції, що наводили революційний порядок у містах і селах.

В такому плані й висвітлюється встановлення в Західній Україні Радянської влади в «Історії Української РСР», монографії В. Л. Варецького «Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР (в довоєнний період)», книзі Р. К. Чаленко «Здійснення віковичної мрії українського народу» та в ряді інших праць. Проте деякі автори дотримуються іншої думки щодо цього питання. Зокрема, М. К. Івасюта твердить, ніби в Західній Україні до приходу Червоної Армії «ревкоми були нічим іншим, як тимчасовими органами Радянської влади, що організовувалися на основі збройного повстання трудящих»². З цим твердженням не можна погодитися. Адже тимчасові органи народної влади в Західній Україні у тій конкретній історичній обстановці, що тут склалася у вересні 1939 р., революційні маси створювали без збройного повстання, бо тоді вже фактично буржуазно-поміщицька влада в Польщі рухнула, а місцеві польські урядовці, чиновники, поміщики і капіталісти були деморалізовані.

У той час командування Українським фронтом звернулося до населення Західної України з відозвою, в якій говорилося: «Не повинно бути місця на землі Західної України панам і підпанкам, поміщикам і капіталістам. Забирайте до своїх рук панську землю, випаси, луги і вигони. Скидайте владу поміщиків, беріть владу до своїх рук, вирішуйте самі свою долю»³. Ця відозва цілком відповідала давнім прагненням трудящих Західної України, за які вони десятки років вели революційну боротьбу під керівництвом КПЗУ. Тому трудящі визволених міст і сіл Західної України, обговорюючи на своїх зборах відозву, повсюдно створювали тимчасові органи влади, до яких обирали представників робітничого класу, трудового селянства і прогресивної інтелігенції.

Так були створені революційними масами Західної України тимчасові органи влади — органи диктатури пролетаріату: в містах — тимчасові управління, а в селах — селянські комітети. Вони підготували всі умови для скликання Народних Зборів Західної України і для створення органів Радянської влади⁴. А проведені вибори в Українські Народні Збори на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні фактично були всенародним референдумом. Яскравим доказом цього є той факт, що за передвиборну платформу, яка передбачала

¹ Р. К. Чаленко. Здійснення віковичної мрії українського народу, К., 1960; В. Л. Варецький. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (в довоєнний період), К., 1960; «Комуністична партія — натхненник і організатор соціалістичних перетворень в західних областях УРСР. Збірник наукових праць викладачів кафедри історії КПРС КДУ», К., 1960; В. Петрушко. Розвиток промисловості у західних областях України, К., 1959; М. К. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва у західних областях Української РСР, К., 1962; В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія — організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР), Львів, 1963; Г. І. Ковальчак. Індустріалізація західних областей Української РСР, «Український історичний журнал», 1959, № 6; М. К. Івасюта. Соціалістична перебудова сільського господарства в західних областях Української РСР, «Український історичний журнал», 1959, № 4; Г. К. Ковальов. Соціалістичні перетворення сільського господарства в західних областях України, «Торжество ідей ленінізму. Збірник статей», К., 1957.

² Див. «Український історичний журнал», 1962, № 1, стор. 125.

³ Б. М. Бабій. Возз'єднання Західної України з Українською РСР, К., 1954, стор. 58.

⁴ Г. І. Ломов. Народні Збори Західної України, Львів, 1957, стор. 14.

встановлення Радянської влади на території Західної України, голосувало 4 032 154 чоловік із загальної кількості 4 776 275 виборців, включених до виборчих списків⁵. Отже, за Радянську владу проголосувало близько 85% населення Західної України.

Неправильно, на наш погляд, трактує це питання і В. Є. Маланчук, який у своїй праці «Торжество ленінської національної політики», заперечуючи В. Л. Варецькому в тому, що останній розглядає встановлення Радянської влади в західних областях і перші її заходи, як історичний акт, рівнозначний пролетарській революції, намагався довести, що ці перетворення «відбулись у специфічних умовах, мирним шляхом, тому цей термін (пролетарська революція — І. Б.) не придатний»⁶. Така аргументація В. Є. Маланчука неправильна і суперечить установці XX з'їзду КПРС про можливий перехід від капіталізму до соціалізму мирним шляхом.

Обгрунтований і глибоко науковий висновок про встановлення Радянської влади в західних областях зроблено в «Нарисах історії Комуністичної партії України», де зазначається, що з приходом Червоної Армії у Західну Україну перед трудящими цих земель відкрилися широкі перспективи будівництва нового, соціалістичного життя в умовах повної свободи і справжнього демократизму, в складі Радянської України, в дружній сім'ї народів Радянського Союзу. Тут були створені всі умови для того, щоб «населення визволених західноукраїнських земель могло вільно, демократичним шляхом вирішити найголовніші питання свого суспільно-політичного і державного устрою» (підкреслення наше — І. Б.)⁷.

В цьому, насамперед, і полягає своєрідність встановлення Радянської влади в західних областях УРСР, яка поряд з іншими факторами обумовлювала певні відмінності соціалістичного будівництва на західноукраїнських землях.

Радянський період у розвитку Західної України розпочався з виникненням тимчасових органів робітничо-селянської влади, з приходом сюди Червоної Армії. Проте це питання в окремих працях висвітлюється по-різному. Так, В. Л. Варецький у згаданій монографії чомусь визначає іншу періодизацію. Він наполягає на тому, що зразу після створення тимчасових управлінь і селянських комітетів тут здійснювалась перебудова всього укладу життя «на нових, народно-демократичних основах». А з возз'єднанням Західної України з Українською РСР і створенням радянських і партійних організацій «розпочався другий етап перебудови суспільного життя в західних областях — перебудова його на радянських основах»⁸⁻⁹.

Нам здається, що такий поділ радянського періоду в західних областях УРСР на два етапи (народно-демократичний і радянський) нічим не виправданий, бо насправді тут здійснювалась перебудова суспільного життя на радянській основі з перших днів визволення Західної України. Доказом цього є той факт, що тимчасові органи народної влади (ревкоми, тимчасові управління, селянські комітети) створювалися під керівництвом комуністів, без участі в них членів будь-яких інших партій¹⁰. До складу цих органів входили тільки робітники, батраки, бідняки, середняки, прогресивна інтелігенція. А представники буржуазних класів до участі в них не допускалися взагалі.

Отже, тимчасові органи нової влади на ділі були органами диктатури пролетаріату, які з перших днів їх створення організували перебудову всього суспільного життя в Західній Україні на радянській основі. Насправді ж вони нічим не відрізнялися від тих радянських органів, що були там створені після возз'єднання Західної України з УРСР. Це визнає і В. Л. Варецький. «З перших днів визволення Західної України, — пише він, — тимчасові управління, селянські комітети, а пізніше Ради депутатів трудящих розпочали перебудову всього народного господарства і культури західних областей під керівництвом Комуністичної партії на соціалістичних основах»¹¹.

Перехід від капіталізму до соціалізму західні області УРСР здійснили на основі загальних закономірностей, визначених марксизмом-ленінізмом. Причому трудящі західних областей використали не тільки досвід будівництва соціалізму своїх старших радянських братів, а й усі форми організації соціалістичного господарства та культури.

Однак, здійснюючи соціалістичні перетворення у західних областях, КПРС керувалась ленінським положенням про те, що при переході від капіталізму до соціалізму необхідно зважати і на «місцеві відмінності, і особливості економічного укладу, і побутові форми, і ступінь підготовленості населення...»¹², і враховувала своє-

⁵ «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Збірник документів і матеріалів», К., 1949, стор. 36.

⁶ В. Маланчук. Назв. праця, стор. 36.

⁷ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1964, стор. 454.

⁸⁻⁹ В. Л. Варецький, Назв. праця, стор. 159.

¹⁰ Газ. «Вільна Україна», 4 жовтня 1939 р.

¹¹ В. Л. Варецький. Назв. праця, стор. 166.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 178.

рідності історичного розвитку цих областей та конкретно-історичні умови, в яких здійснювались ці перетворення. Тому соціалістичне будівництво в західних областях УРСР мало й деякі специфічні особливості.

Правдиве наукове висвітлення цього питання дає можливість показати на прикладі західних областей творчий підхід нашої партії до соціалістичного будівництва і сприятиме дальшому вихованню трудящих західних областей у дусі дружби народів СРСР і вдячливості їм за подану братерську допомогу в побудові нового життя.

На жаль, своєрідні відмінності соціалістичного будівництва на західноукраїнських землях поки що залишаються поза увагою більшості істориків, які займаються дослідженням радянського періоду цих областей. А ті автори, що вивчали це питання, висвітлили його неповно і недосить аргументовано. Зокрема, в праці В. Л. Варецького воно показано, на нашу думку, не зовсім правильно. Автор говорить, що особливостями соціалістичних перетворень у західних областях УРСР були: «надзвичайна політична, економічна і культурна відсталість, вплив на відсталу частину населення ворожих буржуазно-націоналістичних партій»¹³ і та історична обставина, що трудящі цих областей не пройшли таких етапів класової боротьби, які пройшли трудящі східних областей УРСР^{14–15}.

З такими висновками не можна погодитись тому, що, по-перше, насправді це не є особливості соціалістичного будівництва в західних областях, а лише історичні фактори, що зумовили його. По-друге, В. Варецький вважає однією з таких особливостей надзвичайну політичну відсталість населення цих земель, тоді як вся історія революційної боротьби трудящих Західної України за Радянську владу і воз'єднання з Українською РСР яскраво свідчить про їх політичну активність. Досить згадати, що в 1917–1920 рр. у багатьох містах і селах Західної України була вперше встановлена Радянська влада; на території Західної України діяла КПЗУ — організатор і керівник революційно-визвольної боротьби робітників і селян, серед народних мас поширювалися марксистсько-ленінські ідеї; широкі кола трудящих включалися в революційні події, які тут розгоралися. Народні маси Західної України, Північної Буковини і Закарпаття ніколи не визнавали влади окупантів, вони ні на один день не припиняли боротьби за воз'єднання з Радянською Україною.

Нарешті не можна забути того, що після визволення західноукраїнських земель і встановлення Радянської влади трудящі активно включалися в побудову нового соціалістичного життя, з гущі народу висунулися десятки тисяч активістів. Тому правильно зробив Б. К. Дудикевич, сказавши в рецензії на книгу В. Варецького, що той допустив у цьому питанні помилку¹⁶.

Аналізуючи питання про специфічні риси соціалістичного будівництва в західних областях УРСР, необхідно сказати, що в працях інших авторів воно показано лише в галузі культурної революції¹⁷, а в галузі соціалістичної індустріалізації західних областей і колективізації сільського господарства здебільшого замовчується¹⁸. Зокрема, це питання не знайшло належного висвітлення в зазначеній монографії М. Івасюти, в якій немає належного аналізу ролі земельних громад і процесу ліквідації куркульства. У статтях і брошурах, присвячених соціалістичній перебудові західноукраїнського села, не згадується навіть про те, як там було ліквідовано куркульство¹⁹.

Не проаналізовано це важливе питання і в оглядовій статті І. Х. Саса «Висвітлення соціалістичного будівництва в західних областях Української РСР»²⁰. У ній лише загальною формою зазначено, що «у багатьох статтях ігноруються конкретні умови і специфічні особливості розвитку західних областей УРСР». Звідси випливає, що це питання замовчується не тільки авторами статей, а й самим оглядачем історичної літератури про соціалістичні перетворення на західноукраїнських землях.

¹³ В. Л. Варецький. Назв. праця, стор. 167.

^{14–15} Там же.

¹⁶ Б. Дудикевич. На оновленій землі, журн. «Комуніст України», 1961, № 5.

¹⁷ Р. К. Чаленко. Назв. праця, стор. 237–238.

¹⁸ «Комуністична партія — натхненник і організатор соціалістичних перетворень в західних областях України»; «З історії революційно-визвольної боротьби і соціалістичних перетворень у західних областях України. Збірник статей кафедри історії КПРС Львівського політехнічного інституту», Львів, 1959; «Про соціалістичне перетворення на Станіславщині. Збірник статей», Станіслав, 1957; В. Петрушко. Назв. праця; Г. Ковальчак. Назв. праця та ін.

¹⁹ Г. К. Ковальов. Назв. праця; М. К. Івасюта. Назв. стаття; В. П. Столяренко. Соціалістичні перетворення сільського господарства на Волині (1944–1950 рр.), К., 1958.

²⁰ «Український історичний журнал», 1960, № 4, стор. 108.

Щоб внести ясність щодо специфічних особливостей соціалістичного будівництва в західних областях України, необхідно проаналізувати такі три питання: 1. Що зумовив минулий історичний розвиток західних областей? 2. В яких конкретно-історичних умовах здійснювалося соціалістичне будівництво в цих областях? 3. В чому саме виявилися специфічні особливості цього будівництва?

Аналіз історичного минулого Західної України показує, що її тривале перебування під гнітом відсталих іноземних буржуазно-поміщицьких держав (Австро-Угорщини і Польщі) та їх колонізаторська політика щодо цих земель зумовили господарську і культурну відсталість західних областей, гостроту і складність національного питання. Це залишило свої сліди в економіці і свідомості населення цих областей.

Саме це враховувала Комуністична партія при здійсненні тут економічної, політичної і культурної перебудови на соціалістичних основах, форсуючи ліквідацію господарської і культурної відсталості західних областей, створивши всі умови для вільного національного розвитку їх у дружній сім'ї народів СРСР.

При визначенні конкретно-історичних умов, в яких здійснювалося соціалістичне будівництво в західних областях УРСР, треба, на нашу думку, виходити з того історичного факту, що Західна Україна возз'єдналася з Українською РСР у той час, як в Радянській країні вже було побудовано соціалізм і СРСР перетворився в могутню державу світу. Тому соціалістичне будівництво в нових областях УРСР здійснювалося в умовах зміцнення і дальшого розвитку соціалістичного суспільства в СРСР, післявоєнної відбудови і розвитку соціалістичного народного господарства СРСР, докорінної зміни міжнародної обстановки на користь соціалізму.

Ці історичні фактори зумовили можливість подання найширшої допомоги західним областям в їх економічному і культурному розвитку. СРСР повністю забезпечив ці області новою технікою, коштами і спеціалістами для всіх галузей народного господарства і культури, що забезпечило їх швидкий соціалістичний розвиток.

Зважаючи на те, що в післявоєнний період поряд з відбудовою і дальшим розвитком народного господарства СРСР у західних областях УРСР здійснювалася і соціалістична перебудова, ЦК КП України створив відділ по західних областях, а при Раді Міністрів УРСР — Раду допомоги цим областям, які спрямовували діяльність міністерства і відомств УРСР на успішне здійснення соціалістичної перебудови західних областей.

В свою чергу не можна забувати, що в післявоєнні роки американські й англійські імперіалісти, ускладнюючи міжнародну обстановку, перетворили рештки банд українського буржуазного націоналізму в свою агентуру, з допомогою якої вони загострювали тут класову боротьбу і цим розраховували затримати процес соціалістичних перетворень у нових радянських областях.

На основі сказаного видно, що перехід від капіталізму до соціалізму в цих областях мав деякі відмінності. Вони виявилися в тому, що Радянська держава, ставши могутньою індустріально-колгоспною країною, дала своїм новим областям усе необхідне для створення високорозвинутої промисловості і соціалістичного сільського господарства. Соціалістична економіка цих областей розвивалася на базі високорозвинутої індустрії східних областей УРСР і СРСР в цілому. Радянська держава забезпечила західноукраїнські області не тільки могутньою передовою технікою, а й інженеро-технічними кадрами. Бурхливий промисловий розвиток втягнув у суспільне виробництво всіх працездатних чоловіків і жінок, які протягом тривалого часу не працювали при капіталістичному ладі. Вже в 1950 р. у народному господарстві західних областей було зайнято 678 тис. робітників і службовців²¹, тоді як до возз'єднання з Радянською Україною — лише 101,3 тис.²²

Однією з специфічних рис соціалістичної перебудови західноукраїнського села було насамперед те, що нижчою формою кооперування селянства стала не сільсько-господарська збутова кооперація, поширена в СРСР напередодні масової колективізації, а земельні громади, які підготовляли селян західних областей до колективного господарювання²³.

Своєрідно проходив там процес ліквідації капіталістичних елементів на селі. Будучи соціальною базою українських буржуазних націоналістів, куркулів всіляко допомагали оунівським бандам в їх мерзенних діях проти населення західних областей. Трудове селянство брало активну участь у викритті буржуазних націоналістів та їх посібників. Тому в процесі ліквідації решток оунівських банд, яка проводилась під

²¹ «Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник», К., 1957, стор. 386.

²² М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1960, стор. 99.

²³ Докладніше про роль земельних громад у соціалістичній перебудові західноукраїнського села див. «Український історичний журнал», 1962, № 3.

час колективізації, в основному були ліквідовані і куркулі, як бандитські посібники їх господарства передали колгоспам, які сплачували державі вартість майна цих господарств.

Що ж до тих куркулів, проти яких радянські органи не мали прямих доказів у посібництві бандам, то вони просто були позбавлені можливості експлуатувати бідноту з допомогою податкової політики. Досить сказати, що тільки за період з 1 липня 1947 р. по 1 березня 1948 р. у куркульських господарствах Львівської області зменшилася кількість коней на 73%, поголів'я великої рогатої худоби на 70%, молотарок на 60%²⁴. А вся куркульська земля під час масової колективізації перейшла в користування колгоспів. Куркулі змушені були йти на виробництво і працювати самі на себе.

Певні відмінності мала культурна революція в західних областях УРСР, яка здійснювалася на базі високорозвинутої української радянської культури і культури братніх радянських народів. Усі надбання української радянської культури стали також і надбанням трудящих західноукраїнських земель, які в процесі культурного будівництва збагачували їх своїми успіхами. Велику допомогу в кадрах української національної інтелігенції західним областям подали партія і уряд. У 1945—1950 рр. сюди було послано на постійну роботу близько 30 тис. учителів, викладачів вузів і технікумів, учених, журналістів, артистів, бібліотекарів, клубних працівників.

Трудящі західних областей виявили велику активність у соціалістичному будівництві. Досить сказати, що вже в 1948 р. серед робітників м. Львова налічувалося понад 8 тис. чоловік, які виконували по чотири-п'ять річних виробничих норм²⁵. У той час в Івано-Франківській області кількість передовиків соціалістичної промисловості досягла 27 тис. чоловік²⁶, тобто більше половини всіх промислових робітників пере-виконували виробничі норми. А в Дрогобицькій області з 14270 робітників нафтової промисловості в соціалістичному змаганні брало участь 13380 робітників, з них—3216 стахановців і 3130 ударників²⁷.

Про активну участь колгоспного селянства західних областей у соціалістичному будівництві свідчить той факт, що вже весною 1950 р. тільки в одній Івано-Франківській області в соціалістичне змагання за вирощення високих урожаїв і збільшення продукції тваринництва включилося понад 600 колгоспів, 1700 бригад і 5000 ланок²⁸. Яскравим прикладом великої трудової активності колгоспного селянства західних областей є також те, що за високі трудові показники 60 колгоспникам цих областей присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці і понад 5000 чоловік нагороджено орденами і медалями Союзу РСР²⁹.

Як відомо, при дослідженні суспільних історичних процесів необхідно не тільки глибоко аналізувати факти і події, а й чітко визначати той період, в який вони відбувалися. На жаль, в українській історичній літературі досі не показано вирішального періоду соціалістичного будівництва в західних областях УРСР. Не зовсім ясно визначено цей період в «Історії Української РСР», де основний матеріал про соціалістичні перетворення в західних областях чомусь викладено в п'ятій частині—«Українська РСР в період завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму (1938—1941 рр.)». Було б доцільним виділити його в окремий підрозділ і в наступному розділі цієї книги—«Відбудова і дальший розвиток народного господарства Української РСР в четвертій п'ятирічці».

Також слід сказати, що у згадуваній книзі В. Варецького жодного слова нема про те, що далше соціалістичне будівництво в цих областях проводилося після закінчення війни. Прочитавши цю книгу, можна подумати, що основні соціалістичні перетворення були здійснені в 1939—1941 рр., а не пізніше—в роки четвертої п'ятирічки.

Ясніше визначено вирішальний період соціалістичного будівництва в західних областях УРСР у «Нарисах історії Комуністичної партії України»—в підрозділі «Діяльність КП України по відбудові і розвитку народного господарства в четвертій п'ятирічці». Але й тут чомусь це важливе питання не виділено в самостійний підрозділ.

Аналіз економіки, культури і класової структури західних областей яскраво свідчить про те, що вирішальним періодом соціалістичного будівництва в цих областях були роки четвертої п'ятирічки. Адже відомо, що докорінні соціалістичні перетворення здійснюються на основі соціалістичної індустріалізації, колективізації

²⁴ Державний архів Львівської області, ф. Р—221, оп. 2, спр. 35, арк. 1.

²⁵ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—2, од. зб. 1, арк. 13.

²⁶ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—2, од. зб. 771, арк. 18.

²⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 71, од. зб. 2549, арк. 392.

²⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 1060, арк. 42.

²⁹ «XVII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду», стор. 121.

сільського господарства, культурної революції і ліквідації капіталістичних елементів. А в західних областях все це було саме в роки четвертої п'ятирічки.

Щодо соціалістичної індустріалізації західних областей УРСР, то треба сказати, що план будівництва нових заводів, який намічався в 1940 р.^{*}, не був виконаний через розв'язання фашистською Німеччиною війни проти СРСР. У 1940—1941 рр. не вдалося збудувати ні у Львові, ні в інших містах жодного великого індустріального заводу. А реконструкція старих підприємств та їх укрупнення не перетворили західні області в індустріальний край УРСР. У 1940 р. західні області, де проживала майже четверта частина населення республіки, випускали тільки 3% валової промислової продукції УРСР³⁰.

Питання про соціалістичну індустріалізацію західноукраїнського краю в широкому плані було поставлене в кінці війни в ряді постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР та в постановах уряду УРСР і ЦК КП України. Зокрема, в постанові Ради Міністрів УРСР і ЦК КП України від 7 травня 1945 р. «Про заходи по відбудові і дальшому розвитку господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Ровенської, Тернопільської, Волинської і Чернівецької областей УРСР на 1945 рік» указувалось, що найважливішим завданням наркоматів і центральних організацій УРСР, виконкомів обласних і районних Рад, обкомів і райкомів КП України є «всесторонній розвиток промисловості та індустріалізації західних областей УРСР»³¹.

Надаючи м. Львову вирішального значення у здійсненні плану соціалістичної індустріалізації цих областей, сесія Верховної Ради СРСР у Законі про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр. постановила: «Перетворити місто Львів на великий індустріальний центр України»³².

За роки четвертої п'ятирічки в м. Львові були збудовані такі індустріальні підприємства, як завод автотранспорту, «Львівсьільмаш», автобусний завод, механізований скляний завод, завод електроприладів, завод телеграфної і телефонної апаратури, електроламповий, мототранспортний, інструментальний, електроарматурний заводи³³. Крім того, в ці самі роки збудовано великий цементний завод у м. Миколаєві, картонно-паперовий комбінат — у м. Жидачеві, великий домобудівний комбінат — у м. Костополі, прокладено газопровід Дашава — Київ, розпочато будівництво Львівсько-Волинського вугільного басейну і нового Долинського нафтового району в Івано-Франківській області. Всі ці й багато інших об'єктів характеризують промислове обличчя західних областей УРСР і є яскравим доказом того, що вони за роки четвертої п'ятирічки перетворилися в індустріальний край України, де вже у 1950 р. в народному господарстві була зайнята майже третина населення.

Ще яскравішим доказом того, що вирішальним періодом соціалістичних перетворень в цих областях були не довоєнні роки, а роки четвертої п'ятирічки, є той факт, що соціалістична перебудова західноукраїнського села в основному здійснювалася не в 1939—1941 рр., а в 1948—1950 рр. Досить сказати, що за станом на 1 червня 1941 р. у Львівській області було колективізовано всього 10% селянських господарств, Станіславській — 11,3%, Тернопільській — 13,5%, Ровенській — 15,9% і Волинській — 25,1%³⁴.

Отже, в 1941 р. сільське господарство західних областей в основному було ще індивідуальним, дрібнотоварним, а не соціалістичним. А якщо взяти до уваги, що в той час на сільське господарство припадала більша частка випуску продукції, ніж на промисловість, то буде ясним, що в економіці західних областей у довоєнний період переважав не соціалістичний, а дрібнотоварний уклад.

Крім того, тоді ще не були ліквідовані куркулі, які становили численні капіталістичні елементи на селі. Дрібнотоварним сільське господарство західних областей УРСР залишалось аж до проведення тут масової колективізації в 1948—1950 рр. Як відзначив квітневий (1950 р.) Пленум ЦК КП України, суцільна колективізація сільського господарства цих областей в основному вже була завершена весною 1950 р.³⁵ За станом на 1 травня було об'єднано в колгоспи 98,4% селянських господарств Волинської області, 98,1% — Ровенської, 98,6% — Львівської, 96,2% — Дрогобицької, 96,1% — Станіславської і 95,3% — Тернопільської³⁶.

* У м. Львові планувалося збудувати такі заводи: електроламповий, телефонної і телеграфної апаратури, електротехнічних приладів, скляний і кілька машинобудівних (див. В. Л. Варецький. Назв. праця, стор. 188).

³⁰ В. Петрушко. Назв. праця, стор. 13.

³¹ Газ. «Вільна Україна», 12 травня 1945 р.

³² «Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР за 1946—1950 рр.», К., 1946, стор. 65.

³³ Див. Г. Ковальчак. Назв. праця.

³⁴ Архів Міністерства сільського господарства УРСР (далі — Архів МСГ УРСР), ф. 1, оп. 37, спр. 4, арк. 33.

³⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 1074, арк. 27.

³⁶ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 16, спр. 53, арк. 30.

Такої самої думки дотримується В. Засанський, який в авторефераті кандидатської дисертації доводить, що в шести західних областях у 1950 р. на частку соціалістичного сектору припадало 99,9% валової продукції, 95,6% всіх посівних площ і 100% роздрібного товарообігу³⁷.

На підставі цього можна зробити висновок про те, що в економіці західних областей соціалістичний уклад остаточно переміг до кінця 1950 р. В цей же період і були остаточно ліквідовані капіталістичні елементи на селі. Тому після 1950 р. економіка західних і східних областей УРСР стала єдиною соціалістичною, всі області республіки почали розвиватися по соціалістичному шляху до комунізму, в єдиній державі, в дружній сім'ї народів СРСР. У зв'язку з цим, на нашу думку, доцільно було б відмовитися в дослідженнях, присвячених наступному періоду, від поділу областей Української РСР на східні й західні, а розглядати УРСР як одне ціле.

Не слід поділяти думки також про те, що вже у 1939—1941 рр. в західних областях УРСР відбулася культурна революція, бо за такий короткий період не тільки не можна було перевиховати маси у соціалістичному дусі, а й навіть повністю ліквідувати неписьменність і малописьменність дорослого населення. Ці завдання довелося партії розв'язувати в роки четвертої п'ятирічки і навіть у наступний період. Тому правильно зробили автори навчального посібника «История СССР. Эпоха социализма», виділивши в розділі ХХ «Боротьба радянського народу за відбудову і дальшого розвитку народного господарства (1945—1950 рр.)» спеціальний підрозділ «Соціалістична реконструкція економіки прибалтійських радянських республік і зв'язаних областей Білоруської, Української і Молдавської РСР». В ньому науково обгрунтовано висновок про те, що «соціалістична індустріалізація і колективізація сільського господарства прибалтійських республік і Молдавської РСР, західних областей Білоруської, Української РСР, здійснені в роки четвертої п'ятирічки, привели до повної перемоги там соціалістичної системи господарства» (підкреслення наше.— І. Б.).

Глибше і докладніше висвітлення питань соціалістичного будівництва в західних областях України дасть можливість правдиво відобразити ту багатогранну творчу діяльність КПРС, яку вона проводила в роки четвертої п'ятирічки в західних областях УРСР.

С. ВРОНСЬКИЙ

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ НА ВОЛИНІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Волинське воеводство як адміністративна одиниця займало на початку 1939 р. площу в 35 754,1 кв. км і після Поліського воеводства було в Польщі другим за розмірами. Населення Волині на кінець 1939 р. нараховувало близько 2328 тис.¹, причому в селах проживало 88%, з яких землероби складали 79,3%².

За матеріалами перепису 1931 р. поляків на Волині проживало 323 347 (на 4509 менше, ніж римсько-католицького населення), тобто 15,5% всіх мешканців³, а українців — 1 447 837 (на 8045 менше, ніж православних), тобто 69,5%. Решта припадає на єврейське населення — 10%, російське — 1,1%, а також німецьке, чеське, білоруське та ін. — 5%.

На Волині кожний п'ятий поляк і кожний двадцять четвертий українець жили в місті. З 252 524 городян поляків було 25,3%, українців — 23,9%, євреїв — 49,1%⁴, а на 1 833 050 мешканців сіл поляків припадало 14,4%, українців — 76,7%, євреїв — 4,6%⁵.

³⁷ В. Засанский, Создание и утверждение социалистических производственных отношений в промышленности западных областей УССР (1944—1950 гг.). Автореферат, Львів, 1958, стор. 14.

¹ Кількість населення за переписом 1931 р. становила 2085,6 тис. (Mały Rocznik Statystyczny (далі — MRS), Warszawa, 1939, стор. 11).

² Підрахунки зроблено на підставі даних перепису 1931 р. Рух населення до 1939 р. не змінив процентного відношення на користь міського населення. Те саме стосується і співвідношення за національною ознакою; процент польського населення за період 1931—1939 рр. не збільшився — його природний приріст був менший від природного приросту українського (православного) населення на 2,4—3,7% (MRS, стор. 43).

³ MRS, стор. 23.

⁴ MRS, стор. 24.

⁵ Там же, стор. 25.

Середня кількість незайнятого в сільському господарстві польського населення становила 30,3%, а українського — 26,8%, що свідчить про відносну перевагу на Волині польського елемента в галузях господарства з кращим матеріальним забезпеченням.

Про те, що поляки, які спеціалізувались поза рільництвом, були матеріально забезпечені краще, ніж українці, свідчить їх процент серед власників промислових підприємств вищої категорії — 48,9%. Особливо переважали поляки в добувній промисловості. В каменоломнях їх процент був ще більший і після 1931 р. постійно зростає з зв'язку з виникненням нових державних підприємств та розбудовою існуючих, куди приймали робітників з Польщі і місцевих поляків. Виняткові привілеї поляки мали в лісництві, де їх в 1931 р. працювало 64,6%, на залізниці — 72,7%, на державній службі і в суді — 77,3%, в прокуратурі, поліції та інших органах — 84,0%, в системі шкільної освіти — 49,7%. А до 1939 р. внаслідок політики уряду в цих галузях ще більше підвищився процент поляків. Високим він був і в сфері розумової праці (51,7%), і серед робітників (42,6%), причому ставлення до поляків, беручи в цілому, було кращим, ніж до робітників-українців. В державних каменоломнях Янової Долини, наприклад, найкраще оплачували посади займали поляки⁶. Тут відігравали роль націоналістичні розрахунки властей і польських підприємців.

Національна структура не була продуктом стихійно діючих економічних законів, вона складалась внаслідок колонізаторської політики уряду та її реалізації місцевими властями. Ця політика була спрямована до національного розколу, маючи на меті ослаблення робітничого класу Волині, нечисленного й розпорошеного на багатьох дрібних підприємствах.

Робітників, незайнятих в сільському господарстві, нараховувалось ледве 62 246. Самостійних ремісників було 60 065, в тому числі таких, що використовували найману працю, — 3895⁷. В 1937—1938 рр. підприємств з кількістю робітників до 20 було на Волині 1069, а з кількістю 20 робітників і більше — 133⁸. Отже, більшість становили робітники дрібних підприємств і ремісничих майстерень з примітивними знаряддями праці. Вони жили в злиднях, одержуючи мізерну заробітну плату. Волинський пролетаріат, крім того, відчував на собі тягар національної нерівноправності (поляки належали до краще оплачуваних категорій робітників, ніж українці), терпів від хронічного безробіття і економічного застою. Він був завжди непевний свого завтрашнього дня, виснажувався внаслідок боротьби за існування і, могло б здаватися, не становив небезпеки для панівних класів. Проте надзвичайно важкі умови життя революціонізували волинських пролетарів. З другого боку, велику роль в цьому відіграла діяльність комуністів, завдяки керівництву яких революційний робітничий рух на Волині у поєднанні з селянським рухом являв собою грізну силу в боротьбі за соціальне і національне визволення. Невипадково Волинь стала ареною масових репресій: лише за 1935—1938 рр. було засуджено до ув'язнення 1963 комуністів⁹.

Більшість населення Волині становили селяни, отже дослідження аграрної структури має першорядне значення. Матеріалів загального перепису від 9 грудня 1931 р. недостатньо для висвітлення цього питання¹⁰. Вичерпних наукових публікацій на цю тему немає. Інститут економіки східних земель досліджував стан великої земельної власності, але його висновки не були опубліковані.

Велика земельна власність на Волині в 1920—1939 рр. зменшилась на 41,7%. Основні причини цього процесу, особливо інтенсивного в перші роки після війни 1920 р.¹¹, а також в період економічної кризи, були такі: продаж частини землі, щоб мати кошти на відбудову фільварків, упорядкування господарства після війни і сплату боргів; примусовий викуп землі для потреб державної парцеляції і військових поселень, які становили одне з основних знарядь колонізаторської політики на східних землях; ліквідація сервітуту; економічна криза і велика заборгованість поміщиків; низькі прибут-

⁶ Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (далі — CAMSW), E II/66, referat red. Bączkowskiego, стор. 31.

⁷ Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 grudnia 1931 r., województwo wołyńskie, GUSRP, Statystyka Polski, seria C, zeszyt 70, Warszawa, 1938, стор. 113.

⁸ Sprawozdanie wojewody wołyńskiego z 1937—1938 r., стор. 111, 113—117; М. М. Кравець. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр., К., 1959, стор. 16.

⁹ М. М. Кравець. Назв. праця, стор. 185, 189, 196, 216.

¹⁰ В той час було проведено перепис не землеробських господарств, а так званих сільськогосподарських одиниць, за винятком тих господарств, які були для їх власників додатковим джерелом ресурсів (Drugí powszechny spis ludności., стор. 12—13). В підсумку перепис сільськогосподарських одиниць не врахував близько 20,9% господарств, переважно з площею менше 2 га. (M. Mieszczankowski. Struktura agrarna Polski międzywojennej, Warszawa, 1960, стор. 35).

¹¹ М. Мещанковський (назв. праця, стор. 178) відзначає зміну темпу парцеляції в 1922—1931 рр. і 1932—1938 рр., тоді як ця зміна відбувалась в 1926—1928 рр.

ки землевласників від сільськогосподарської продукції внаслідок екстенсивного, обтяженого феодальними залишками способу ведення господарства; великий розрив між цінами на сільськогосподарську і промислову продукцію, що на Сході виступав особливо різко, і т. д.¹²

В період між війнами велика приватна земельна власність, що була в руках поляків, зменшилась на 25,6%, а власність, яка не належала їм,— на 66,3%. На початку 1939 р. в руках польських землевласників було 77,3% великих господарств, в той час як решта мала 22,7%. Такий характер змін у майновому стані крупних польських землевласників не був випадковим: він обумовлювався політикою надання їм привілеїв.

Для висвітлення національних взаємин є необхідним порівняльний аналіз структури господарств з площею до 50 га (тобто, дрібної земельної власності). Порівнюючи структуру польських і українських господарств, бачимо, що малоземельних (0—1, 1—2, 2—3 і 3—5 га) польських господарств у процентному відношенні менше, ніж українських. В той же час серед більш заможних селян, які мали від 7—10 га до 30—50 га, процент польських господарств вищий, ніж українських. В середньому кожне з них мало 6,9 га, тоді як земельні наділи українських селян не перевищували 4,3 га, причому спостерігалась тенденція до зменшення.

На підставі наведених цифр можна ствердити, що голод на землю і тенденція до роздроблення господарств сильніше виявлялись серед українського сільського населення, ніж серед поляків.

Відносно більша кількість польських господарств у вищих категоріях була, між іншим, наслідком шовіністичної політики властей в галузі парцеляції, осадництва і утворення польських колоній. Саме тому більша частина земельних наділів передавалась у власність осадникам і місцевому польському населенню. Санційні власті дбали про зміну аграрної структури на користь заможного польського елемента. Розуміючи, що для здійснення цих планів недосить спиратися лише на поміщиків, вони намагались використати польських селян для колонізації східних земель і таким чином зробити їх зняряддям своєї політики. В якій же мірі вдалося санаційному урядові здійснити ці наміри на Волині?

Польське сільське населення Волині, не беручи до уваги поміщиків, складалось з різних верств. Тут були хлібороби, що осіли з часів давньої міграції і колонізації шляхетської Польщі, а також пізніших часів (до першої світової війни). Були осадники — військові і цивільні, що оселились тут після 1920 р., в тому числі уродженці Польщі і переселенці з України, Білорусії і Радянської Росії. Військові осадники і привілейовані цивільні колоністи належали до більш заможних господарів. Польських господарств з площею від 10 до 20 га було 15,5% (6512), а від 20 до 50 га — 3,2% (1284), разом господарств з площею від 10 до 50 га нараховувалось 7796, в тому числі осадницьких — 7047. Оскільки ці останні, як правило, мали понад 10 га, можна зробити висновок, що політика поширення осадництва сприяла утворенню верстви польських куркулів на Волині. Можна уявити, як ця колонізаторська акція загострила соціальні і національні суперечності.

До спеціально привілейованої верстви відносились військові осадники, яких було на Волині 3566; їм належало 56 887 га землі. З різних причин близько 300 з цих господарств опинились в 1929 р. під загрозою розорення. Військові осадники становили найбільш ідейні кадри польської колонізації, їх розглядали як свого роду «культуртрегерів». Рекрутувались вони переважно з колишніх солдатів і офіцерів, що відзначились у війні на Сході. Вони були поінформовані властями про призначену їм роль і почали її ретельно виконувати. Вважаючи себе носителями вищої культури, вони шукали відповідних зразків поведінки в середовищі польського поміщництва і сприйняли великопанське, неважливе ставлення до місцевих жителів, які, в свою чергу, були вороже настроєні щодо місії військових осадників¹³. Численні докази цього знаходимо у донесеннях властей. Представник міністерства військових справ з питань осадництва при волинському воеводі повідомляв 5 грудня 1924 р. з Луцька до відділу військових осад, що «селяни з допомогою бандитів-диверсантів палять солдатські осади — спалили вже три, а решта чекає на свою чергу...»¹⁴. Населення захищалося від наступу ворожого елемента, вважаючи «осадників колонізаторами, які забирають землю у малоземельних українських селян». Селяни «підпалюють скирти хліба і т. п.», — повідомлялось у спеціальних звітах¹⁵.

Серед цивільних осадників, які з'явились на Волині після 1923 р., була верства привілейованих, але була також і біднота, що походила з Люблінського, Келецького, Краківського та інших воеводств Польщі. Вони бідували майже так само, як і місце-

¹² Centralne Archiwum Wojskowe (далі—CAW), SeKOR-9, pismo wojewody wołyńskiego, стор. 2—3; M. Mieszczankowski. Назв. праця, стор. 177.

¹³ CAW, SeKOR-9, стор. 5.

¹⁴ Там же, Gabinet ministra spraw wojskowych, t. 291/8.

¹⁵ CAWSW, E II/66, referat red. Bączkowskiego «Rzeczywistość polityczna Wołyńia», Warszawa, 1936, стор. 24.

ве українське населення, або поляки-наймити у фільварках; з великими труднощами здобували готівку для сплати за землю, а в впорядкування господарства і забудову присадибної ділянки мусили позичати нерідко за лихварські проценти. Жили вони, як і українська та єврейська біднота, по селах, часто у мазанках і землянках. Той, хто не запродувався поліції, не міг сподіватися на поліпшення своєї долі і залишався в злиднях нарівні з українцями.

Серед місцевих поляків були фільварочні робітники, чиншовики, орендарі з правом на земельну власність чи без нього; селяни, що мали власні господарства з часів царату або придбали їх під час парцеляції після 1921 р. Вони жили тут здавна і за своїм економічним становищем найбільше наближались до місцевого українського населення. Польські поміщики і власті не потурали їм, як осадникам. Ця частина поляків нічого не виграла від приєднання східних територій до Польщі, проте вона була найбільше зв'язаною з цією місцевістю і сусідами-українцями, в спілкуванні з якими часто вживала українську мову, а також ріднилася з ними через одруження. Серед поляків на Волині саме це малоземельне і середньоземельне населення, що становило переважну більшість, наближалось до напівпролетарських елементів; з них лише один з 500 потрапляв у розряд власників земельних наділів понад 20 га. На 41 851 польське господарство на Волині припадало: господарств з площею до 2 га — 21,4%, від 2 до 5 га — 33,7%, від 5 до 10 га — 26,4%. Власниками їх були поляки, здебільшого місцеві, і найбільша, відносно невелика частина цивільних осадників.

Властям з їх шовіністичною пропагандою не вдалося посварити між собою польську і українську сільську бідноту. Схожі, надзвичайно важкі умови життя об'єднували її в боротьбі проти поміщиків і капіталістичного визиску. Крім того, для українських селян це була не тільки соціальна, але й національно-визвольна боротьба.

З 1934 р. в урядових колах, підтримуваних поміщиками і армією, почало зростати занепокоєння щодо дальшої долі колонізаторської політики на Сході. Безсумнівно, це вплинуло на укладення пакту з Гітлером.

На 1937 р. визрів план колонізації, який знайшов своє відображення в ряді документів. За дорученням уряду Інститут економіки східних земель підготував доповідь під назвою «Перспективи польського сільськогосподарського осадництва на сході Польщі», на підставі якого було складено нотатку для секретаріату комітету оборони Польської республіки. В ній були, зокрема, такі пункти: «1) Наше осадництво на східному кордоні повинно задовольняти, насамперед, політичні вимоги держави. 2) Ми не можемо суворо дотримуватись політики витіснення щодо меншості, проте ми повинні забезпечити на прикордонній території сталу перевагу польського елемента»¹⁶.

Ці принципи висувались і посилено застосовувались на практиці найбільш реакційними колами поміщиків і польської буржуазії як з табору правлячої санаші, так і ендеків. Вони викликали заперечення деяких санаційних діячів, зокрема волинського воєводи Г. Юзефського, що усвідомлювали небезпечність такої політики¹⁷.

В пункті 4-му нотатки читаємо: «Окреме питання, що стосується прикордонного осадництва, повинно бути вирішене на цілком політичній основі шляхом утворення суцільної зони польського осадництва, навіть шляхом екстермінації» (підкреслення наше.— С. В.). По суті, це був план витіснення і асиміляції, спрямований проти українського і білоруського населення.

З 1937 р. справою ополячення східних земель безпосередньо почали займатися військові власті. В лютому 1937 р. міністр у військових справах генерал Кашпизький в листі до міністра сільськогосподарства і земельних реформ висловив свої побажання щодо плану парцеляції на Сході в 1938 р. Він пропонував заселити «певні місцевості елементом лояльним, тобто польським»¹⁸. Утворення великої кількості дрібних господарств повинно було здійснюватись виключно серед поляків у прикордонних повітах Волинського воєводства — Кременецькому, Здолбунівському, Костопільському, Ровенському, Сарненському та інших.

В листопаді 1937 р. департамент головного командування міністерства військових справ в своєму циркулярі наказував питання парцеляції «оцінювати передусім з точки зору воєнної безпеки» і передбачав проводити її на східних територіях «лише серед поляків, обізнаних із землеобробством і економічно міцних»¹⁹, ретельно перевірених, з «бездоганною репутацією». Всю кампанію, за цими вказівками, слід було здійснювати, не розголошуючи справи²⁰.

Посилена колонізація супроводжувалась загостренням політичного курсу консервативних кіл санаші і ендеші проти українського населення. Ця кампанія була складовою частиною більш широких планів імпералістичної експансії на Сході. «Наша внутрішня політика,— писав один з місцевих представників польського поміщництва,

¹⁶ САУ, SeKOR-9.

¹⁷ САМSW, Е II/66, стор. 47.

¹⁸ САУ, SeKOR-9.

¹⁹ САУ, SeKOR-9, стор. I—2.

²⁰ Там же, стор. 4.

зв'язаний з колами «двійки» і міністерства закордонних справ,— повинна спромогтись наші східні землі, суміжні з Україною, яка готова повстати, зробити, по можливості польськими і надійними. Зовнішня політика мусить будь-якими засобами, з одного боку, розв'язати східне питання в усьому його масштабі, випередивши Німеччину, і одночасно рахуватися з необхідністю поширити наші східні кордони до Дніпра»²¹. Отже вимога — «надійні польські кордони» була, так би мовити, трампліном для переміщення їх далі на схід. Волинь, частина Полісся, територія лемків вважались цими колами за місцевості, придатні для асиміляції, тому що населення їх нібито не мало національної самосвідомості²². Для українців, на їхню думку, досить Галичини, а всі інші території треба колонізувати, полонізувати і ще раз полонізувати хоч би цінок повторення муравйовщини, аракчеєвщини, бісмарковщини тощо²³. Покладаючи надії на «розпад Радянського Союзу» і готуючись до активного співробітництва з третім рейхом у цій, як писав автор, «з усіх поглядів побожній справі», реакційні кола небезпідставно розраховували на санкцію Ватикану і на таку підтримку з його боку, яку мали місіонери в тропічних країнах²⁴. «Період хрестових походів,— заявляв він,— ще не минув, наближається, мабуть, його відновлення..»²⁵.

Це не був одинокий голос. Подібні висловлювання можна було чути в уряді і сеймі майже до моменту нападу гітлерівської Німеччини на Польщу. Депутат сейму від «Тaborу національного об'єднання» Г. Шимановський за шість місяців до вересневої катастрофи (!) на засіданні сейму закликав до походу проти СРСР, посиляючись при цьому на традиції: «Виразниками польської державної доктрини на протязі століть, символом її, на мою думку, були Болеслав Хоробрий, Владислав IV і Юзеф Пилсудський. Ці великі мужі недвозначно вказували Польщі шлях на Схід»²⁶. Депутат Дудзінський звернувся до українських депутатів-націоналістів з аналогічною програмою наступу на Схід²⁷. В такому ж дусі виступала в сеймі і В. Пелчинська²⁸.

Посилення колонізаторської пропаганди супроводилось гострою критикою нібито проукраїнської політики Г. Юзефського — волинського воеводи (з 1930 р.), який близько стояв до Пилсудського і в 1920 р. під час походу на Київ, був міністром в уряді так званої «Української народної республіки» отамана Симона Петлюри. Юзефський відкидав ці обвинувачення в численних меморалах і звітах, направлених властям у Варшаві. Він вважав, що українське населення Волині слід схилити на бік буржуазної Польщі, виховуючи його в лояльному дусі. А українсько-націоналістичні тенденції треба знешкодити, спрямувати їх на відрив Радянської України від Радянського Союзу і об'єднання її з Польщею згідно з програмою Пилсудського, яку він намагався реалізувати ще в 1920 р., уклавши угоду з Петлюрою²⁹. Г. Юзефський погоджувався з опонентами в питанні інкорпорації західноукраїнських земель, але розходився з ними щодо її способів, а також форм експансії на території Радянського Союзу. Порівнюючи політику своїх противників з поліцейським кийком у руках скупачинної влади, він виступав на словах проти палочних методів, але на ділі, в багатьох випадках з його відома, ці методи застосовувались державно-поліцейським апаратом.

Під час його адміністрування було скасовано українську кооперацію, закрито українські школи, нещадно придушувались будь-які прояви демократично-революційного руху, фальсифікувались вибори, на пости в управах призначались осадники. Деякі партії українських націоналістів були ліквідовані, натомість польська адміністрація вжила заходів для утворення проурядової політичної партії під назвою «Волинсько-українське об'єднання».

Урядова пропаганда намагалася зобразити Волинь як край чорнозему, широким урожайним ланів, де ріками течуть молоко і мед, де можна поселити ще сотні і тисяч нових колоністів. Насправді ж, майже половина селян хазяйнувала на клатниках землі до 3 га, ледь животіючи із своїми великими родинами. М'ясо і молоко продавали щоб сплатити податки. Те саме, за що в західних містах Польщі платили золотими, в Волині продавали за гріш. Сірники, гас, свічки, сіль заощаджувались або зовсім не вживались. Хати, подібні скоріше до куренів, освітлювались лучинами, як у середньовіччя. Восени і взимку, після чотирьох годин село потопало в цілковитій темряві, бо лоті або снігових заметах, відрізане від зовнішнього світу. Процент захворювань на туберкульоз, особливо серед дітей, і смертність були вищими, ніж на польських зем-

²¹ St. Krasicki. Polityka wojewody Józefskiego na Wołyniu w świetle cyfr i faktów, Stratyn, 1937, стор. 118.

²² Там же, стор. 114.

²³ Там же, стор. 116.

²⁴ Там же, стор. 105.

²⁵ Там же, стор. 106.

²⁶ Sprawozdanie stenograficzne sejmu RP, okręg IV, posiedzenie 66, z 10 lutego 1938 r., стор. 44—45.

²⁷ Там же, posiedzenie z 11—16 lutego 1938 r., стор. 1.

²⁸ Там же, стор. 64—66.

²⁹ CAMSW, E II/66, województwo wołyńskie, sprawozdanie wojewody Józefskiego, стор. 48.

лях. Замість капіталовкладень, кредитів, шкіл, демократичних прав уряд послав туди судового езекутора і поліцейського. Як за часів феодалізму, нерідко селян били, цькували собаками за збирання ягід, грибів чи хмизу в панському лісі, вигаяли за те, що чоботи смердять дьогтем.

Навіть і в мирний час між властями і населенням Волині тривав стан війни, яка поширилась на різні сфери суспільного життя, в тому числі й релігій. Воевода Юзефський писав у звіті 1935 р., що за статистикою єпископської курії в Луцьку близько 3400 чоловік щороку приймають католицизм³⁰. До переходу православних у католицизм змушували умови життя. Православне віросповідання перешкоджало інтелігенції в одержанні праці, а селянам — у купівлі землі. Траплялись випадки, коли католицьке духовенство за зміну віри платило окремим особам 10—15 злотих. Ксьондзи брали менше, ніж попи, за шлюбні церемонії і т. п. Католицизм вважалось польською релігією, і тому прийняття цієї віри розглядалось як виявлення лояльності щодо держави. Частими були випадки, коли навіть від некваліфікованих робітників вимагали при наймі на роботу пред'явлення свідоцтва, що вони є католиками³¹.

На Волинь доходили вісті про руйнування і спалення церков у східній Люблінщині³². Релігійні переслідування мали місце й на Волині і викликали глибоке обурення населення. Військові власті «навертали» до католицької віри під загрозою виселення з прикордонної зони. Один з таких «місіонерів» капітан Абрамек, який примусив 400 жителів села Гриньки Кременецького повіту прийняти католицьку віру, виголосив у зв'язку з цим коротку промову: «Вибирайте тепер або Москву, або Рим, що хочете. Коли виберете Рим, то підете з нами, а якщо — Москву, то нацькуємо на вас собак».

Щодо шкільної системи, то цифри тут настільки красномовні, що не потребують коментарів. В 1937 р., за даними звіту воеводи, до школи ходило 95,6% польських дітей, 69,3% — українських, 66,3% — єврейських, 71,0% — інших національностей³³.

Неписьменним було 68,9% волинського населення, причому серед українців цей процент дорівнював 77,4%³⁴. Дискримінацію українського населення щодо освіти ілюструє кількість українських шкіл на Волині³⁵. Якщо в 1920 р. польських шкіл було 452, українських — 367 та інших — 55, то в 1937 р. кількість польських шкіл зросла до 511, а українських та інших зменшилась відповідно до 7 і 5. Замість цього було утворено 849 польських шкіл з українською мовою викладання і 534 двомовні школи.

Воевода Юзефський писав у звіті від 1936 р.: «На Волині, в краї, де 77% українського населення і 14% польського, з 1732 початкових шкіл українських — 11; це найкраще свідчення того, до якої зухвалості можна дійти, якщо формулювати програмні положення, ґрунтуючись на темному інстинкті зоологічного націоналізму, на безмежному нецувті, наївності, часто на злій волі або цинічній демагогії»³⁶.

Двомовні (так звані утравквістичні) школи запроваджувались польськими властями згідно з планом, який мав на меті ліквідацію українських шкіл і поступовий перехід до польських. Отже, введення двомовної системи, як визначалось в секретних документах, було фікцією.

Національний склад вчителів початкових шкіл у 1927—1934 рр. також обумовлювався колонізацією: в 1927—1928 рр. учителів-поляків було 1535, українців — 539, інших національностей — 142; в 1933—1934 рр. поляків — 2637, українців — 447, інших — 220. Керівників початкових шкіл за станом на 1 травня 1937 р. було: поляків — 1667, українців — 215, інших — 71.

Однак цифри не дають уявлення про зміст навчання, який відбито в шкільних програмах і підручниках. В галузі викладання суспільно-історичних наук, мови і літератури вони були пройняті духом націоналізму і шовінізму. Школи і костьоли, за планами уряду, мусили відігравати значну роль у колонізації Сходу згідно з політичними цілями польської буржуазії і поміщицтва.

Характерним в цьому відношенні був також національний і політичний склад представницьких та виконавчих органів на Волині. Українські депутати в парламенті, що підтримували уряд, репрезентували політичну організацію під назвою «Волинське українське об'єднання» (ВУО), утворену в 1930—1931 рр. з ініціативи плісудчиків (Г. Юзефського та інших) і за участю адміністративних та поліцейських властей³⁷.

³⁰ САМСВ, Е II/66, sprawozdanie wojewody Józefskiego, стор. 53.

³¹ Там же, sprawozdanie J. Zaremby, стор. 2, 5, 7.

³² Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (далі — АМСЗ), Amb. RP Berlin, w. 168, t. 6.

³³ Цифри звіту завишені. В зимовий період, через брак взуття, до 40% дітей не відвідувало школи (САМСВ, Е II/66).

³⁴ БСЭ, т. 13, стор. 36—37.

³⁵ САМСВ, Е II/66, sprawozdanie wojewody wołyńskiego z 1936 r.

³⁶ Там же. Наведене в цьому звіті (стор. 31) зіставлення кількості шкіл відізняється від даних звіту 1937 р. Однак ця різниця незначна.

³⁷ САМСВ, Е II/66, sprawozdanie red. Wączkowskiego, стор. 35.

Ідеологія і програма цієї організації ґрунтувались на політичних принципах час походу Пілсудського — Петлюри на Київ. Проводирі ВУО не мали впливу на українське населення. Так звані «копозичинні націоналісти» (головним чином, ОУН) відірвались від «проурядових українських націоналістів» насамперед тим, що в справі підділу Радянського Союзу перші були на боці гітлерівської Німеччини, а другі — фашистської Польщі. Справжніх представників інтересів українського населення ні в сеймі ні в сенаті не було. До того ж послідовно проводилась колонізація самоврядувань. У вищих інстанціях зростав процент поляків серед членів управ. Демократичні прагнення нехтувались, вплив гласних-українців на розв'язання справ був незначний.

В складі виконавчих органів самоврядування особливо виявлялося несправедливе ставлення до українців. На 103 виїтів припадало: поляків — 81, українців — 19, інших національностей — 1. Слід зауважити, що виїтів-українців власті намагались прибрати з числа найбільш покірних. У виконавчих органах більшого масштабу процент поляків зростав. Це становище, яке було наслідком національної дискримінації існувало до самого моменту вересневої катастрофи 1939 р.

Ще гіршим було становище в державному апараті, на адміністративній службі, де домінували поляки. Міністерство внутрішніх справ направляло на це поле діяльності людей низького морального рівня, часто серйозно скомпрометованих на попередніх посадах, які вони займали в корінній Польщі. Політика добору кадрів здійснювалась з царською формулою: «ставка на подлеца». В органах безпеки працювали колишні члени жандармерії та царської охорони³⁸ і підкупні службовці, що зневажливо, по панському, ставились до сірого люду, а перед поміщиками по-лакейському вислужувались. Безодня між правлячим апаратом і місцевим населенням поглиблювалась.

«Українці поступово усуваються з державних установ, органів самоврядування і т. п., навіть з посад возних. Майно українців скорочується, і це супроводжується настирливим, просто божевільним галасом ендецької преси про українізацію Волині»³⁹ — зазначалося в одному з офіціальних звітів.

З наведеного вище фактичного матеріалу, який ілюструє політику уряду в галузі аграрних відносин і в інших сферах суспільного життя — економічного та культурного, випливає, що існували всі підстави для соціального і політичного протесту з боку насамперед, українського населення. Цей протест виявився в таких формах: у революційному, комуністичному русі демократично-інтернаціоналістського характеру крайньої шовіністичному русі українських буржуазних націоналістів. Представники першої течії виступали проти політики національного гноблення, здійснюваної польським урядом, проти всіх експлуататорів незалежно від національності, проти всіляких проявів націоналізму і шовінізму, чітко відокремлюючи буржуазію і поміщичтво від польського народу та інших народів. Друга була спрямована проти поляків взагалі і проти комуністичного руху зокрема.

Польський уряд, з свого боку, намагався передусім розколоти інтернаціональну єдність трудящих. Підтримуючи український націоналізм, він разом з тим прагнув його ліквідації або підкорення. В цьому допомагали численні установи і громадські організації проурядового характеру, костюль, реакційна частина вчителства. Частина українських націоналістів стала на шлях співробітництва з польським урядом, солідаризуючись з ним у боротьбі проти комунізму і в спільній ненависті до Радянського Союзу. Опозиційні щодо уряду партії ППС і СЛ не протистояли політиці національного гноблення на Волині.

Лише КПП та її складова частина КПЗУ були єдиними партіями, які рішуче виступали проти польського шовінізму і українського націоналізму, відстоювали солідарність трудящих незалежно від національності і віросповідання. Саме вони в важких умовах нелегальної діяльності, зазнаючи звідусіль нападів — з боку державно-поліцейського апарату, польських буржуазних і дрібношананських партій, українських буржуазно-націоналістичних організацій, духовенства — очолили боротьбу за соціальне і національне визволення, зокрема на Волині.

В масах українського населення зростали симпатії до Радянського Союзу, про що воеводські власті повідомляли в звітах до Варшави⁴⁰.

Радянський уряд в інтересах миру і міжнародної безпеки запропонував Польщі організувати спільну оборону проти гітлерівської агресії згідно з проектом Східного пакту. Але польський уряд відкинув ці пропозиції, він відмовився також від укладення договору з СРСР весною 1939 р.⁴¹

³⁸ CAMSW, E II/66, referat red. Bączkowskiego, стор. 36; referat «Zagadnieniom Ziem Wschodnich w świetle bezpośredniej obserwacji terenu», стор. 30—31.

³⁹ Там же, referat red. Bączkowskiego, стор. 32, 40.

⁴⁰ Там же, A/2, sprawozdania miesięczne wydziałów bezpieczeństwa wojewódzkich urzędów za 1939 r.; E II/66.

⁴¹ Віде-міністр закордонних справ М. Арцішевський в розмові з Гімлером, що відбулась в лютому 1939 р., сказав, зокрема: «Вся наша політика за останні роки є доказом того, що ми не хотіли погодитись з будь-якими пунктами щодо колективної

Дальші події — початок польсько-німецької війни у вересні 1939 р. і визволення Західної України і Західної Білорусії Радянською Армією привели до корінних змін в становищі населення Волліні.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

УТВОРЕННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ПОЛЬЩІ — ВАЖЛИВА ВІХА В ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОГО РОБІТНИЧОГО РУХУ

На чолі революційного руху, що під впливом Великого Жовтня охопив польські землі в 1917—1918 рр., виступали бойові, революційні партії польського робітничого класу — Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ), чимало керівників якої були тісно зв'язані з В. І. Леніним, та Польська соціалістична партія-лівиця (ППС-лівиця), свого часу безпідставно названа Сталіним «польською різновидністю меншовизму». Вони проводили широку агітаційну роботу в масах, закликали їх до рішучої боротьби за владу трудящих. Обидві партії добре усвідомлювали, що розкол робітничого класу, який історично склався (крім СДКПіЛ та ППС-лівиці, ще існувало кілька правоопортуністичних партій, зокрема Польська соціалістична партія-«фракція» і Польська соціалістична партія Галичини й Цешинської Сілезії), є серйозною перешкодою на шляху дальшого розгортання ефективної революційної боротьби. Тим-то СДКПіЛ та ППС-лівиця, ці справді марксистські, пролетарські партії, почали вживати ряд практичних заходів, спрямованих до свого об'єднання, яке назрівало вже протягом досить тривалого часу.

Керовані прагненням до об'єднання, СДКПіЛ та ППС-лівиця напередодні і в роки першої світової імперіалістичної війни спільно провели ряд політичних кампаній. Обидві партії міцно стояли на ґрунті пролетарського інтернаціоналізму, виступали за революційний вихід з війни, боролися проти польської буржуазії, що сприяло їх ідейному зближенню.

Велике значення в справі дальшого ідейного й організаційного зближення СДКПіЛ та ППС-лівиці мала Велика Жовтнева соціалістична революція. Члени цих партій, які перебували в Росії, на Україні і в Білорусії, брали активну участь у боротьбі за встановлення та зміцнення Радянської влади. Групи СДКПіЛ в Росії вступили до складу РСДРП(б) в січні 1918 р.¹ Щодо груп ППС-лівиці в Росії, то вони офіційно вступили в Російську Комуністичну партію (більшовиків) дещо пізніше — на початку грудня 1918 р.²

Для встановлення зв'язку з Російською Комуністичною партією і для з'ясування ряду справ, зокрема, її ставлення до наступного об'єднання польських марксистських партій, керівництво ППС-лівиці ще в серпні 1918 р. вирішило направити в Країну Рад одного із своїх видатних діячів — Юзефа Цішевського. В своїх спогадах він писав: «Залізницею я дістався до Києва, а пізніше — до Харкова, до товариша Кона, якому доповів про становище партії, про наше прагнення до якнайшвидшого об'єднання з СДКПіЛ і до цілковитого згуртування з більшовиками»³. Між іншим, на Україні Ю. Цішевський через Ф. Я. Кона познайомився з Д. З. Мануїльським, який був тоді представником Радянської Росії в Києві.

Прибувши до Москви, Ю. Цішевський мав, як він сам згадував, «офіціальну зустріч» з Я. М. Свердловим. «Після того, як я поінформував його про становище і діяльність ППС-лівиці, — говорить він в спогадах, — Свердлов попросив розповісти про розходження, які існують між Лівицею і СДКПіЛ в окремих питаннях, розпитував про загальне політичне становище в країні, про характер роботи, яка проводилася під час окупації. На закінчення він заявив, що в даних умовах об'єднання є бажаним і має статися якнайшвидше»⁴. Ю. Цішевський зустрічався також з керівниками і представ-

безпеки Пакту взаємодопомоги і т. д., які були нам запропоновані». (AMSZ, P III, w. 113, t. 1, notatka z 25 lutego 1939 r. o przebiegu rozmowy Archiszewskiego z Himmlerem.)

¹ А. Манусевич. Польские социал-демократические и другие революционные группы в России в борьбе за победу и упрочение Советской власти (октябрь 1917—январь 1918 гг.), «Из истории польского рабочего движения». Сборник статей к 20-летию Польской рабочей партии, М., 1962, стор. 188.

² Валентина Найдус. Участь трудящих поляків у Жовтневій революції. «Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917—1920 рр.)», К., 1957, стор. 113.

³ J. C i s z e w s k i. Wspomnienia z roku 1918, «Z pola walki. Pismo poświęcone historii polskiego ruchu rewolucyjnego». Moskwa, 1929, N 7—8, стор. 290; «Z pola walki. Zeszyt Wydziału historii partii KC PZPR», zeszyt 2, Warszawa, 1956, стор. 176.

⁴ J. C i s z e w s k i. Назв. праця, стор. 292—293; передрук: «Z pola walki», zeszyt 2, стор. 178.

никами груп ППС-лівіці та СДКПІЛ в Росії, які одностайно висловилися за об'єднання партій.

Одночасно керівництво ППС-лівіці прагнуло дізнатися також про думку найстаріших діячів польського і німецького робітничого руху — спів організаторів СДКПІЛ Рози Люксембург і Леона Тишки-Йогіхеса, які перебували тоді в Берліні. З цією метою Генрик Валецький (Максиміліан Горвіц), який повертався на батьківщину з Швейцарії, де він був під час війни, зустрівся з ними в Берліні і мав розмову, що стосувалась злиття ППС-лівіці з СДКПІЛ. Вони також схвально поставилися до цієї справи⁵.

1 ось 5 листопада 1918 р. Центральний робітничий комітет ППС-лівіці звертається з офіційним листом до Головного правління СДКПІЛ в справі об'єднання обох партій. В ньому говорилося про те, що «згуртування всіх елементів, які висувають спільну революційну платформу, і якнайширша уніфікація плану їх дій є найпевнішим засобом для прискорення перемоги й уникнення тяжких помилок», що об'єднання партій є «вимогою нинішнього революційного моменту». До остаточного обговорення і вирішення цього питання Центральний робітничий комітет ППС-лівіці пропонував створити спільний центральний орган, який би зайнявся всією підготовчою роботою по організації нової, Комуністичної партії⁶.

В результаті зусиль обох партій 10 листопада 1918 р. було створено Міжпартійну раду, яка мала широкі права: могла ухвалювати рішення в питаннях поточної політики без попередньої згоди центральних партійних установ і керувала підготовкою до об'єднувачого з'їзду⁷. Для вироблення основи політичної програми майбутньої партії було організовано на паритетних началах спеціальну комісію, до складу якої ввійшли: від СДКПІЛ — Адольф Варський, якого В. І. Ленін називав «досвідченим літератором, розумним марксистом і товаришем»^{7-а}, а також Францішек Фідлер і Владислав Ковальський-Гжех, а від ППС-лівіці — Генрик Валецький, Марія Кошутська (Вера Костшева) і Юзеф Цішевський. В основу платформи було покладено проект, написаний Генриком Валецьким⁸.

В ході роботи комісії з'ясувалося, що, як відзначалося у звіті про об'єднаний з'їзд, відмінності в позиціях обох партій зменшилися до мінімуму, всі основні положення були сформульовані без будь-якої серйозної незгоди⁹. Це в значній мірі було наслідком ідеологічної еволюції ППС-лівіці, що визнавало й саме її керівництво.

Однак усього цього не хоче бачити М. К. Дзевановський — професор історії Бостонського коледжу (США), автор виданої в Сполучених Штатах Америки наклепницької книжки «Комуністична партія Польщі. Нарис її історії». Він, явно фальсифікуючи історію, пише з приводу ідейних позицій ППС-лівіці наприкінці 1918 р., що ця партія нібито «забула свої колишні гуманні і демократичні принципи»¹⁰.

14—15 листопада 1918 р. відбулася крайова конференція СДКПІЛ, в роботі якої взяли участь 12 делегатів, 7 членів Головного правління і кільканадцять гостей¹¹. На ній обговорювався ряд важливих питань, зокрема політичне становище, завдання Рад робітничих депутатів, аграрне питання, а також питання про об'єднання з ППС-лівіцею. Відзначивши, що керівництво ППС-лівіці стало на позиції соціал-демократії і в зв'язку з цим з'явилась реальна можливість об'єднання обох робітничих партій, конференція вирішила скликати спеціальну партійну конференцію з метою остаточного

⁵ Jan Kansewicz. Maksymilian Horwitz—H. Walecki, журн. «Z pola walki», 1958, № 4, стор. 252.

⁶ Газ. «Głos robotniczy» (орган ППС-лівіці), 7 листопада 1918 р.

⁷ Henryk Malinowski. Powstanie i pierwszy okres działalności KPP, Warszawa, 1958, стор. 57. Як пише в своїх спогадах діяч польського революційного руху Роман Яблоновський, остаточне рішення про об'єднання СДКПІЛ і ППС-лівіці було ухвалено в ніч з 10 на 11 листопада 1918 р. (Roman Jabłonowski. Wspomnienia. 1905—1928, Warszawa, 1962, стор. 216—217).

^{7-а} В. І. Ленин. Полн. собр. соч., т. 47, стор. 242.

⁸ И. А. Хренов. Из истории образования и первого периода деятельности Коммунистической рабочей партии Польши (1918—1923 гг.), журн. «Вопросы истории», 1959, № 6, стор. 86.

⁹ «Sprawozdanie ze Zjazdu organizacyjnego Komunistycznej partii robotniczej Polski (Zjednoczonych SDKPiL i Lewicy PPS)», Warszawa, 1919, стор. 2.

¹⁰ М. К. Дзевановский. The Communist Party of Poland. An Outline of history, Cambridge—Massachusetts, 1959, стор. 76.

¹¹ И. А. Хренов. Образование Коммунистической рабочей партии Польши, «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР», т. 27, М., 1959, стор. 8; С. М. Стецкевич. Образование Коммунистической партии Польши, «Вестник Ленинградского университета», № 20, Серия истории, языка и литературы, вып. 4, Ленинград, 1961, стор. 56.

розв'язання цього питання, а також рекомендувала керівництву ППС-лівниці вжити таких же заходів¹².

Через два тижні, 29 листопада, в газеті «Глос роботнічи» було опубліковано звернення ЦРК ППС-лівниці до Головного правління СДКПіЛ, в якому висловлювалась пропозиція скликати одночасно і в одному й тому ж місці з'їзди обох партій, щоб остаточно вирішити питання про об'єднання¹³.

Тим часом на місцях відбувалися окружні конференції обох партій, на яких обиралися делегати на ці з'їзди. Повсюдно учасники окружних конференцій ППС-лівниці одноставно висловлювалися за об'єднання партій¹⁴. Як вказує в своїх спогадах колишній член ППС-лівниці Казімеж Маріанський, противників об'єднання в рядах цієї партії було дуже мало, до того ж вони майже не виступали відкрито¹⁵.

Об'єднавчі настрої посилювались і в СДКПіЛ. Так, із спогадів Казімежа Келчевського відомо, що на окружній конференції СДКПіЛ у Любліні були присутні 800 членів партії, в тому числі 250 робітників люблінських заводів і фабрик. Прийнята на конференції резолюція палко вітала наступне об'єднання¹⁶. Однак значна частина членів СДКПіЛ, яка пам'ятала централістські і напівменшовицькі погляди ППС-лівниці в попередні роки, продовжувала ставитися до неї з деяким недовір'ям і застереженням¹⁷.

Об'єднаний з'їзд було призначено на 16 грудня 1918 р. Напередодні, 15 грудня, почали свою роботу XII з'їзд ППС-лівниці і крайова конференція СДКПіЛ.

З'їзд ППС-лівниці, який відбувся у Варшаві, обговорив звіт Центрального робітничого комітету, політичне становище в країні і питання про об'єднання з СДКПіЛ¹⁸. Як доповідачі виступили Вера Костшева і Генрик Валецький. Серед делегатів і гостей були відомі діячі партії Генрик Бітнер, Юзеф Цішевський, Стефан Круліковський, Леон Пурман, Вацлав Врублевський, Мірослав Здзярський, Генрик Альтман, Якуб Дутлінгер, Чеслава Гроссерова, Генрик Івінський, який активно діяв у Києві, Стефан Кльонович — згодом один з діячів КПЗУ, Казімеж Маріанський, Юзеф Пашта та ін.¹⁹ Після короткочасних дебатів з'їзд, робота якого тривала лише кілька годин, майже одностайно висловився за об'єднання з СДКПіЛ.

Крім того, він ухвалив спеціальне рішення, згідно з яким ЦРК доручалось розпочати енергійні дії з метою організації робітників Галичини під прапором міжнародного соціалізму і безпосередньої боротьби за соціалізм²⁰. В цьому зв'язку слід сказати, що опозиція, яка існувала в Польській соціал-демократичній партії Галичини й Цешинської Сілезії (ППСД) і яка очолювалась Болеславом Дробнером, не тільки підтримувала міцний зв'язок з ППС-лівницею і погоджувала з нею свої дії, а й мала намір наприкінці 1918 р. ввійти до її складу. З цією метою Болеслав Дробнер і Ян Станьчак приїхали з Кракова до Варшави. Вони хотіли взяти участь у переговорах між СДКПіЛ і ППС-лівницею з приводу об'єднання. Однак керівництво СДКПіЛ, яке вважало всю ППСД опортуністичною і націоналістичною партією, не погодилося допустити представників опозиції до переговорів²¹.

Тим самим явно звучувалась територія, на якій мала діяти створювана Комуністична партія Польщі. З-під її впливу в перший період діяльності випадали не тільки Галичина, а й Познанщина, де, до речі, діяла хоч нечисленна, зате досить сильна політична група, близька за своїми поглядами до комуністів. По суті, дія компартії мала поширюватися лише в межах колишнього Королівства Польського²².

Одночасно з XII з'їздом ППС-лівниці, як уже говорилося, почала роботу крайова конференція СДКПіЛ. Її засідання відбувалися теж у Варшаві. На конференції стояли два основні питання: про завдання польського та міжнародного пролетаріату і про

¹² «Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty, 1914—1918». Opracował B. Szmidt, Moskwa, 1936, стор. 324—325.

¹³ Газ. «Głos robotniczy», 29 листопада 1918 р.

¹⁴ Див. добірку документів, присвячених ППС-лівниці і опублікованих в зошитак Відділу історії партії ЦК ПОРП («Z pola walki», zeszyt 2, 1956, стор. 168).

¹⁵ Kazimierz Mariński. W okresie powstania KPRP (Wspomnienia aktywisty), журн. «Z pola walki», 1958, № 4, стор. 120.

¹⁶ Див. Henryk Malinowski. Powstanie i pierwszy okres działalności KPP, стор. 61—63.

¹⁷ Feliks Tych. PPS-lewica w latach wojny 1914—1918, Warszawa, 1960, стор. 173.

¹⁸ И. А. Хренов. Из истории образования и первого периода деятельности Коммунистической рабочей партии Польши, стор. 89.

¹⁹ Див. додаток до статті Franciszka Świetlikowa. Powstanie Komunistycznej partii robotniczej Polski, стор. 61—63.

²⁰ «Sprawozdanie ze Zjazdu organizacyjnego Komunistycznej partii robotniczej Polski», стор. 4.

²¹ Bolesław Drobner. Bezustanna walka. Wspomnienia, 1883—1918, Warszawa, 1962, стор. 385—387.

²² С. М. Стецкевич. Назв. праця, стор. 56; Feliks Tych. Назв. праця, стор. 174.

об'єднання з ППС-лівницею. Після дводенних дебатів конференція ухвалила проєкт політичної платформи, а також резолюцію в справі об'єднання з ППС-лівницею²³.

Бурхливу реакцію делегатів і гостей з'їзду викликала стаття Адольфа Варшавського-Варського «Хай живе об'єднання!», опублікована 13 грудня в газеті СДКПіЛ «Наша трибуна». В цій статті автор вказував на те, що ППС-лівниця здійснила значну еволюцію вліво в своїх програмних і тактичних поглядах, що настав час покласти край дрібним суперечностям і нарешті об'єднатися. В той же час він піддав різкій критиці свою партію — СДКПіЛ, зокрема за те, що вона не висувала ніяких інших лозунгів, крім лозунгу соціальної революції, за відсутність чіткої політичної лінії²⁴. По суті, це була перша смілива спроба критичної оцінки люксембургіанства²⁵.

Реакція на статтю була далеко не звичайною. По-перше, та ж сама «Наша трибуна», в тому ж номері, виступила з редакційною статтею «Чому досі не було об'єднання?», в якій гостро критикувала А. Варського за його точку зору²⁶. По-друге, газета «Глос роботнічи», переддрукувавши статтю, охарактеризувала її як дискусійну²⁷. І, нарешті, згадана стаття стала приводом для надзвичайно жвавого, якщо не сказати більше, обговорення на загальнопольській конференції СДКПіЛ, різкої критики на адресу її автора. В результаті більшостю голосів було вирішено не висувати кандидатуру А. Варського до складу Центрального Комітету створюваної компартії²⁸.

Конференція СДКПіЛ закінчила роботу 16 грудня. Пізно ввечері того ж самого дня відбувся Об'єднавчий з'їзд. «Була вже ніч,— писав Генрик Штейн-Каменський,— коли у великому залі по вулиці Зельній, 25²⁹, прикрашеному червоними прапорами, розпочався Об'єднавчий з'їзд КРПП»³⁰. Цей з'їзд, в якому взяло участь понад 200 делегатів і гостей³¹, відкрив Адольф Варський. Голоували на ньому Стефан Круліковський і Францішек Гжелшчак, членами президії були разом з іншими товаришами Щепан Рибакський, Юзеф Цішевський і Генрик Валецький³².

Бурею оплесків зустріли присутні повідомлення про те, що діячі ППС-лівниці, які діяли під час війни на Україні, зокрема в Харкові, привезли з собою прапор місцевої організації своєї партії. Як символ солідарності з революційною діяльністю польських робітників у Країні Рад, цей прапор було поставлено на почесному місці³³.

Об'єднавчий з'їзд тривав дуже недовго³⁴, оскільки всі справи ідеологічного й організаційного характеру, зв'язані з об'єднанням, були попередньо обговорені й погоджені спеціальною комісією, а згодом затверджені XII з'їздом ППС-лівниці й загальнопольською конференцією СДКПіЛ. До того ж передбачалось через три місяці про-

²³ «Sprawozdanie ze Zjazdu organizacyjnego Komunistycznej partii robotniczej Polski», стор. 5.

²⁴ A d o l f W a r s k i. Wybór pism i przemówień, t. II, Warszawa, 1958, стор. 5.

²⁵ T a d e u s z D a n i s z e w s k i. Droga życia i walki wybitnego komunisty, журн. «Nowe drogi», 1958, № 11, стор. 106—107.

²⁶ Газ. «Nasza trybuna» (орган СДКПіЛ), 13 грудня 1918 р.

²⁷ Газ. «Głos robotniczy», 15 грудня 1918 р.

²⁸ И. Я ж б о р о в с к а я. К истории образования Коммунистической партии Польши. «Из истории польского рабочего движения. Сборник статей к 20-летию Польской рабочей партии», М., 1962, стор. 219.

²⁹ Будинок, де відбувався Об'єднавчий з'їзд, не зберігся до наших днів. На тому місці, де він стояв (нині це площа навколо Палацу культури і науки), встановлено камінь з меморіальною дошкою.

³⁰ H. S. K a m i e Ń s k i. Z walk proletariatu polskiego podczas wojny imperialistycznej 1914—1919, Moskwa, 1925, стор. 74.

³¹ T a d e u s z D a n i s z e w s k i. Tradycje KPP są nam bliskie i drogie, Warszawa, 1954, стор. 5.

³² H e n r y k M a l i n o w s k i. Spotkanie uczestników I zjazdu KPRP, журн. «Z pola walki», 1958, № 1, стор. 337; J ó z e f K o w a l s k i. Zarys historii polskiego ruchu robotniczego w latach 1918—1939, część 1, lata 1918—1928, Warszawa, 1962, стор. 104.

³³ R o t m a n J a b ł o n o w s k i. Назв. праця, стор. 237.

³⁴ Незважаючи на цей загальновідомий факт, вже згадуваний буржуазний фальсифікатор історії Комуністичної партії Польщі М. К. Дзевановський і в цьому питанні перекидає факти. Так, цілком всупереч історичній правді, він пише: «Вночі 15 грудня після дебатів, що тривали майже 24 години, з'їзд (йдеться про Організаційний з'їзд КРПП — Л. К.) досяг своєї початкової мети. Обидві партії вирішили припинити своє самостійне існування і об'єднатись. З'їзд тривав ще два дні, 16 і 17 грудня, щоб виробити ідеологічні й організаційні основи нової партії» (М. К. D z i e w a n o w s k i. Назв. праця, стор. 76).

Як бачимо, тут майже кожне речення наскрізь брехливе. По-перше, Організаційний з'їзд почав свою роботу не 15, а 16 грудня. По-друге, не можна говорити, що дебати «тривали 24 години», бо з'їзд усього продовжувався кілька годин. По-третє, зовсім не відповідає дійсності твердження про те, що з'їзд після того, як досяг основної мети — тобто прийняття рішення про об'єднання,— тривав ще два дні.

вести наступний з'їзд³⁵ (цей намір, однак, не вдалось здійснити). В обстановці небувалого піднесення делегати одногосно прийняли таку резолюцію: «Присутні ухвалюють створити Комуністичну робітничу партію Польщі і вважають цей з'їзд Організаційним»³⁶.

Бурхливими оплесками зустріли присутні вітальний лист на адресу I з'їзду КРПП від німецького революційного Союзу «Спартак» за підписом відомого керівника німецького робітничого класу Карла Лібкнехта, привезений з Берліна Юзефом Цішевським³⁷.

Серед документів, одногосно ухвалених з'їздом, безперечно, найбільше значення мала «Політична платформа Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП)». Відзначивши, що Жовтнева революція в Росії відкрила еру безпосередньої боротьби за встановлення соціалістичного ладу і що світова імперіалістична війна показала фактичний крах опортуністичного II Інтернаціоналу, «Політична платформа» затаврувала ганьбою політику польських панівних класів та їхньої агентури в робітничому русі. В той же час вона ясно і недвозначно накреслила політичну лінію КРПП. Своєю головною метою партія вважала підготовку і проведення пролетарської революції, а також побудову соціалізму в Польщі.

Цілком правильно оцінивши обстановку в Польщі, «Політична платформа» ставила перед КРПП ряд серйозних і невідкладних завдань: роз'яснювати робітничим масам необхідність ведення безпосередньої боротьби за знищення капіталізму, викривати псевдопатріотичні і «національні» лозунги, що їх висували буржуазні партії; виховувати робітничі маси в дусі класової солідарності та єдності незалежно від національного походження або віросповідання; залучати найбільш свідомих і найбільш революційних робітників у партію, створювати Ради робітничих депутатів країни як єдиний централізований організм, здатний захопити всю владу; готувати маси до того, що боротьба за політичну владу набере форми збройної сутички між силами революції і контрреволюції³⁸.

З цього документа, який в основному правильно орієнтував польський робітничий клас, видно також, що молода КРПП ще не зуміла тоді подолати деякі хибні погляди, характерні для її попередниць — СДКПіЛ та ППС-лівниці. Як і СДКПіЛ, Комуністична робітнича партія Польщі продовжувала стояти на невірних, люксембургіанських позиціях у національному питанні³⁹. Це видно з того, що вона відкидала право пригноблених націй на самовизначення, а також з наведеного в «Політичній платформі» твердження про те, що нібито «для міжнародного табору соціальної революції не існує питання кордонів»⁴⁰. КРПП помилково вважала, що лозунг права націй на самовизначення суперечить принципам пролетарського інтернаціоналізму, що утворення окремих національних держав було б в тих умовах реакційним.

Дотримуючись люксембургіанських поглядів і недооцінюючи досвід російської революції, КРПП вважала, що союзником міського пролетаріату на селі є тільки сільськогосподарські робітники. При цьому компартія в своїх розрахунках зовсім не брала до уваги селянство в цілому⁴¹.

³⁵ «Materiały o Zjeździe organizacyjnym KPRP», «Z pola walki. Pismo poświęcone historii polskiego ruchu rewolucyjnego», Moskwa, 1929, № 7-8, стор. 224.

³⁶ «Materiały o Zjeździe organizacyjnym KPRP», «Z pola walki. Pismo poświęcone historii polskiego ruchu rewolucyjnego», Moskwa, 1929, № 7-8; «KPP, Uchwały i rezolucje», t. I, Warszawa, 1954, стор. 31.

³⁷ «Materiały o Zjeździe organizacyjnym KPRP», стор. 233.

³⁸ «KPP. Uchwały i rezolucje», t. I, стор. 43—45; И. С. Я ж б о р о в с к а я. Использование польскими пролетарскими партиями опыта Октябрьской революции при создании Советов (1918—1919 гг.). «Ученые записки Института славяноведения АН СССР», т. XXVIII, «Из истории классовой борьбы и национально-освободительного движения в славянских странах», М., 1964, стор. 18.

³⁹ Див. И. Х р е н о в. Коммунистическая рабочая партия Польши на путях превращения в партию нового, ленинского типа (1918—1923 гг.), «Из истории польского рабочего движения. Сборник статей к 20-летию Польской рабочей партии», М., 1962, стор. 228—231.

⁴⁰ «KPP. Uchwały i rezolucje», t. I, стор. 43.

⁴¹ Хибну позицію компартії Польщі в національному й аграрному питаннях було значною мірою подолано через кілька років — на II з'їзді партії (1923 р.), який прийняв у цих питаннях лєнінські формулювання. (З приводу аграрної політики партії див. підготовлену Тадеушем Данишевським публікацію документів «KPP a sojusz robotniczo-chłopski», журн. «Kwartalnik historyczny», 1954, № 1, стор. 3—43; Н е н р у к М а л і н о в с к і. Kształtowanie się programu rolnego KPRP między I zjazdem a III Konferencją partyjną (1918—1922), журн. «Z pola walki», 1960, № 1, стор. 58—79. А щодо ідеологічного розвитку КРПП взагалі див. И. Х р е н о в. Коммунистическая рабочая партия Польши на путях превращения в партию нового, ленинского типа (1918—1923 гг.), стор. 225—263; J ó z e f K o w a l s k i. Z zagadnień rozwoju ideologicznego KPRP w latach 1918—1923, журн. «Z pola walki», 1958, № 4, стор. 6—38).

Важливе значення для дальшого розгортання в країні революційного руху мав маніфест «До пролетаріату Польщі», прийнятий Об'єднаним з'їздом КРПП. Він закликав до повалення влади капіталістів та поміщиків і встановлення диктатури пролетаріату⁴². Було прийнято також тимчасовий статут КРПП, який спирався на принципи демократичного централізму.

Делегати з'їзду ухвалили резолюції протесту проти переслідування робітничого руху і проти єврейських погромів, а також надіслали привітання братнім комуністичним і робітничим партіям III, Комуністичного Інтернаціоналу, який створювався саме в цей час⁴³. З'їзд палко привітав Російську Комуністичну партію (більшовиків) і уряд Країни Рад — «піонерів світової соціалістичної революції, які протягом 14 місяців у найтяжчих умовах ведуть титанічну боротьбу проти вітчизняної контрреволюції, активно підтримуваної збройною інтервенцією загарбницького імперіалізму коаліції»⁴⁴.

Ухвали і резолюції I з'їзду Комуністичної робітничої партії Польщі були прийняті революційним та інтернаціональним духом. Червоною ниткою проходила через них думка про встановлення в Польщі диктатури пролетаріату, про те, що революційна боротьба польського народу має відбуватися в союзі з Радянською державою і з революційними силами в усьому світі.

I з'їзд КРПП обрав Центральний Комітет партії в складі 12 чоловік, у тому числі двох кандидатів у члени ЦК. Від СДКПіЛ до нього ввійшли Францішек Гжелшак-Гжегожевський — варшавський слюсар, член партії з 1904 р., учасник V з'їзду РСДРП і Великої Жовтневої соціалістичної революції, делегат II Всеросійського з'їзду Рад, протягом багатьох років — член ЦК і Політбюро ЦК КПП; Францішек Фідлер — член партії з 1905 р., видатний публіцист і партійний теоретик, який багато разів входив до складу ЦК КПП і редакції центрального органу партії (після другої світової війни він був членом ЦК ПОРП і головним редактором його теоретичного та політичного органу — журналу «Нове дрого»); Владислав Ковальський — з 1906 р. член ППС, потім ППС-лівіці, а з 1916 р. — член СДКПіЛ, активний діяч Рад робітничих депутатів; Щепан Рибакський — робітник, один з організаторів профспілкового руху, член партії з 1906 р., член ЦК КПП протягом багатьох років; Адольф Піотровський — член партії з 1904 р., видатний профспілковий діяч; Владзімеж Домбровський — член ППС з 1903 р. і СДКПіЛ — з 1916 р., керівник сільськогосподарського відділу Головного правління СДКПіЛ, а потім — ЦК КРПП (В. Домбровський — кандидат в члени ЦК КРПП).

До складу Центрального Комітету КРПП від ППС-лівіці ввійшли: Марія Кошутська-Костшева — в 1906—1918 рр. член ЦРК партії, видатний марксистський теоретик, особливо в аграрному питанні, один з провідних ідеологів польського комуністичного руху; Максиміліан Горвіц-Валецький — член ППС з 1895 р., у 1906—1918 рр. член ЦРК ППС-лівіці, один з провідних ідеологів та керівників ППС-лівіці і КРПП; Стефан Крульковський — робітник, з 1901 р. діяч ППС, згодом — член ЦРК ППС-лівіці, учасник Жовтневої революції, пізніше — комуністичний депутат сейму Польщі; Юзеф Цішевський — активний діяч ППС-лівіці, в роки першої світової війни як член міської ради у Варшаві самовіддано захищав права робітників, пізніше працював у СРСР в галузі електроенергетики; Вацлав Врублевський — діяч партії з 1906 р., видатний партійний публіцист, входив до складу редакції центрального органу КРПП; Болеслав Івінський — видатний діяч партії в роки першої світової війни, керівник організації ППС-лівіці в Києві, помер на початку 1919 р. (Б. Івінський — кандидат в члени ЦК КРПП)⁴⁵.

Протягом 1919 р. до складу Центрального Комітету Компартії Польщі були опитовані Адольф Варшавський-Варський — один з найстаріших робітничих діячів, співорганізатор Спілки польських робітників та СДКПіЛ, видатний теоретик і публіцист, один з провідних ідеологів і керівників КПП, депутат сейму Польщі, а також Леон Фершт — член СДКПіЛ з 1906 р., з 1916 р. — член Головного правління СДКПіЛ⁴⁶.

На Об'єднаному з'їзді було також обрано редакцію центрального органу партії в складі Адольфа Варшавського-Варського, Францішека Фідлера, Юліана Бруна та

⁴² «KPP. Uchwały i rezolucje», t. I, стор. 48.

⁴³ I конгрес Комуністичного Інтернаціоналу відбувся в березні 1919 р.

⁴⁴ «Документи и материалы по истории советско-польских отношений, т. II, ноябрь 1918—апрель 1920», М., 1964, стор. 39.

⁴⁵ Слід мати на увазі, що офіційно склад першого ЦК КРПП ніколи і ніде не публікувався. Наведений вище склад був відтворений на підставі автобіографій більшості згаданих комуністів та інших документів. Тим-то існують деякі незначні розходження щодо першого складу ЦК. Так, згідно з нотатками учасника з'їзду Юзефа Красного кандидатом в члени ЦК від ППС-лівіці було обрано не Болеслава Івінського, а Ігнаці Граляка — діяча партії з Лодзі. (Див. Feliks Tych. Назв. праця, стор. 178).

⁴⁶ Henryk Malinowski. Powstanie i pierwszy okres działalności KPP, стор. 73.

ацлава Врублеского. Питання про назву центрального органу було вирішено вже ісля з'їзду. Газета, яка була створена замість двох інших — «Наша трибуна» СДКПіЛ) і «Глос робітничі» (ППС-лівіця), стала називатися «Штандар соціалізму». Їона виходила всього місяць — до середини січня 1919 р., коли власті закрили її.

Шойно утворену партію привітали на її першому з'їзді від імені XII з'їзду ППС-лівіці Генрик Валецький і від імені конференції СДКПіЛ — Генрик Штейн-Каменський. З'їзд закінчився бурею оплесків і оваціями на честь партії, коли до столу президії ідійшов Станіслав Будзинський з червоним прапором, на якому крейдою написав: Хай живе КРПП!»⁴⁷.

Слідом за I з'їздом КРПП відбулося об'єднання місцевих організацій СДКПіЛ а ППС-лівіці. У Варшаві, де організації обох партій фактично злилися ще напередодні з'їзду, після нього в усіх районах пройшли урочисті об'єднавчі засідання. Домбровському кам'яновугільному басейні 21 грудня відбулося спільне засідання кружних комітетів СДКПіЛ та ППС-лівіці, а 1 січня 1919 р. — об'єднавча міжокружна конференція. В процесі об'єднання 29 грудня в Сосновці мав місце великий комуністичний мітинг під головуванням старого робітничого діяча Б. Шмідта⁴⁸. З великим озмахом було проведено об'єднавчу кампанію в Лодзі. Там відбулося 75 масових борів і 2 мітинги з участю 7500 чоловік. Присутні на всіх зборах і мітингах зустріали рішення I з'їзду КРПП, як правило, з великим піднесенням⁴⁹.

Якою була чисельність молоді компартії? На початку 1919 р. вона налічувала ілизько 6700 членів. В 1918—1920 рр КРПП складалася з 9 окружних організацій⁵⁰.

Комуністична робітнича партія Польщі була після РКП(б) однією з перших коуністичних партій, створених революційним пролетаріатом капіталістичних країн в езультаті перемоги лєнінських ідей у міжнародному робітничому русі. На відміну ід інших країн, де компартії виникли внаслідок розколу старих соціал-демократичних опортуністичних партій, КРПП була створена на основі об'єднання двох польських робітничих партій.

Об'єднання СДКПіЛ та ППС-лівіці в єдину Комуністичну партію мало величезне значення в житті польського народу. Воно ознаменувало собою новий етап в історії революційної боротьби польського пролетаріату. Комуністична партія Польщі (так вона стала називатися з 1925 р.), яка перейняла героїчні традиції попередніх поколінь борців за свободу і соціалізм, збагатила революційний робітничий рух у Польщі новими ідеями, що впливали з досвіду міжнародного комуністичного руху, передусім, з досвіду більшовицької партії. КПП створювалась як партія нового типу, відмінна від реформістських партій II Інтернаціоналу. В її особі польський робітничий клас здобув свій випробуваний авангард, загартований в жорстоких класових боях.

Утворення Комуністичної робітничої партії Польщі, хоча й не ліквідувало повністю розколу в польському робітничому русі (оскільки і далі продовжувала існувати реформістська Польська соціалістична партія)⁵¹, проте було значним кроком вперед на шляху до подолання цього розколу. Поява нової, комуністичної партії перекожливо свідчила про посилення революційної течії в польському робітничому русі і прагнення пролетаріату Польщі докорінно змінити обличчя країни. «Уже в момент свого виникнення, — говориться в Тезах Центрального Комітету Польської об'єднаної робітничої партії, присвячених 40-м роковинам Комуністичної партії Польщі і опублікованих у грудні 1958 р., — КПП висунула програмний лозунг боротьби за диктатуру пролетаріату, стала на бік Жовтневої революції, визнала історичне значення шляху, прокладеного пролетаріатом Росії і його лєнінською партією, для робітничого класу всього світу. Вона вважала захист першої соціалістичної держави від ворожих сил своїм найпершим інтернаціональним обов'язком»⁵².

Протягом усього свого 20-річного існування КПП, яка вбирала в себе кращий досвід польського та міжнародного революційного руху і спиралася на поради В. І. Лєніна та братерську допомогу Комінтерну, вела самовіддану боротьбу за задоволення

⁴⁷ Franciszek Biedrzycki. Narodziny partii, «Kartki z dziejów KPP», Warszawa, 1958, стор. 19.

⁴⁸ Газ. «Komunista» (орган комітету КРПП у Домбровському басейні), 5 січня 1919 р.

⁴⁹ Władysław Lech Karwacki. Walka o władze w Łodzi, 1918—1919, Łódź, 1962, стор. 88; «Organizacje komunistyczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim, 1918—1922, Materiały źródłowe», Katowice, 1958, crop. 33—34.

⁵⁰ Franciszka Świątkowa. Z badań nad strukturą organizacyjną Komunistycznej partii robotniczej Polski w latach 1918—1923, журн. «Z pola walki», 1959, № 1, стор. 32—33.

⁵¹ Цей розкол, який тривав протягом кількох десятиріч, було подолано тільки в 1948 р., коли в результаті об'єднання Польської робітничої партії і оновленої Польської соціалістичної партії виникла ПОРП — Польська об'єднана робітнича партія.

⁵² «W 40 rocznicę powstania Komunistycznej partii Polski. Tezy Komitetu Centralnego PZPR», журн. «Nowe grogi», 1958, № 12, стор. 48.

насушних потреб робітничого класу і трудяшого селянства своєї країни. Як указує Перший секретар ЦК ПОРП Владислав Гомулка, Комуністична партія Польщі була єдиною з усіх партій та організацій, що існували в буржуазно-поміщицькій Польщі в період міжвоєнного двадцятиріччя, яка послідовно прагнула до повалення капіталізму, до встановлення влади робітничого класу і побудови соціалізму в країні. «Виражаючи найбільш прогресивні суспільні прагнення польського пролетаріату,— писав Владислав Гомулка,— КПП уособлювала сили, від перемоги яких залежало майбутнє Польщі. В цьому полягала її історична роль»⁵³.

Влітку 1938 р., в умовах культу особи Сталіна, Комуністична партія Польщі була розлушена. У відповідному рішенні Виконкому Комінтерну йшлося про те, що, мовляв, до керівного партійного активу КПП широко проникла ворожа агентура. Як остаточно з'ясувалося через кільканадцять років, коли ленінський ЦК КПРС повів рішучу боротьбу за ліквідацію наслідків культу особи, це обвинувачення було абсолютно безпідставним і ґрунтувалося на матеріалах, що були сфабриковані викритими згодом провокаторами⁵⁴.

Розпуск КПП та її складових частин — Комуністичної партії Західної України і Комуністичної партії Західної Білорусії — був тяжким ударом по польському робітничому рухові. Його було завдано тоді, коли КПП, КПЗУ і КПЗБ вели самовіддану боротьбу у винятково складних умовах.

Повне відновлення історичної правди про безпідставно розпушену КПП та її багатющі революційні традиції, які були незаслужено опорочені в період культу особи Сталіна, сприяє вихованню трудящих Польщі в соціалістичному дусі, дальшому зміцненню нерушимої радянсько-польської дружби. Всією своєю діяльністю, спрямованою на визволення народу від соціального і національного гніту, всім своїм славним революційним шляхом Компартия Польщі, повністю реабілітована завдяки історичним рішенням ХХ з'їзду КПРС, завоювала глибоку повагу з боку радянських людей з боку Комуністичної партії Радянського Союзу.

Комуністична партія Польщі була славною попередницею Польської об'єднаної робітничої партії. Під випробуванням керівництвом Польської об'єднаної робітничої партії трудящі народної Польщі протягом післявоєнного двадцятиріччя добилися величезних успіхів в усіх галузях народного господарства, політичного життя і культурного будівництва.

В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ

ДО ПИТАННЯ ПРО ВСТУП ТУРЕЧЧИНИ В ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ

В радянській історичній літературі вступ Туреччини в першу світову війну 1914—1918 рр. знайшов висвітлення як у загальних, так і спеціальних працях. В ряді робіт зарубіжних буржуазних істориків це питання трактується так, ніби Туреччина вступила в війну тільки під тиском зовнішніх сил, тобто кайзерівської Німеччини, а справжні причини, які штовхали Порту на війну з Антантою, не розкрито.

Безперечно, зовнішній тиск на турецький уряд як фінансово-економічного, так і політичного порядку був великий, але немає сумніву і в тому, що на нього вплинули й інші фактори, змусивши Порту виступити на боці Троїстого Союзу. Правлячі кола Туреччини виношували свої плани відновлення могутності Оттоманської імперії, розширення територіальних володінь за рахунок чужих земель, тобто плани широкої агресії. Цілком справедливо відзначають радянські історики, що младотурецька буржуазія вела широко пропаганду «за підкорення турецькому пануванню всієї «тюрків» — від Босфору до Алтаю»¹; що «загарбницькі пантюркістські прагнення младотурок розповсюджувались на російські й англійські території»². Адже відомо, що Англія і Франція мали великий економічний і політичний вплив у Туреччині, однак вони не змогли схилити турецький уряд до вступу у війну на боці Антанти. Очевидно, велику роль в цьому відігравали власні економічні й політичні інтереси турецької буржуазії, зацікавленої, як з'ясувалось, саме у війні проти країни Троїстої угоди і зокрема проти Росії. В цьому зв'язку стає зрозумілим, чому младотурецький

⁵³ Władysław Gomułka. W 40 rocznicę powstania Komunistycznej partii Polski, журн. «Z pola walki», 1958, № 4, стор. 4.

⁵⁴ Див. «Заявление ЦК КПСС, ЦК ПОРП, ЦК Итальянской компартии, ЦК Болгарской компартии и ЦК Компартии Финляндии», газ. «Правда», 21 лютого 1956 р.

¹ А. Ф. Миллер. Очерки новейшей истории Турции, М., 1948, стор. 21.

² В. М. Хвостов. История дипломатии, т. II, М., 1945, стор. 268.

уряд з такою поспішністю уклав воєнно-політичний союз саме з кайзерівською Німеччиною, прикидаючись в той же час другом Росії.

Агресивна турецька буржуазія і зокрема та її частина, яка була тісно зв'язана фінансово-економічними узами з німецьким монополістичним капіталом, розраховувала на перемогу австро-німецького імперіалістичного блоку, сподіваючись здійснити свої загарбницькі плани за рахунок Російської імперії, колоніальних володінь Англії та ін. Внутрішня і зовнішня політика турецьких правлячих кіл напередодні першої світової імперіалістичної війни свідчила про спішну економічну й ідеологічну підготовку всієї країни до війни.

Як відомо, 29 жовтня 1914 р. турецький уряд поставив весь світ, як кажуть, перед фактом: турецькі військові кораблі під командуванням німецького адмірала Сушона напали на російські кораблі в Чорному морі і бомбардували Одесу, Керч, Феодосію та інші міста тодішньої Російської імперії. Отже, Туреччина виступила проти Росії, незважаючи на оголошений нею 2 серпня нейтралітет, а також на дипломатичні переговори, які велися в цей час між Росією і Туреччиною. Цікаво відзначити, що вже після війни, на засіданні т. зв. «Суду незалежності» турецький прокурор намагався звалити вину за вступ Туреччини у війну на адмірала Сушона і німецького кайзера³, а турецькі правлячі кола вигородити, говорячи, що їх, мовляв, «втягли» у війну. Звичайно, Німеччина докладала зусиль в цьому напрямку, але й турецький уряд тільки прикривався «нейтралітетом», щоб ретельніше підготуватись до війни. Про це свідчить поспішність, з якою Туреччина, проголосивши «нейтралітет», буквально на другий день уклала з Німеччиною воєнний союз; про це свідчать посилені воєнні заходи правлячих кіл Оттоманської імперії, і нарешті — сам факт нападу Туреччини на Росію в кінці жовтня 1914 р.

Перебуваючи під впливом Німеччини і діючи разом з нею, младотурецький уряд готувався реалізувати свої власні імперіалістичні плани; він сподівався перемогти німецько-австрійського блоку і внаслідок цього — реваншу за поразку у війні з Балканським союзом (1912—1913 рр.). Германофільські кола Туреччини розраховували на успіх німецької зброї, на багату здобич у разі поразки Антанти і передусім Росії. Деяких сторін підготовки Туреччини до імперіалістичної війни й стоїть наше повідомлення.

Війни на Балканах показали, що турецька армія, всупереч довголітнім старанням генерала фон дер Гольца, була підготовлена погано. Тому зразу ж після поразки Туреччини уряд вжив заходів для зміцнення і збільшення своєї армії. Одним з таких заходів була її «модернізація», а також укріплення Константинополя. В зв'язку з цим у Туреччині з'явилися німецькі офіцери на чолі з генералом Ліманом фон Сандерсом⁴.

За свідченням сучасника, який жив у той час в Туреччині, «німці легко прибрали до рук турецьку армію» і почали «втручатись в інші питання держави»⁵. Дбаючи про свої імперіалістичні інтереси і враховуючи прагнення турецьких правлячих кіл, Німеччина всіляко намагалась втягнути їх у війну з Антантою. Цілі німецьких імперіалістів багато в чому збігались із загарбницькими планами турецької буржуазії. Для їх здійснення Порта вживала заходів не тільки по лінії мілітаризації країни, але й по лінії підготовки громадської думки, виправдання своєї агресивної політики.

Младотурецька буржуазія намагалась не тільки відновити могутню колісню Оттоманську імперію, яка розвалювалась на очах її правителів, але й розширити її за рахунок нових територіальних загарбань. Після війни 1912—1913 рр. младотурки вирішили «всіма силами зберегти в цілості свої малоазійські володіння шляхом утворення сильної армії та проведення необхідних реформ»⁶. Разом з тим, вони, як повідомляв російський посол у Константинополі, мали намір використати ускладнення, «що можуть виникнути між європейськими державами»⁷.

Погляди турецької буржуазії були звернені, головним чином, до Азії, де переважало тюркське населення. В інтересах збереження й розширення імперії, а також

³ А. Ф. Миллер. Вступление Турции в первую мировую войну, «Известия АН СССР», серия истории и философии, т. III, № 4, 1946, стор. 339.

⁴ Американський історик С. Фей в своїй двотомній роботі, присвяченій виникненню першої світової війни, твердить, що уряд Німеччини лише доброзичливо задовольнив прохання турок про присилку німецьких офіцерів для підготовки і перебудови турецької армії (С. Фей. Происхождение мировой войны, т. I, М.—Л., 1939, стор. 343—360). Радянські історики доводять, що місія Лімана була нав'язана турецькому уряду Німеччиною (А. А. Могилович, М. Э. Арапетян. На путях к мировой войне, 1914—1918, 1940, стор. 215—216).

⁵ ЦДА УРСР, ф. 386, по Балканському півострову, 1913—1914 рр., спр. 22, арк. 201.

⁶ Там же.

⁷ Международные отношения в эпоху империализма, серия III, т. II, № 71.

з метою підривної діяльності в країнах, де населення сповідало іслам, турецький уряд широко використовував пропаганду пантюркізму та панісламізму, в чому він мав активну підтримку з боку Німеччини. Готовність допомагати туркам в цій справі пояснювалась тим, що для німецьких і австрійських імперіалістів, які не мали великих колоній з мусульманським населенням, панісламізм міг бути навіть вигідним: адже від здійснення цієї ідеї «постраждають вороги, конкуренти Німеччини та Австрії, держави Тройської угоди»⁸. Ось чому група німецьких офіцерів, які прибули в Туреччину, взяла активну участь у підготовці та проведенні панісламістської пропаганди і підривної діяльності⁹.

Ідея панісламізму не була новою, але младотурки вирішили організувати її пропаганду в самих широких масштабах і під безпосереднім керівництвом уряду. За порадою німців, вони відмовились від розповсюдження панісламізму через емісарів-ораторів, спеціально відряджених у мусульманські провінції. Справа в тому, що емісари в більшості випадків зазнавали арешту і завжди «провалювали» всіх тих, хто їм співчував¹⁰. Отже, це тільки озброювало країни Тройської угоди проти Туреччини. А тому младотурецька верхівка разом з представниками німецького імперіалізму почала шукати кращих способів поширення панісламізму. Розглядаючи його як ідеологічну зброю у підготовці до майбутньої війни, младотурецький уряд не шкодував для цієї мети коштів. Зокрема, в «священному місті Медіні» була відкрита «вища мусульманська місіонерська школа», з безплатним навчанням і на державному утриманні, для молоді, яка приїжджала з Англії, Франції, Росії та інших країн¹¹.

Перед школою в Медіні було поставлено певне завдання: готувати кадри для пропаганди реакційної ідеології панісламізму. Інакше кажучи, тут формувались кадри шпionів і диверсантів для підривної діяльності. Вони мали виконувати вказівки турецького уряду, вживаючи всіх заходів для ослаблення тієї країни, в яку їх засиляли. За статутом школи, всі вихованці після її закінчення мусили повернутися на батьківщину, посісти духовну або педагогічну посаду і конспіративно розповсюджувати ідеї панісламізму¹².

Таким чином, младотурецька імперіалістична буржуазія стала на шлях ґрунтовної підготовки «кваліфікованих» кадрів для здійснення своїх шовіністичних, агресивних задумів — широких територіальних загарбань. В цьому вона не гребувала ніякими засобами.

Не припинялась підривна діяльність і в країнах з мусульманським населенням. Принаймні до першого випуску «медінської школи» вирішено було займатись підготовкою і озброєнням проти своїх урядів тих іноземних підданих — мусульман, які щорічно сотнями тисяч відвідували Туреччину під виглядом богомольців, туристів чи купців. Найбільш розвинених з них також готували до пропаганди ідей панісламізму серед своїх співвітчизників¹³.

Для конспірації зв'язків турецького уряду з особами, які займались шпionажем і диверсіями, використовували дипломатичні представництва за кордоном. Шифровані інструкції, листи направлялись в посольські та консульські місії, а звідти їх передавали за призначенням. Все це здійснювалось за безпосередньою участю представників німецького імперіалізму¹⁴.

В зв'язку з організацією «медінської школи» була вироблена ціла програма, що передбачала загарбання територій з мусульманським населенням в Європі, Азії, Африці. Зокрема младотурки прагнули розширити і зміцнити вплив турецького султана як халіфа мусульман, підкорити мусульманське населення Константинополю. Імперіалістичні плани младотурецької буржуазії зводились до того, щоб створити імперію в самих широких масштабах. Програма мусульманської школи розрахована була на 10 років. За цей час младотурки сподівалися з допомогою своїх «емісарів-пропагандистів» підготувати мусульманське населення Азії, Європи і Африки настільки, щоб на випадок європейської війни воно підтримало воєнні дії турецької армії.

Турецьким загарбникам не вдалось реалізувати свою програму, бо війна почалась не через десять років, як вони передбачали, а значно раніше. Проте правлячі кола Туреччини, підштовхувані німецькими імперіалістами, не тільки не відмовились від попередніх намірів, а навпаки, прискорили реалізацію своїх авантюристичних планів. З самого початку війни в Персію, Афганістан, Єгипет і Малу Азію були направлені «видатні» панісламістські емісари-оратори із завданням забезпечити

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 386, спр. 22, арк. 21.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

підтримку мусульманського населення, якщо Туреччина оголосить війну державам Тройської угоди і особливо Росії¹⁵.

Найбільш активно діяли панісламісти в місцевостях на кордоні з Росією. Так, наприклад, найвизначніший з емісарів Омар Наджі, побувавши в Персії (Іран), повернувся в Ерзерум агітувати курдів у межуємих з Кавказом районах¹⁶. Турецькому урядові вдалося створити тут невеличкі групи фанатиків, які здійснювали наскоки на російські прикордонні пункти, поліцейську варту і навіть на села, розташовані недалеко від кордону¹⁷.

Посилену антиросійську пропаганду вели турецькі панісламісти в Ірані, Афганістані. Вони підмовляли населення нападати на російські прикордонні райони, провокували конфлікти, всіляко домагалися згоди підтримати Туреччину в разі її війни з Росією. Були спроби вести підривну діяльність і в самій Росії. Але оскільки туди не завжди удавалось засилати «емісарів-пропагандистів», турецькі власті різними каналами направляли духовним особам письмові вказівки, які, однак, успіху не мали. Так, наприклад, уфімські, казанські, оренбурзькі й інші північні татари давали младотурецьким агентам негативні відповіді, мотивуючи це тим, що «вони вічно залишаться підданими Росії і не сміють їй зрадити»¹⁸.

Турецькі загарбники прагнули розчленування Росії, розраховуючи захопити величезну частину її території — від Криму, Кавказу і Середньої Азії на півдні аж до Казані на півночі. Для здійснення цих загарбницьких планів младотурецький уряд поспішив укласти з Німеччиною союзний договір уже 2 серпня 1914 р., тобто на другий день після оголошення війни Росії. Младотурки були переконані в тому, що німецько-австрійський блок значно сильніший за Тройсту угоду, а отже вийде переможцем у війні¹⁹. Вони рвалися у бій, незважаючи на військову невідповідність, економічну і фінансову розруху, щоб використати європейську політичну кризу і помститися на балканських країнах за поразку у війні 1912—1913 рр. Вони ненавиділи Росію, яку обвинувачували у всьому, що сталося на Балканах²⁰.

Розвиваючи гарячкову мілітаристську діяльність, пропагуючи пантюркізм і панісламізм, младотурки мали також на меті відвернути увагу народних мас від тяжкого становища в країні у зв'язку з поразкою в Балканській війні.

Як відомо, з початком імперіалістичної війни 1914 р. турецький уряд оголосив «нейтралітет», що, по суті, було тільки лицемірним прикриттям справжніх намірів младотурецької буржуазії. Рада міністрів, — визнавши пізніше колишній член турецького уряду Джемаль-паша, — вирішила триматися нейтралітету, почавши разом з тим загальну мобілізацію²¹. На території імперії було запроваджено военний стан²².

Характерним фактом, який свідчив про намір уряду і правлячих кіл Туреччини воювати з Росією, є те, що «майже все чоловіче населення, здатне носити зброю», було призвано в армію, хоч країна в цей час переживала великі економічні труднощі. Вдома залишились жінки, діти і старики, які дуже бідували. Внаслідок припинення підвозу харчових продуктів у містах виникла неймовірна дорожнеча²³. Таке важке становище в Туреччині почалося ще в 1912 р. Коли країни Балканського союзу оголосили їй війну, ціни на продукти харчування, зокрема в Константинополі, різко піднялись і з того часу не знижувались. В зв'язку з початком першої світової війни дорожнеча в турецькій столиці досягла крайніх меж²⁴. Обурене населення нарікало на уряд за реквізиції на военні потреби харчових продуктів і т. ін.²⁵. При цьому за все реквізоване, замість виплати готівкою, видавали розписки з обцяною розрахуватись тільки після війни.

В країні майже зовсім не було запасів зерна й борошна, а тому уряд турецького султана наказував мобілізованим у армію «з'являтися з запасом власного хліба на п'ять днів», після закінчення цього терміну їх знову відпускали додому за продовольством²⁶. В Константинопольській юнкерській школі на обід видавали лише малокалорійний, несмачний суп, який юнкери в насмішку називали «Аламан-чорбасі», тобто «німецький суп». Тим із вихованців, що мали в столиці батьків або родичів, рекомендували харчуватись дома²⁷.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 386, спр. 22, арк. 21.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, арк. 202.

¹⁹ Ф. И. Нот ов ич. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны, т. I, М., 1947, стор. 90.

²⁰ Там же, стор. 57.

²¹ Джемаль-паша. Записки, Тифлис, 1923, стор. 96.

²² А. Ф. Миллер. Вступление Турции в первую мировую войну, стор. 325.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 386, спр. 22, арк. 202.

²⁴ Там же, арк. 172.

²⁵ Там же, арк. 4.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

Охоплений лихоманкою підготовки до війни з Антантою турецький уряд під загрозою зброї примушував населення виконувати найрізноманітніші роботи. В країні відчувалась гостра нестача робочої сили. В Константинополі, наприклад, по вулицях ходив військовий патруль, запитуючи зустрічних, чи не знають вони, часом, якого-небудь ремесла, і коли це був столяр, тесля чи слюсар, його затримували і направляли в арсенал на ремонт зброї та іншу роботу, де за 18-годинний робочий день платили 24 коп.²⁸

Для армії не вистачало зброї і боєприпасів, а для їх виготовлення бракувало кольорових металів. Щоб задовольнити якоюсь мірою ці потреби, турецькі власті розпорядилися забирати у населення всі мідні речі, що їх потім використовували для виготовлення гільз²⁹.

Напівголодне існування і політика прямого здириства, здійснювана турецьким урядом, викликали гостре незадоволення народних мас. Для їх обдурювання використовувалися всі засоби пропаганди й агітації. Розповсюджувалась, зокрема, така версія, ніби країна перебуває у великій небезпеці, а тому заходи, які вживає уряд, необхідні для «врятування батьківщини». Особливо активну участь в цій агітації брало мусульманське духовництво (ходжі). Будь-яка непоко́ра і прояв незадоволення жорстко карались аж до шибениці. Від загрози голоду і внутрішніх потрясінь турецьких правителів врятувало те, що в 1914 р. в країні видався непоганий урожай.

Спішна підготовка і вступ до війни на боці Німеччини супроводжувались масовими репресіями. Младотурецький уряд розгромив і знешкодив опозиційну партію «Гуріет ве ітілаф» («Свобода і союз»). Частина її членів кинули до в'язниці, частину вигнали за межі Туреччини, а решта була залякана цією розправою.

Дуже жорстко переслідувались в імперії іноземці: росіяни, вірмени, греки та ін. Уряд рішуче виганяв їх з державного і церковного апарату³⁰. В Константинополі турки зайняли під казарми будівлі російських заїжджих дворів, шкіл і пошти, а їхнє майно розкрали. Будинок російського консульства в столиці було призначено на злам нібито в зв'язку з необхідністю розширити вулицю³¹.

Уряд Талаата-паші встановив також нагляд за екс-султаном Абдул Гамідом, оскільки останній нібито радив не вступати у війну на боці Німеччини. Згодом сам Абдул Гамід і весь його двір та гарем були вивезені разом з державними цінностями в Конію³².

Як внутрішня, так і зовнішня політика турецького уряду, укріплення Босфора і Дарданелл і зосередження збройних сил головним чином на кавказькому кордоні свідчили про те, що турки діяли заодно з німецькими імперіалістами, інтенсивно готуючись до воєнних дій. Саме загарбницькі плани турецької буржуазії були тим фактором, який великою мірою впливав на політику Порти, на її приєднання до кайзерівської Німеччини у першій світовій війні.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 386, спр. 22, арк. 4.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же, арк. 102.

³¹ Там же, арк. 5.

³² Там же.

Замітки

ТРУДОВЕ ПІДНЕСЕННЯ ХАРКІВСЬКИХ ТРАКТОРОБУДІВНИКІВ ПІСЛЯ ХХІІ З'ЇЗДУ КПРС

Рішення ХХІІ з'їзду КПРС, нова Програма партії викликали нове піднесення творчої активності багатотисячного колективу Харківського тракторного заводу, який зустрів історичний з'їзд високими виробничими показниками. 17 жовтня 1961 р. тракторозаводці у рапорті з'їзду доповіли про дострокове виконання плану дев'яти місяців, про виготовлення в подарунок ХХІІ з'їзду партії дослідних зразків нового потужного трактора-тягача Т-125. У рапорті відзначалося, що за перші роки семирічки випуск валової продукції збільшився на 31,8%, а продуктивність праці зросла на 20,5%¹.

Партійний комітет заводу, схваливши ініціативу колективів ковальського та першого складального цехів, закликав усіх тракторобудівників нести трудову вахту на честь відкриття з'їзду². При головному диспетчері заводу було створено штаб для контролю за виконанням виробничої програми³.

Разом з усім радянським народом тракторобудівники з величезною увагою стежили за роботою з'їзду. Під керівництвом партійної організації в усіх цехах і відділах заводу вивчалися матеріали з'їзду. При цьому головна увага комуністів зосереджувалась на виявленні нових резервів збільшення випуску тракторів та поліпшення їх якості. Комуністи подавали різкій критиці недоліки в роботі і визначали конкретні заходи щодо виконання виробничих завдань.

Партійна організація заводу після ХХІІ з'їзду почала розв'язувати виробничі питання більш конкретно й цілеспрямовано, звернувши основну увагу на вишукування резервів, підвищення продуктивності праці, поліпшення технологічного процесу, всіх економічних показників виробництва. На кожній зміні, ділянці було створено партійні, комсомольські та профспілкові групи. Це сприяло доцільній розстановці партійних сил, дало можливість охопити впливом усі, навіть невеличкі, ланки виробництва, посилити і диференціювати виховну роботу серед усіх груп трудящих⁴. Партком заводу закріпив за відстаючими цехами членів парткому, завкому профспілки та господарників, які на місці подавали практичну допомогу в організаторській роботі та в посиленні технічного керівництва виробничим процесом⁵.

Підвищення рівня партійно-організаційної та ідейно-виховної роботи сприяло розгортанню трудової ініціативи тракторобудівників. Виробничий план на 1961 р. було виконано до 21 грудня. Порівняно з попереднім роком обсяг виробництва збільшився на 6,5%. Понадпланова економія від зниження собівартості досягла 600 тис. крб. Всі основні техніко-економічні показники було виконано, за винятком завдання по продуктивності праці (вона хоч і зросла на 4,6%, проте досягла лише 99,7% запланованої на 1961 р.)⁶.

Після ХХІІ з'їзду нового розмаху набрав рух бригад та ударників комуністичної праці. За 1962 р. кількість змін комуністичної праці збільшилась на 60%, кількість бригад комуністичної праці зросла вдвоє, а ударників комуністичної праці — в 2,5 рази⁷.

У березні 1963 р. на ХТЗ змагалось за звання колективів комуністичної праці 46 цехів та відділів, 690 бригад; за звання ударників комуністичної праці боролось понад 13 тис. робітників. На 1 березня 1963 р. близько 10% учасників змагання завоювали це високе звання⁸.

¹ Поточний архів парткому ХТЗ. Протоколи за 1961 р.

² Газ. «Темп», 17 жовтня 1961 р.

³ Партійний архів Харківської області, ф. 10 417, оп. 3, од. зб. 5, арк. 237.

⁴ Там же, од. зб. 6, арк. 141—144.

⁵ Поточний архів парткому ХТЗ. Довідки за 1962 р.

⁶ Поточний архів планування відділу ХТЗ. Річний звіт за 1961 р.

⁷ Там же. Річні звіти за 1961 і 1962 рр.

⁸ Поточний архів завкому ХТЗ. Довідка про змагання за комуністичну працю в 1963 р.

Ініціатива має висунула нові форми змагання. У липні 1960 р. робітники 6-дільниці комуністичної праці тракторного цеху № 3 зобов'язались виконувати змінні завдання за 6 годин. В кінці 1961 р. кількість учасників змагання під лозунгом «7 за 6» зросла до 10 тис. чоловік. На початку 1962 р. понад 4 тис. учасників змагання вже виконували свої зобов'язання, створюючи тим самим умови для переходу тракторів будівників на 6-годинний робочий день без зниження випуску продукції. Протягом 1962 р. та 10 місяців 1963 р. кількість тих, що виконували змінні завдання за 6 годин зросла до 6 тис. чоловік, а за 5 годин — майже тисяча передовиків⁹. В багатьох цехах підхопили ініціативу бригади комуністичної праці 1-го чавуноливарного цеху (бригадир В. М. Чубинський) випускати продукцію тільки відмінної якості. 380 робітників заводу після XXII з'їзду партії завоювали почесне право працювати з особистими контрольними знаками¹⁰.

На початку 1963 р. вшановано почесним званням «Майстер золоті руки» слюсаря О. О. Бондаренка, розточника І. А. Куцина, токаря М. Г. Мірошніченка, бригадира сталеварів В. М. Борисова, майстра ковальського цеху В. А. Прохоренка, наладчицю П. І. Мінаєву¹¹.

Широкого розповсюдження набув також цінний почин бригади комуністичної праці ковальського цеху І. М. Мовенка — допомогти сусідній бригаді І. Гончаренка вийти в ряди передових. Бригада І. Гончаренка не тільки стала передовою, а й у свою чергу допомогала бригаді В. Щербини. Багато колективів і ударників комуністичної праці почали працювати під лозунгом: «Поруч з ударником комуністичної праці не повинно бути відстаючих!».

На заводі широко наслідували патріотичний почин В. Гаганової. Так, члени комсомольсько-молодіжної бригади комуністичної праці формувальників ремонтно-ливарного цеху І. Гринько, В. Коновалов і П. Білоконь, добровільно перейшовши у відстаючі бригади, наполегливою працею домоглися того, що ці бригади згодом завоювали звання колективів комуністичної праці¹².

Розвиток змагання за комуністичну працю, очоленого партійною організацією, не тільки значно підвищує техніко-економічні показники заводу, але й має велике політико-виховне значення, формуючи нові стосунки між робітниками, підносячи в них почуття взаємодопомоги, дух колективізму. Коли захворіла одна з робітниць, що працювала на відповідальній операції — свердлуванні вінця шестірні для трактора ДТ-20, — виникла загроза зриву складання тракторів. Про це дізналася секретар комсомольської організації дільниці зубостругальниці В. Судакова, яка, працюючи на своїх двох верстатах, замінила ще і хвору робітницю¹³. Бригада комуністичної праці верстатників 1-го цеху паливної апаратури на чолі з М. Горобинською почала працювати без наладчика, виконувала змінні завдання за 5 годин. Члени бригади виявляють значний інтерес до літератури, мистецтва, культури. У вихідні дні вони спільно відвідують театри, кіно, музеї. Всі вони — учасники художньої самодіяльності цеху, захоплюються спортом, взяли шефство над учнями 6-а класу школи-інтернату № 4¹⁴.

Ознаки нового виявляються всюди. Так, у бюро холодної штамповки відділу головного технолога вже давно зарплату одержують без касира, а профспілкові членські внески сплачують без профгрупорга, заповнюючи грошову відомість самостійно¹⁵. Таких прикладів з життя заводського колективу після XXII з'їзду можна навести багато.

Під керівництвом партійної організації заводу нових успіхів досягли новатори виробництва, раціоналізатори та винахідники. Після XXII з'їзду група інженерно-технічних працівників запропонувала інженерам і технікам взяти шефство над однією — двома раціоналізаторськими пропозиціями робітників і добиватися втілення їх у виробництво. Цей почин схвалив завком профспілки і розповсюдив по всіх цехах та відділах заводу¹⁶. З цієї метою проводились заводські збори винахідників та раціоналізаторів, наради в цехах, було організовано місячник огляду винаходів та раціоналізацій, проведено конкурс на кращі пропозиції з комплексної механізації та економії матеріалів.

Заводський колектив правомірно пишається своїми раціоналізаторами. Зокрема, слюсар цеху шасі О. О. Бондаренко втілює у виробництво за 1961 рік 12 пропозицій з річної (умовною) економією 6297 крб.; пропозиції технолога відділу головного технолога А. А. Ярошка зекономили 40 932 крб. Всього за 1961 р. раціоналізаторський

⁹ Поточний архів планового відділу ХТЗ. Річні звіти за 1961 та 1962 рр. Поточний архів дирекції ХТЗ. Довідки про показники роботи за 1963 р.

¹⁰ Поточний архів планового відділу ХТЗ. Річний звіт за 1962 р.

¹¹ Поточний архів завкому ХТЗ. Довідки за 1963 р.

¹² Партійний архів Харківської області, ф. 10 417, оп. 3, од. зб. 5, арк. 223—227.

¹³ Газ. «Темп», 9 грудня 1961 р.

¹⁴ Поточний архів парткому ХТЗ. Стенограма наради ударників та керівників бригад комуністичної праці 13 квітня 1962 р.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Поточний архів планового відділу ХТЗ. Звіт про роботу за 1961 р.

фонд заводу становив 2,5 млн. крб. Це на 28% більше, ніж за попередній рік. Раціоналізатори та винахідники ХТЗ своєю творчою думкою сприяли випуску понад план сотень тракторів¹⁷.

У 1962 р. завдяки 2846 рацпропозиціям було зекономлено колективом заводу 2,5 млн. крб. Того року чимало раціоналізаторів подавали від 4 до 10 і більше пропозицій. У конкурсі на кращу пропозицію з автоматизації та механізації виробничих процесів, що відбувся у другому кварталі 1962 р., Харківський раднаргосп відзначив преміями кілька ефективних пропозицій тракторобудівників. На проведеному в третьому кварталі 1962 р. конкурсі пропозицій з економії металу було відзначено цінну пропозицію робітників сталеливарного цеху О. Й. Гренадерова та В. І. Кошелева щодо виготовлення деталей, яка дала економію близько 33 тис. крб.¹⁸

Загалом, у згаданих конкурсах 1962 р. брали участь 883 раціоналізатори ХТЗ. На початку 1963 р. понад 400 інженерів і техніків заводу шефствували над втіленням у виробництво пропозицій раціоналізаторів-робітників¹⁹.

Партійна організація ХТЗ спрямовувала творчу активність робітників, інженерів та техніків на поліпшення техніко-економічних показників роботи заводу, вдосконалення технологічних процесів. У травні 1962 р. колектив ХТЗ виступив ініціатором загальноміського змагання за зниження матеріальних та трудових витрат на виробництво одиниці продукції. Було проведено двомісячник виявлення та використання резервів підвищення продуктивності праці, під час якого від робітників, інженерно-технічних працівників та службовців надійшло 2340 пропозицій. З них було прийнято майже 2 тис. Їх втілення значно зменшило затрати праці на виготовлення трактора²⁰.

Виступаючи на листопадовому (1962 р.) Пленумі ЦК КПРС, директор ХТЗ П. Ю. Саблев розповів, що затрата праці на виробництво одного трактора Т-74 зменшились у 1962 р. на 3,6%, а трактора ДТ-20 — на 2,9%. Втрати від браку знижено більш ніж на 10%. Поліпшилась якість продукції. Це дало можливість з 1 січня 1963 р. збільшити гарантійний термін експлуатації трактора на 20%. У 1962 р. завод продовжував працювати над створенням колісного трактора-тягача Т-125 потужністю 130 кінських сил. Це — універсальна машина, розрахована на роботу з 4—5-корпусним плугом при швидкості 8—9 км на годину, може використовуватись і як тягач, розвиваючи швидкість до 35 км на годину. Випуск нових, більш продуктивних і економічних тракторів було наслідком внесення важливих удосконалень технологічних процесів, установки нового, більш прогресивного устаткування, значною мірою виготовленого та змонтованого самими тракторобудівниками. У листопаді 1962 р. питома вага автоматичних і спеціальних агрегатних верстатів у загальному парку обладнання механоскладальних цехів дорівнювала 42%; зварювальні роботи було механізовано на 76%. За рахунок використання внутрішніх резервів заводський колектив виготовив за 10 місяців 1962 р. високопродуктивне обладнання вартістю близько 1 млн. крб.²¹

Здійснення планів механізації та автоматизації виробничих процесів і втілення передової технології в механоскладальних цехах дало в 1962 р. економію майже 300 тис. крб. У заготовчих цехах було заощаджено понад 700 тис. крб.²² Широко підхопили тракторобудівники звернення Н. Г. Заглади та І. Д. Леонова — дорожити честю радянського трудівника. Група передовиків тракторного цеху № 1 — токарі М. П. Колесников та Б. О. Верещага, наладчик М. О. Скрипка, шевігоньця О. С. Зінов'єва, зуборізняця М. І. Черкашина — звернулись до кадрових робітників заводу із закликом взяти шефство над молодими робітниками. Кожен з них зобов'язався не тільки допомогти своєму підшефному оволодіти спеціальністю, засвоїти передові методи праці, а й стати йому першим порадником у житті. Це патріотичне починання було схвалене завкомом профспілки і одразу ж знайшло послідовників в інших цехах. У листопаді 1963 р. понад 500 кадровиків шефствували над молодими тракторобудівниками²³.

Висока оцінка, що її дав листопадовий Пленум ЦК КПРС створеному харків'янами трактору Т-125, запалювала на нові трудові звершення. Ударники комуністичної праці ковальського цеху Д. Чубукін, В. Момот, М. Калашников, М. Побединський звернулись до керівництва цеху з проханням підвищити їм денні норми виробітку на 20—40% за рахунок більш повного та раціонального використання устаткування, виявлення додаткових внутрішніх ресурсів. Незабаром їх приклад наслі-

¹⁷ Поточний архів планового відділу ХТЗ. Звіт про роботу за 1961 р.

¹⁸ Поточний архів планового відділу ХТЗ. Звіт про роботу за 1962 р.

¹⁹ Там же.

²⁰ Поточний архів завкому ХТЗ, Довідка про змагання за комуністичну працю в 1963 р.

²¹ Газ. «Красное знамя», 24 листопада 1962 р.

²² Поточний архів планового відділу ХТЗ. Звіт про роботу за 1962 р.

²³ Поточний архів планового відділу ХТЗ. Звіт про роботу заводу за 1962 р.; Поточний архів дирекції ХТЗ. Доповідь директора на завкомі 19 листопада 1963 р.

дували в усіх цехах заводу. В кінці 1963 р. понад 2200 робітників переглянули норм виробітку²⁴.

Після листопадового Пленуму ЦК в партійні організації цехів надійшла велика кількість пропозицій, спрямованих на поліпшення роботи підприємства, на вдосконалення планування та організації виробництва, на підвищення продуктивності праці шляхом кращого використання обладнання, втілення автоматизації та механізації. У грудні 1962 р. на ХТЗ в трьох цехах було створено виробничі комітети²⁵. На початку 1963 р. такі комітети було створено в усіх основних цехах.

Піднесення трудової та політичної активності тракторобудівників забезпечило успішне виконання виробничих завдань. План перших чотирьох років семирічки заводу виконав достроково, до 26 листопада 1962 р. Випуск валової продукції за чотири роки зріс на 40%. Виробництво тракторів зросло на 36%, а продуктивність праці — на 33%²⁶. План десяти місяців 1963 р. виконано по випуску валової продукції на 102,6% товарної — на 102,8%. Видано понад план продукції на мільйони крб. Значно поліпшилась якість продукції. Восени 1963 р. завод знову збільшив гарантійний строк роботи трактора Т-74 на тисячу годин, а паливної апаратури — на 500 годин. Порівняно з 1962 р. продуктивність праці зросла на 9,6%. У листопаді 1963 р. понад 1500 передовиків виробництва виконали свої семирічні завдання і працюють у рахунок 1966 р. Понад 2100 робітників оволоділи 3—5 суміжними професіями²⁷.

Повний сил і творчої енергії, готовий збільшувати свій внесок у справу будівництва комунізму, дружний колектив двічі орденоносного Харківського тракторного заводу вступив у завершальний етап семирічки.

Б. О. БЛОХ,
А. І. ЕПШТЕЙН

ПРО ПІДГОТОВКУ ПРОПАГАНДИСТІВ НАУКОВОГО АТЕЇЗМУ НА УКРАЇНІ

(1959—1963 рр.)

Наша партія завжди надавала великого значення ідейному загартуванню пропагандистських кадрів, в тому числі й атеїстів. Особливо велика увага підготовці кадрів атеїстів приділяється в період розгорнутого будівництва комунізму, коли партія вирішує найважливіше програмне завдання — формування комуністичного світогляду в усіх членів нашого суспільства. Удосконалення організації виховання атеїстичних кадрів є першорядною проблемою, невід'ємною складовою частиною системи науково-атеїстичного виховання.

Серпневий (1962 р.) Пленум ЦК КП України зобов'язав партійні організації республіки забезпечити неухильне виконання постанови ЦК КПРС від 5 травня 1961 р. «Про заходи по поліпшенню добору і підготовки пропагандистських кадрів», виховну роботу доручати добре підготовленим, авторитетним людям, керівним працівникам, спеціалістам народного господарства, систематично подавати їм пропагандистську, кваліфіковану допомогу¹. Виконуючи рішення партії про підготовку пропагандистських кадрів, партійні організації України звернули велику увагу на цю важливу ділянку ідеологічної роботи. Так, бюро Хмельницького обкому КП України в заходах по посиленню науково-атеїстичної пропаганди серед населення ухвалених 22 жовтня 1962 р., зажадав від партійних організацій докорінно поліпити добір, навчання і виховання кадрів-атеїстів. В рішенні бюро рекомендувалося підготовку лекторів і агітаторів проводити в гуртках і теоретичних семінарах з питань наукового атеїзму, вечірньому університеті марксизму-ленінізму, школах атеїзму, народних університетах та ін. Організувати річні заочні курси по підготовці лекторів, пропагандистів і агітаторів-атеїстів для сільських районів². Житомирський обласний комітет партії ухвалив рішення «Про підготовку і використання кадрів пропагандистів-атеїстів», яким зобов'язав міськкоми, райкоми партії і первинні партійні організації постійно залучати всіх пропагандистів наукового атеїзму, підгото-

²⁴ Поточний архів завкому ХТЗ. Довідка про змагання за комуністичну працю в 1963 р.

²⁵ Партійний архів Харківської області, ф. 10 417, оп. 3, од. зб. 6, арк. 144.

²⁶ Партійний архів Харківської області, ф. 10 417, оп. 3, од. зб. 6, арк. 143.

²⁷ Поточний архів дирекції ХТЗ. Довідка про показники роботи на 1 листопада 1963 р.

¹ Газ. «Радянська Україна», 15 серпня 1962 р.

² Партійний архів Хмельницької області, ф. 487, оп. 98, од. зб. 38, стор. 67.

лених при обкомі і в райкомах партії, до активної участі в антирелігійній пропаганді³.

Партійні організації залучили до атеїстичної роботи вчених, викладачів, учителів, медпрацівників, журналістів і студентів. У багатьох первинних партійних організаціях виділено комуністів, відповідальних за проведення атеїстичної роботи, навколо них згуртовані активісти, які займаються пропагандою і організацією антирелігійної роботи на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, будовах, в установах, школах та ін.⁴ Внаслідок цієї роботи система підготовки кадрів атеїстів за останні роки зазнала значних змін і стала більш досконалою.

Тривалий час підготовка пропагандистів-атеїстів здійснювалась на періодичних короткочасних семінарах або шляхом включення в тематику семінарів пропагандистів окремих лекцій з питань наукового атеїзму. Короткотермінові семінари і тепер проводяться регулярно в усіх районах, містах і обласних центрах. Так, у Хмельницькій області в 1962 р. проведено 25 районних і один обласний семінар⁵. На Черкащині в роботі таких семінарів у 1962 р. взяло участь понад 700 чоловік⁶. На Сумщині за 5 років на районних і обласних семінарах перепідготовлено майже 800 чоловік лекторів-атеїстів⁷.

Новим у підготовці кадрів атеїстів був перехід від короткотермінових семінарів до постійно діючих шкіл і курсів з більш тривалим строком навчання і широкую програмою. Так, на Житомирщині при кабінетах політичної освіти партійних комітетів створено 28 районних і міських постійно діючих теоретичних семінарів з питань наукового атеїзму. Вони забезпечили підготовку кадрів для лекторських груп райкомів і міськкомів партії, а також районних відділень Товариства «Знання». Одинадцять семінарів згодом були перетворені в районні і міські шестимісячні курси⁸. Постійно діючі семінари створені і діють при парткомах Полтавської області⁹, при Кам'янець-Подільському міськкомі¹⁰ та ін.

Деякі партійні комітети створили школи з три- і шестимісячною програмою навчання. Школи атеїзму успішно працюють в усіх районах Чернігівської області, 17 таких шкіл функціонують на Хмельниччині¹¹, 19 — на Черкащині¹², а також в інших областях. Атеїстичні школи створюються не лише при партійних комітетах, а й при комітетах ЛКСМУ, установах, учбових закладах. Так, уже протягом кількох років школа атеїзму працює при Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті¹³. Багато її слухачів, студентів випускного курсу, активно включається в антирелігійну роботу. Зокрема добре знають у Кам'янці-Подільському і навколишніх селах як чудових агітаторів і лекторів-атеїстів Валентину Скорик, Івана Антошкова, Марію Опалюк, Валентина Григоришина та ін.

Справжніми центрами масової підготовки кваліфікованих атеїстів стали атеїстичні гуртки і семінари, які створюються партійними організаціями мережі партійної освіти. Ці гуртки й семінари за рекомендацією обласних і районних комітетів партії створюються в тих населених пунктах, де найбільше віруючих¹⁴. Про значний розмах підготовки кадрів атеїстів у системі партійної і комсомольської освіти свідчить той факт, що, якщо в 1957—1958 рр. гуртків і семінарів з наукового атеїзму в республіці зовсім не було, а в 1960—1961 навчальному році в них навчалось близько

³ Поточний архів Житомирського обкому КП України. Матеріали теоретичної конференції з питань наукового атеїзму в 1962 році, стор. 16.

⁴ Там же.

⁵ Поточний архів Хмельницького сільського обкому КП України. Довідка про стан науково-атеїстичної пропаганди в області за 1963 р., стор. 2.

⁶ В. Братко, В. Чудновський. Нові форми — кращі результати, К., 1963, стор. 4.

⁷ Журн. «Войовничий атеїст», 1961, № 10, стор. 38.

⁸ Матеріали конференції, організованої Житомирським обкомом КП України і республіканським товариством «Знання», стор. 15.

⁹ Журн. «Войовничий атеїст», 1962, № 10, стор. 6.

¹⁰ Поточний архів Хмельницького обкому КП України. Довідка про стан науково-атеїстичної пропаганди в Кам'янець-Подільській міській партійній організації від 12 січня 1962 р., стор. 2.

¹¹ Поточний архів Хмельницького сільського обкому КП України. Довідка обласного відділення товариства «Знання» про стан антирелігійної роботи в області за 1962 р., стор. 2.

¹² В. Д. Братко, В. Я. Чудновський. Назв. праця, стор. 4.

¹³ Газ. «Прапор Жовтня» (орган партійного комітету Кам'янець-Подільського колгоспно-радгоспного управління і міського комітету КП України, Кам'янець-Подільської районної і міської Рад депутатів трудящих Хмельницької області), 5 квітня 1963 р.

¹⁴ Партійний архів Хмельницької області, ф. 478, оп. 11, од. зб. 55, стор. 168; ф. 429, оп. 13, од. зб. 51, стор. 54.

90 тис. комуністів, комсомольців і безпартійних¹⁵. А за останні два роки в мережі партійної освіти підготовлено 150 тис. пропагандистів наукового атеїзму¹⁶. І Хмельницький підготовка атеїстів у 1962—1963 навчальному році проводилась у гуртках і 60 теоретичних семінарах¹⁷. На Вінничині атеїзм у гуртках і на семінарах вивчало 4700 чоловік¹⁸.

Вдалою формою підготовки кадрів агітаторів-антирелігійників є народні університети атеїзму, що поєднують пропаганду атеїстичних і природничо-наукових знань серед населення з підготовкою кадрів для виховної роботи з віруючими. Протягом двох років працює, наприклад, факультет атеїзму при Коростишівському районному Будинку культури на Житомирщині. Він нараховує близько 250 чоловік. Тематика занять університету складена так, щоб ознайомити слухачів з основними питаннями походження і суті релігії, методики боротьби з релігійними пережитками. Ось деякі з тем: «Як виникла віра в бога?», «Про біблію і її суперечності», «Н шляхах до міжпланетних польотів», «Медицина і знахарство» та ін. Всі лекції супроводжуються хронікально-документальними і науково-популярними кінофільмами. Серед слухачів факультету — люди різних спеціальностей, різного віку. Заняття відвідують цілі сім'ї. Досвід роботи факультету атеїзму в м. Коростишіві узагальнено, рекомендовано для впровадження в усіх районах¹⁹. Великою популярністю користується робота й інших народних університетів атеїзму у республіці.

Для підготовки кадрів-атеїстів використовуються вечірні університети марксизму-ленінізму при міських і райкомах партії. Спочатку при університетах організовувались довгострокові курси, а згодом стали спеціалізуватися цілі потоки і факультети. Так, при вечірньому університеті Харківського міського КП України вже в 1957—1958 навчальному році було створено потік з 130 чоловік. Тепер факультети наукового атеїзму функціонують при багатьох університетах марксизму-ленінізму. З кожним роком розширюється і вдосконалюється програма вечірніх університетів. До 1963 р. атеїстичні факультети, як правило, перейшли на дворічну програму, де, крім діалектичного й історичного матеріалізму, слухачі вивчають 62-годинний курс «Історії атеїстичних вчень» та 140-годинний курс «Основ наукового атеїзму». Випускники атеїстичних факультетів вечірніх університетів подають теоретичну й методичну допомогу пропагандистам і агітаторам-атеїстам у районах, читають лекції, проводять семінари, інструктажі, заняття у мережі партійної освіти.

При обкомах партії та обласних відділеннях товариства «Знання» для навчання пропагандистів створені обласні курси або школи атеїзму. Сюди залучають пропагандистів з певним досвідом, насамперед з тих сіл і підприємств, де помітний вплив церковників і сектантів. Так, річні курси створені при Вінницькому обласному відділенні товариства «Знання»²⁰. Майже 100 атеїстів щорічно випускає обласна школа в Черкасах²¹, 550 кваліфікованих атеїстів підготовлено на місячних курсах при Житомирському обкомі КП України²².

Партійні організації прагнуть учити атеїстів не загальною, а конкретно, залежно від того, з якою категорією віруючих їм доведеться працювати, враховуючи стать, вік, національність, релігійний напрям та ін. У зв'язку з цим з'явилася своєрідна спеціалізація в системі підготовки кадрів. Зокрема, на місячних курсах атеїстів у Житомирі створюються відділення, секції науково-атеїстичної пропаганди проти православної, католицької, іудейської релігії і сектанства²³.

У жовтні 1962 р. в Чернівцях працював міжобласний семінар лекторів-атеїстів, присвячений в основному питанням впровадження нових обрядів, свят і традицій. Його учасники обмінялися досвідом роботи, а також знайомились з новим у побуті на Буковині: були присутні на комсомольських весіллях, на урочистій це-

¹⁵ М. Пастух. Ставлення КПРС до релігії і атеїстичне виховання, К., 1962, стор. 77.

¹⁶ Журн. «Наука і релігія», 1964, № 1, стор. 33.

¹⁷ Поточний архів Хмельницького сільського обкому КП України. Довідка про стан атеїстичної пропаганди в області за 1963 рік, стор. 2.

¹⁸ Поточний архів ідеологічного відділу ЦК КП України. Інформація Вінницького сільського обкому КП України про антирелігійну роботу в області, стор. 4.

¹⁹ Поточний архів ідеологічного відділу ЦК КП України. Інформація Житомирського промислового обкому партії про стан науково-атеїстичної роботи в області за 1963 р., стор. 3.

²⁰ Поточний архів ідеологічного відділу ЦК КП України. Інформація Вінницького сільського обкому КП України про стан антирелігійної роботи в області, стор. 2.

²¹ В. Братко, В. Чудновський. Назв. праця, стор. 4.

²² Поточний архів Житомирського обкому КП України. Матеріали обласної атеїстичної конференції 1962 р., стор. 15.

²³ Поточний архів Житомирського обкому КП України. Матеріали атеїстичної конференції з питань науково-атеїстичної пропаганди в 1962 р., стор. 15—16.

ремонті надання імені новонародженому²⁴. Наприкінці 1963 р. в м. Ровно було проведено республіканський семінар лекторів-атеїстів, що працюють серед жінок. Сюди з'їхалось понад 200 ентузіасток антирелігійної роботи з усіх областей України, а також гості з Російської Федерації і Молдавії²⁵. При багатьох обласних відділеннях товариства «Знання» створені курси лекторів жінок-атеїсток. Велика увага підготовки кадрів жінок-атеїсток надається в Житомирській області. Наприклад, 9—11 квітня 1963 р. було проведено обласний семінар лекторів, пропагандистів і членів комісії сприяння уповноваженим Рад у справах культів. Всього на семінар було запрошено 210 чоловік, в тому числі 75 жінок²⁶. У Києві, Вінниці, Житомирі, Хмельницькому та інших містах і селах республіки працюють школи-семінари молодих атеїстів, організовані комсомольськими комітетами.

Велику роль в удосконаленні майстерності пропагандистів наукового атеїзму відіграє поширення кращого досвіду атеїстичного виховання населення. 15—17 жовтня 1958 р. відділ пропаганди й агітації Хмельницького обкому КП України і обласне відділення товариства «Знання» провели першу обласну конференцію по обміну досвідом науково-атеїстичної пропаганди серед населення, в роботі якої взяли участь секретарі та завідувачі відділами пропаганди й агітації міських і райкомів КП України, редактори міських і районних газет, секретарі міських і райкомів ЛКСМУ, завідувачі міськими і районними відділами народної освіти й культури, завідувачі клубами і бібліотеками, голови науково-атеїстичних секцій районних відділень товариства, кращі лектори, агітатори, пропагандисти наукового атеїзму. Учасники конференції закликали всіх членів товариства «Знання», працівників народної освіти і культури, всю інтелігенцію області ще ширше розгорнути науково-атеїстичну роботу в масах, повною мірою використати могутню зброю комуністичної ідеології для якнайшвидшого подолання релігійних пережитків у свідомості людей²⁷.

Питанню боротьби з релігією була присвячена Житомирська науково-атеїстична конференція на тему «Подолання релігійних пережитків у період розгорнутого будівництва комунізму», скликана в 1962 р. Житомирським обкомом КП України, Інститутом філософії, координаційною радою з питань наукового атеїзму Академії наук УРСР і республіканським товариством «Знання»²⁸.

Справжнім форумом атеїстів була Всесоюзна нарада пропагандистів наукового атеїзму (Москва, 12—18 лютого 1962 р.), близько 1000 учасників якої узагальнили й підбили підсумки виконаної роботи за п'ять років, що минули з часу останньої такої наради, обмінялись багатим досвідом, вирішили ряд назрілих питань, що впливали з рішень XXII з'їзду КПРС. На нараді були присутніми понад 100 пропагандистів-атеїстів з України²⁹.

Завдяки повсякденному піклуванню партійних організацій про підготовку пропагандистських кадрів на Україні, як і в усій нашій країні, зросли чудові майстри науково-атеїстичної пропаганди.

З 1956 р. працює лектором-атеїстом викладач Кам'янець-Подільського сільгоспінституту А. П. Білецький. Немає на Хмельниччині такого району, куди б не запрошували А. П. Білецького. Лише в 1963 р. він прочитав понад 100 лекцій, провів десятки тематичних вечорів, вечорів запитань і відповідей³⁰.

Майже 40 років працює на ниві народної освіти, виховує людей у дусі воєнного атеїзму вчитель Лука-Мелешківської середньої школи на Вінничині В. Г. Маленовський. На його рахунок десятки людей, яким він допоміг звільнитись від релігійного дурману, знайти вірну дорогу в житті³¹.

Заслуженою популярністю користуються пропагандисти наукового атеїзму т. Широков — на Київщині, т. Русаковська — на Буковині, т. Гузенко — на Сумщині, т. Томашевська — на Черкащині, т. Сафронова — в Івано-Франківську та багато інших³². В республіці понад 70 тис. спеціально виділених агітаторів-атеїстів працює з невеликими групами або й з окремими віруючими. Лише в рядах республіканського товариства «Знання» понад 28 тис. лекторів присвятили свою громадську

²⁴ Газ. «Правда України», 1 листопада 1962 р.

²⁵ Журн. «Наука и религия», 1964, № 1, стор. 87.

²⁶ Поточний архів ідеологічного відділу ЦК КП України. Інформація Житомирського промислового обкому партії про постановку антирелігійної роботи в області за 1963 р., стор. 2.

²⁷ «За бойову атеїстичну пропаганду. (Матеріали першої обласної конференції по обміну досвідом науково-атеїстичної пропаганди серед населення)», Хмельницький, 1959, стор. 3, 82—83.

²⁸ Газ. «Радянська Житомирщина», 2 лютого 1962 р.

²⁹ Журн. «Войовничий атеїст», 1962, № 5, стор. 31—35.

³⁰ Газ. «Прапор жовтня», 24 квітня 1962 р.

³¹ Журн. «Войовничий атеїст», 1961, № 2, стор. 35.

³² Журн. «Войовничий атеїст», 1963, № 7, стор. 23.

діяльність благородній справі атеїстичного виховання трудящих³³. Пропагандист наукового атеїзму — люди різних спеціальностей. Тільки вчителів, які за допомогою лекцій несуть знання в маси, — 151 410 чоловік³⁴.

На червневому (1963 р.) Пленумі ЦК КПРС відзначалося, що «жива участь учених у формуванні у трудящих матеріалістичного світогляду і комуністичної моралі — чудова традиція радянської науки, яку треба всебічно розвивати»³⁵. У складі лекторів республіканського товариства 90 академіків, 119 членів-кореспондентів Академії наук СРСР, Академії наук союзних республік і галузевих академії, 1039 докторів наук і професорів, 8550 доцентів і кандидатів наук³⁶.

Активну участь у підготовці кадрів пропагандистів наукового атеїзму, в проведеному кваліфікованій науково-атеїстичній роботі беруть член-кореспондент Академії наук УРСР Є. П. Федоров, професори В. К. Танчер, С. К. Всехсвятський, О. З. Голик, В. О. Голобуцький, М. І. Кованцов, Г. Б. Мельников, Д. Л. Похилевич та багато інших³⁷.

Велику увагу приділяють партійні організації України підготовці майбутніх пропагандистів атеїзму з числа випускників вузів. З цією метою з 1957 навчального року в усіх вузах республіки, а з 1958 р. і в технікумах введено курс «Основ наукового атеїзму». Для читання цього курсу із складу кафедр марксизму-ленінізму, діалектичного й історичного матеріалізму вже в 1957 р. виділено 155 кваліфікованих викладачів, з якими проведено 10-денний республіканський семінар. Тоді ж вивчення курсу «Основ атеїзму» введено в 17-ти партійних і радянсько-партійних школах, і за п'ять років цей курс прослухали мільйон студентів вузів і учнів технікумів³⁸. Протягом цього ж часу загін пропагандистів атеїзму збільшився за рахунок сотень і тисяч освічених, висококваліфікованих молодих спеціалістів всіх галузей народногo господарства.

Важливу роль у підготовці кадрів атеїстів вищої кваліфікації відіграло створення аспірантури при Інституті філософії АН УРСР і Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка³⁹. З ініціативи відділу пропаганди і агітації ЦК КП України при Інституті філософії АН УРСР був створений сектор атеїзму, мета якого — сприяти піднесенню наукового рівня атеїстичної пропаганди в республіці.

Отже, в республіці створено постійно діючу і широко розгорнуту систему підготовки атеїстичних кадрів, що дає можливість охопити науково-атеїстичною роботою якнайбільше віруючих. Разом з тим, у цій роботі є ряд серйозних недоліків. Не всі з тих, хто проходить підготовку на курсах, семінарах, у мережі партійної освіти та ін., несуть свої знання в маси, стають справжніми бойовничими атеїстами. Вкорінилася шкідлива думка, що боротьбу проти релігії можуть вести лише деякі спеціалісти релігійної пропаганди, знавці «священних книг», історії релігії і т. ін. Звичайно, все це потрібно знати тим, хто виступає з антирелігійними лекціями. Однак, із завданням атеїстичного виховання не може справитись лише група атеїстів, підготовлених на курсах і в учбових закладах. Не вдосконалена ще система підготовки молодого зміни. Хоча протягом останніх років у вузах і технікумах України читається курс основ атеїзму, проте це не завжди дає потрібні наслідки. Справжній пропагандист атеїзму формується в процесі практичної роботи. Студентів слід широко залучати до атеїстичного виховання трудящих.

Багато ще недоробленостей у справі підготовки наукових кадрів і теоретичної розробки проблем атеїзму. При гострій потребі кадрів атеїстів високої кваліфікації в аспірантуру інститутів Академії наук УРСР і кафедр вищих учбових закладів цього профілю зараховуються буквальною одиницею. Академія наук УРСР, кафедри філософії державних університетів ще не все зробили, щоб організувати розробку теоретичних проблем, дати кваліфіковану відповідь на цілий ряд питань, які ставить практика атеїстичного виховання. Глибокі, фундаментальні дослідження з питань марксистсько-ленінського атеїзму ще відсутні.

Зараз, коли наша країна вступила в період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, партія вимагає максимального розширення фронту науково-атеїстичного виховання. Це можна зробити за рахунок залучення до антирелігійної роботи більш широкого кола людей з числа громадських діячів, вчених, письменни-

³³ Журн. «Наука и религия», 1964, № 1, стор. 40.

³⁴ «Огляд виконання плану лекційної діяльності Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР», К., 1962, стор. 30.

³⁵ Л. Ф. Ільчов. Чергові завдання ідеологічної роботи партії. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету КПРС 18 червня 1963 р., К., 1963, стор. 64.

³⁶ «Огляд виконання плану лекційної діяльності Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР», стор. 30.

³⁷ Див. «Семінари та конференції лекторів 1961—1964 рр. (Матеріали VI з'їзду товариства «Знання» Української РСР)», стор. 39, 69.

³⁸ Журн. «Наука и религия», 1964, № 1, стор. 33.

³⁹ М. Пастух. Ставлення КПРС до релігії і атеїстичне виховання, стор. 71.

ків, вчителів, агрономів, лікарів, усіх верств радянської інтелігенції, а також передових робітників і колгоспників. Кожний переконаний атеїст не може і не повинен «сидіти в обороні» і відбивати атаки, а сам мусить наступати, боротися за кожную людину. Створення досконалої системи добору, навчання і розстановки кадрів атеїстів — найважливіша передумова докорінного поліпшення науково-атеїстичного виховання, остаточного подолання релігійної ідеології.

Г. А. МУКВИЧ

ПІДГОТОВКА ВИРОБНИЧО-ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ВУЗАХ І ТЕХНІКУМАХ УРСР

(1933—1937 рр.)

У новій Програмі КПРС підбиті підсумки великого переможного шляху, пройденого Комуністичною партією і радянським народом. Визначне місце на цьому шляху займає друга п'ятирічка, на кінець якої в нашій країні був в основному перетворений в життя ленінський план побудови соціалістичного суспільства, здійснені завдання соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства і культурної революції.

У всіх цих перетвореннях велику роль відіграли кадри нової радянської інтелігенції. В. І. Ленін ще до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції вказував, що з встановленням диктатури пролетаріату нам буде потрібно все більше і більше інженерів, агрономів, техніків, науково-освічених спеціалістів¹. Він підкреслював, що без культурної революції і створення народної інтелігенції не може бути побудований і зміцнений соціалізм.

Керуючись вказівками В. І. Леніна, Комуністична партія з перших днів встановлення Радянської влади взяла курс на підготовку нової радянської інтелігенції, насамперед через вузи і технікуми. Тільки за першу п'ятирічку навчальні заклади країни випустили 170 тис. спеціалістів з вищою освітою і понад 291 тис. спеціалістів середньої кваліфікації².

Все ж на початок другої п'ятирічки стан підготовки кадрів не відповідав зростаючим вимогам соціалістичного будівництва. Недоліки в підготовці кадрів полягали, насамперед, у певному відриві навчання від практики. Крім того, окремі наркомати і відомства, щоб швидше ліквідувати недостачу кадрів інтелігенції, форсували підготовку спеціалістів, недостатньо піклуючись про якість навчання. У багатьох вузах і технікумах недовистачало педагогічних кадрів, була слабка навчально-матеріальна база. В багатьох навчальних закладах не на належному рівні була ідейно-політична робота. Саме на ці недоліки вказував ЦВК СРСР в постанові «Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах» (19 вересня 1932 р.)³.

Все це негативно впливало на розвиток народного господарства, приводило до відставання цілого ряду його галузей. На Україні, наприклад, однією з головних причин відставання вугільної та інших галузей промисловості в цей період була відсутність добре підготовлених спеціалістів.

Приступивши до виконання завдань другого п'ятирічного плану, Комуністична партія звернула особливу увагу на поліпшення підготовки радянської інтелігенції. Увагою і турботою була оточена виробничо-технічна інтелігенція, вузи і технікуми, які готували інженерів і техніків для промисловості, транспорту, будівництва і зв'язку. Адже в цей час, коли Радянський Союз вступив у період завершення реконструкції народного господарства, на перший план висувалось як одне із головних завдань — завдання освоєння нової техніки і нових підприємств. Тому XVII з'їзд ВКП(б) (1934 р.) запропонував партійним, профспілковим, радянським і господарським організаціям зосередити зусилля на підготовці інженерно-технічних кадрів.

Для поліпшення справи підготовки спеціалістів необхідно було насамперед значно зміцнити навчально-матеріальну базу вузів і технікумів. Життя вимагало ліквідувати слабкі і «карликові» вузи і технікуми, зміцнивши за їх рахунок інші спеціальні навчальні заклади. Керуючись цим, ЦВК СРСР своєю постановою від 19 вересня 1932 р. запропонував об'єднати слабо забезпечені і «карликові» навчальні заклади в більш великі і матеріально забезпечені.

З 1932/1933 навчального року по 1937/1938 навчальний рік кількість вузів і технікумів на Україні скоротилась на 213, а число студентів за цей же період зросло на 7,1 тис. чоловік⁴.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 83.

² Культурное строительство СССР. Статистический сборник, М., 1940, стор. 112.

³ Газ. «Правда», 21 вересня 1932 р.

⁴ Культурное строительство СССР, стор. 100—108.

Партія і уряд проявили особливе піклування про асигнування коштів на будівництво нових навчальних корпусів і їх устаткування. Якщо в 1934 р. на Україні для цієї мети було виділено 900 тис. крб., то в 1937 р.—3 млн. 630 тис. крб.⁵ Тільки в 1934 р. були побудовані нові навчальні корпуси з повним устаткуванням для індустріального інституту в Донецьку, інституту інженерів залізничного транспорту в Дніпропетровську, будівельних інститутів у Дніпропетровську і Харкові, хіміко-технологічного інституту в Києві, Харківського університету та ін.⁶ Для обладнання кабінетів і лабораторій, майстерень, на поповнення бібліотек були виділені додаткові кошти.

Багато для зміцнення навчально-матеріальної бази вузів і технікумів зробили промислові підприємства, а також студентська молодь, яка разом з викладачами створювала кабінети і лабораторії, майстерні та бібліотеки, поповнювала їх необхідними навчальними посібниками, устаткуванням, літературою. Так, у Харківському індустріально-будівельному інституті тільки за 1934 р. було обладнано нові лабораторії встановлено опалення, вентиляцію і електроосвітлення.⁷

Завдяки такій роботі навчально-матеріальна забезпеченість вузів і технікумів республіки на кінець другої п'ятирічки помітно поліпшилась, про що вказувалося у звітній доповіді ЦК КП(б)У XIII з'їзду КП(б)У.⁸

Комуністична партія дбала також і про забезпечення вузів і технікумів кваліфікованими науково-викладацькими кадрами, постійно ліктувалась про підвищення їх науково-методичного та ідейно-політичного рівня. Партійні організації рекомендували у вузи і технікуми найбільш підготовлені, ідейно загартовані кадри, створювали їм необхідні умови і всіляко сприяли підвищенню їх ділової кваліфікації. Великим стимулом для викладачів була постанова РНК СРСР «Про вчені ступені і звання» (13 січня 1934 р.), яка встановила наукові ступені кандидатів і докторів наук і наукові звання асистента, доцента і професора.⁹ Постановою ВУЦВК і РНК УРСР «Про почесні звання для працівників науки, техніки і мистецтва» (13 січня 1934 р.) були встановлені почесні звання заслужених діячів науки, техніки чи мистецтва, народного або заслуженого артиста (художника) республіки.¹⁰ Тільки за рік після виходу в світ цих постанов у Харківському механіко-машинобудівному інституті кількість професорів збільшилась на 6,7%, доцентів на 7%, в Харківському транспортному інституті відповідно — на 23 і 26%¹¹.

Число науково-дослідних закладів збільшилося за роки другої п'ятирічки на 44 і на 1 січня 1938 р. становило 224 одиниці. В 1937/1938 навчальному році у науково-дослідних інститутах УРСР вчилася 520, а у вузах 1668 аспірантів.¹² Було відкрито багато заочних відділів аспірантури.

За роки другої п'ятирічки на Україні вперше з'явилися науково-технічні товариства, які широко практикували читання лекцій для трудящих, розробку і широкі обговорення науково-педагогічних проблем. Це також позитивно впливало на зростання кваліфікації науково-викладацьких кадрів. У 1937 р. в республіці налічувалося 7 науково-технічних товариств, які об'єднували в своїх рядах значну частину викладачів.¹³

Всі ці заходи сприяли зміцненню вузів і технікумів науково-викладацькими кадрами, підвищенню їх науково-методичного та ідейно-політичного рівня. На кінець другої п'ятирічки в навчальних закладах республіки працювали 9969 викладачів, серед яких було 1224 професори і 2521 доцент. В технікумах працювало 12352 викладачі, здебільшого з вищою спеціальною освітою. Це були нові кадри радянських спеціалістів, які сформувались в умовах Радянської влади і відрізнялись від дореволюційних не тільки походженням, але й більш високою кваліфікацією, комуністичною ідейністю, цілеспрямованістю, глибокою вірою в перемогу соціалізму. В роки другої п'ятирічки було зміцнено керівництво багатьма навчальними закладами.

Особливе місце в діяльності Комуністичної партії в цей період займали питання поліпшення учово-педагогічної роботи. В постанові ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. вказувалося, що основне завдання навчальних закладів полягає в

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—63, од. зб. 489, арк. 65 (суми даються за новим курсом карбованця).

⁶ Там же.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 62, арк. 37—38.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—63, од. зб. 489, арк. 62—63, 65—66.

⁹ Культурне будівництво Української РСР. Збірник документів. Том 1, К., 1960, стор. 627—630.

¹⁰ Там же, стор. 630—631.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 906, арк. 84.

¹² Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник, К., 1940, стор. 57, 59.

¹³ Там же, стор. 59.

тому, щоб закріпити досягнуті успіхи і вести дальшу боротьбу за підвищення теоретичної освіти у вузах і технікумах при всемірному зміцненні їх зв'язку з виробництвом, підвищення якості навчання і справжньому заохочуванні ініціативи і енергії кожного учня в його навчальній роботі¹⁵.

Для координації і вирішення всіх питань, зв'язаних з поліпшенням навчально-виховної роботи, за рішенням ЦВК СРСР був створений Комітет по вищій технічній школі при ЦВК СРСР, який мав затверджувати навчальні плани і програми, форми і методи викладання, мережу вузів і технікумів, контролювати їх діяльність. У червні 1933 р. РНК УРСР підбила перші підсумки виконання вузами і технікумами республіки постанови ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. В постанові РНК УРСР «Про виконання навчальними закладами УРСР постанови ЦВК СРСР «Про навчальні програми і про режим в вищій школі і технікумах» від 19 червня 1933 р.» відзначалося, що цього року в роботі вищих шкіл і технікумів є певні зрушення в підвищенні якості навчання, зміцненні трудової дисципліни і навчального режиму¹⁶.

Значний вплив на поліпшення навчально-виховної роботи у вузах і технікумах республіки мало відновлення Київського, Харківського й Одеського та створення нового, Дніпропетровського університетів.

З ініціативи партійних організацій у вузах і технікумах проводилась велика і плідна методична робота, спрямована на удосконалення навчально-виховного процесу. Так, у Дніпропетровському будівельному інституті протягом 1934/1935 навчального року був створений методичний кабінет, який вивчав, узагальнював і розповсюджував передовий педагогічний досвід своїх викладачів, а також інших вузів. Кабінет вивчав ефективність методів викладання, видавав методичні посібники, розробки, листи. Цей досвід запозичували й інші вузи України¹⁷.

Партійні організації і викладацькі колективи вузів і технікумів помітно посилювали увагу до вдосконалення навчальних планів і програм, встановлення чіткого, твердого режиму, організації самостійної роботи студентів над навчальним матеріалом і літературою, розповсюдженню досвіду навчання відмінників. Особливі вимоги ставилися до студентів-комуністів, питання про авангардну роль яких розглядалося і обговорювалось на партійних конференціях, партійних зборах, на засіданнях партійних бюро. III партконференція Харківського електротехнічного інституту (січень 1934 р.), обговорюючи це питання, піддала різкій критиці студентів-комуністів, які відставали у навчанні. Конференція поставила перед ними завдання підвищити вимогливість до себе, до своїх товаришів і зайняти провідне місце в навчанні, дисципліні і в суспільно-політичному житті. 26 лютого 1934 р. партбюро Харківського електротехнічного інституту заслухало звіт студентів-комуністів про їх навчання і поведінку. Партбюро викрило причини відставання комуністів, вказало, якими шляхами необхідно добиватися поліпшення навчання, подало необхідну допомогу¹⁸.

Вжиті заходи дали свої наслідки: якщо в першому семестрі 1934/1935 навчального року у вузах і технікумах УРСР на «відмінно» і «добре» вчилася 48,2% студентів-комуністів, то в другому семестрі — 57,2%¹⁹.

Підвищувалась вимога до організації виробничої практики. Навчальні заклади розробляли плани і програми виробничої практики з урахуванням особливостей заводів, де студенти проходили практику. Програми друкувались і доводились до відома студентів. На практику разом з студентами виїжджали керівники і члени кафедр. Зразково була поставлена виробнича практика у Дніпропетровському гірничому, Харківському електротехнічному та інших інститутах.

Щоб підвищити рівень керівництва підготовкою кадрів спеціалістів, у 1935 р. при ЦК ВКП(б) був створений відділ шкіл²⁰.

Життя з кожним роком висувало перед вузами і технікумами нові, все більш складні вимоги. Відставання навчально-виховної роботи від високих темпів соціалістичного будівництва особливо проявилось у 1936 р., коли народились нові форми соціалістичного змагання, які викрили різке відставання наукової і навчальної роботи у вузах від практики соціалістичного будівництва. Життя вимагало переглянути всю навчально-виховну роботу і підпорядкувати її завданням соціалістичного будівництва. Виходячи з цього, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) у постанові «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою» від 23 червня 1936 р. намітили конкретні заходи, спрямовані на докорінне поліпшення навчально-виховного процесу у вузах країни. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) зажадали переглянути за-

¹⁵ Газ. «Правда», 21 вересня 1932 р.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 20, спр. 47, арк. 43—47.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1079, арк. 263.

¹⁸ Газ. «За електрифікацію» (орган парткому, комітету ЛКСМУ, профкому та місцевому Харківському електротехнічного інституту), 11 січня, 11 березня 1934 р.

¹⁹ Газ. «Комуніст», 5 липня 1935 р.

²⁰ Газ. «Правда», 14 травня 1935 р.

старілі програми, довідники, енциклопедії і технічні посібники у відповідності з результатами соціалістичного будівництва, завданнями повного використання техніки, швидкого підвищення продуктивності праці²¹.

Керуючись цією постановою, парторганізації України зосередили свої зусилля на вивченні навчально-виховної роботи, виявлення недоліків і помилок та їх усунення. Так, наприкінці 1936 р. у Харківському інженерно-будівельному інституті під керівництвом парторганізації було переглянуто підручники з основних предметів, написані до них доповнення і висновки з вказівкою граничного використання матеріалів. Методика лекцій була перебудована так, щоб викликати у студентів допитливість і бажання поширити і поглибити свої знання. Для читання лекцій почали залучатись висококваліфіковані спеціалісти з виробництва. При проведенні практичних занять зверталась увага на самостійне виконання студентами практичних робіт²². Посилився зв'язок навчання з виробництвом.

Перебудова роботи вузів і технікумів у відповідності до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 червня 1936 р. сприяла зміцненню зв'язку навчання з життям, підвищувала якість знань майбутніх спеціалістів. Про це свідчить якість дипломних робіт, тематика яких наблизилася до життя, виробництва, до завдань соціалістичного будівництва²³. Газета Харківського електротехнічного інституту писала, що багато дипломних проектів випускників мають серйозне практичне значення, деякі носять науково-дослідний характер з елементами оригінального розв'язування ряду проблем²⁴. Про поліпшення підготовки спеціалістів у вузах і технікумах відзначалося на XIII з'їзді КП(б)У²⁵.

За другу п'ятирічку тільки для роботи в промисловості, на будівництві, транспорті і зв'язку вузами республіки було підготовлено 26 197 спеціалістів, або на 10 843 більше, ніж за першу п'ятирічку. Спеціалістів середньої кваліфікації такого ж профілю було підготовлено за другу п'ятирічку 41 561 чоловік, або на 11 478 більше, ніж за першу п'ятирічку²⁶.

Значного розвитку на Україні в роки другої п'ятирічки набуло заочне навчання. В 1936 р., наприклад, у всіх спеціальних навчальних закладах УРСР за неповними даними з відривом від виробництва навчалось понад 52 тис. студентів, а без відриву від виробництва 25 тис. чоловік²⁷.

Внаслідок здійснення ленінської національної політики збільшувалась кількість спеціалістів із рядів місцевого українського населення. На 1 січня 1938 р. у вузах України навчалось 54,8% українців, а в технікумах — 78,5%²⁸.

Невід'ємною частиною навчально-виховного процесу стало ідейно-політичне виховання студентів, оскільки великі завдання другої п'ятирічки, напружена міжнародна обстановка вимагали посилення ідейної загартованості кадрів. Комуністична партія, піклуючись про поліпшення ідейно-політичного виховання студентів, прагнула зміцнити вузи і технікуми ідейно-загартованими, кваліфікованими викладацькими кадрами, насамперед з соціально-економічних дисциплін. З цією метою за постановою Президії ВУЦВК від 10 січня 1934 р. Інститут червоної професури та Інститут підготовки кадрів були об'єднані в Інститут червоної професури при ВУЦВК. Така реорганізація зміцнила навчально-матеріальну базу Інституту, поліпшилась його викладацький склад, поживилась навчально-виховна робота. Постановою ЦК КП(б)У «Про роботу Інституту червоної професури» (4 травня 1934 р.) було ліквідовано профільну вузькість кадрів, які готував інститут. Викладачі, закінчивши Інститут червоної професури, мали достатню підготовку з усіх частин марксистсько-ленінської науки.

Дбаючи про підготовку відданих справі соціалізму кадрів, ЦК ВКП(б) в кінці 1934 р. затвердив нові правила прийому, відповідно до яких в Інститут червоної професури приймалися члени партії, переважно робітники з теоретичною і загальноосвітньою підготовкою в обсязі Комуністичного вузу або соціально-економічного вузу, з достатнім досвідом керівної партійної, радянської, профспілкової та господарської роботи.

Парторганізації прагнули зміцнити студентські колективи вихідцями з робітників і селян. На Україні робітничий прошарок студентів на кінець другої п'ятирічки порівняно з початком першої п'ятирічки збільшився майже на 10%²⁹.

Виконуючи рішення XVII з'їзду ВКП(б) (1934 р.) про посилення ідейно-політичного виховання комуністів і всіх трудящих, парторганізації навчальних за-

²¹ Газ. «Правда», 24 червня 1936 р.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 62, арк. 29—30.

²³ Там же, спр. 73, арк. 186—189.

²⁴ Газ. «За електрифікацію», 2 квітня 1937 р.

²⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—63, од. зб. 489, арк. 66—67.

²⁶ Культурне будівництво Української РСР, стор. 51.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 154, арк. 24—37.

²⁸ Культурне будівництво УРСР, стор. 49.

²⁹ Там же.

кладів посилили увагу до політосвіти. Парторганізація Харківського електротехнічного інституту, наприклад, налагодила систематичний контроль за ходом політнавчання, до проведення якого призналися загартовані, політично освічені комуністи-пропагандисти. Члени партії, що знаходилися на виробничій практиці, одержували тематичні завдання. Для груп, що проходили виробничу практику в одному місці, створювались стаціонарні школи. Перед кожним черговим заняттям парткабінет проводив семінар пропагандистів, розробляв тематику політгодин і політінформацій, рекомендував художню літературу, проводив інструктивні наради про методику викладання.

Широко практикувалась і така форма підвищення ідейно-політичного рівня студентів, як теоретичні конференції на різні соціально-економічні та політичні теми.

Застосування різних форм ідейно-політичного впливу давало можливість студентам переконатися у правильності марксистсько-ленінської науки, глибше зрозуміти соціально-економічні і політичні процеси, що відбувалися в нашій країні і за її межами, переконатися в перевазі соціалізму над капіталізмом.

Однак у той час, особливо в кінці другої п'ятирічки, почав посилюватися культ особи Сталіна, що супроводжувався ігноруванням кращих наукових розробок на соціально-економічні і історико-партійні теми, гонінням проти обдарованих, потворчому працюючих вчених, гальмуванням розвитку творчої думки і т. д. Все це створювало великі труднощі в організації правильного ідейно-політичного виховання студентів, у будівництві соціалізму.

Незважаючи на труднощі, викликані насамперед культом особи, за роки другої п'ятирічки відбулись великі зміни. Неоціненна заслуга в цьому виробничо-технічної інтелігенції, яка разом з усім народом під керівництвом партії віддавала свої сили, здібності, досвід і знання втіленню в життя великих ленінських ідей.

В. П. БАШЕВОЙ

З ІСТОРІЇ ЗАФРОНТОВОГО БЮРО ЦК КП(б)У

(1919 р.)

В роки громадянської війни боротьба з денікінщиною була одним з серйозних випробувань для молодшої Комуністичної партії України. Визначну роль в мобілізації сил українського народу для розгрому ворога відіграла діяльність Зафронтового бюро ЦК КП(б)У, очолюваного видатним діячем нашої партії С. В. Косіором, 75-річчя якого відзначатиметься 18 листопада цього року¹. Але в період культу особи Сталіна, коли С. В. Косіор був безпідставно репресований і оголошений ворогом народу, діяльність Зафронтового ЦК КП(б)У не висвітлювалася в нашій літературі. Автор даного повідомлення поставив своїм завданням в деякій мірі заповнити цю прогалину.

Незважаючи на героїчні зусилля Червоної Армії, денікінці, користуючись всебічною підтримкою з боку Антанти і допомогою куркульських і петлюрівських банд, в кінці червня 1919 р. захопили значну частину Лівобережної України з Донбасом, 10 серпня зайняли Одесу, а 31 серпня — Київ. В умовах, що склалися на той час, головним завданням комуністів України було керівництво боротьбою трудящих проти денікінців. Для керівництва діяльністю підпільних партійних організацій і партизанським рухом в окупованих районах України на початку липня 1919 р. було створене Зафронтове бюро ЦК КП(б)У, очолюване секретарем ЦК КП(б)У С. В. Косіором.

Зафронтове бюро спочатку знаходилося в Києві, а з 30 серпня 1919 р., після евакуації з Києва партійних і радянських установ, — в Брянську, потім у Москві і на кінець — в Серпухові². Зафронтове проіснувало до початку грудня 1919 р. Коли стало відомо про успішний наступ Червоної Армії проти Денікіна і що він буде розгромлений, 10 грудня 1919 р. на засіданні членів ЦК КП(б)У в складі Г. І. Петровського, Д. З. Мануїльського та інших було прийнято рішення про ліквідацію Зафронтового ЦК КП(б)У, і його функції передані Секретаріату ЦК КП(б)У. Секретарем ЦК КП(б)У був обраний С. В. Косіор³.

За п'ять місяців існування Зафронтового ЦК КП(б)У склад його працівників змінювався від 3 до 26 чоловік. В Зафронтове працювали: С. В. Косіор, В. П. За-

¹ Про його життя і діяльність див. М. Погребінський. Станіслав Вікентійович Косіор. К., 1963; А. Мельчин. Станіслав Косіор. М., 1964.

² Історія КП(б)У в матеріалах і документах (1917—1920). Партвидав ЦК КП(б)У, 1934, стор. 508.

³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 6, арк. 10.

тонський, А. С. Бубнов, Ю. М. Коцюбинський, Ф. Я. Кон, К. Г. Листопад, Ф. Л. За топ, О. І. Буценко, М. О. Савельєв, Т. І. Харченко та інші. Крім того у доборі і від командированих працівників за лінію фронту допомагали такі видатні діячі Комуністичної партії України, як Е. І. Квірінг, Д. З. Мануїльський, Михайло Чорний та інші⁴.

Зафронтбюро ЦК КП(б)У провело значну роботу по керівництву партійним підпіллям і партизанським рухом на Україні. Діючи спільно з відповідними політ відділами Червоної Армії і при їх допомозі, Зафронтбюро переправляло через лінії фронту підпільним партійним комітетам інструкції, листівки, відозви, зброю, гроші направило кадри. В даному повідомленні ми не будемо зупинятися на всій багатогранній роботі Зафронтбюро, а розглянемо питання кількісного складу працівників направлених Зафронтбюро для підпільної і партизанської роботи на тимчасово загарбаній території України. Це питання до цього часу ще мало досліджене. В історичній літературі вказується, що Зафронтбюро ЦК КП(б)У за час свого існування направило в білогвардійський тил в одних джерелах близько 800 чол., в інших — понад 800 чол., в числі їх 100 чол. для організації техніки, тобто для забезпечення підпільних партійних комітетів типграфіями, налагодження випуску газет, листівок відозв, забезпечення підпільників необхідними документами, явочних квартир, для організації зв'язку з іншими підпільними партійними організаціями⁵. Вищезазначені дані беруть свій початок з доповіді С. В. Косіора на ІV конференції КП(б)У 18 березня 1920 р., який застерезив, що точних цифр у нього немає⁶.

Тому автор робить спробу на основі вивчення унікальних архівних документів Зафронтбюро ЦК КП(б)У, які зберігаються в партійному архіві Інституту історії партії ЦК КП України, проаналізувати роботу Зафронтбюро по добору і пересилці людей за лінію фронту. Так, в фонд: ЦК КП(б)У (Матеріали Зафронтбюро) є «список працівників, направлених Зафронтбюро ЦК КП(б)У в тил Денікіна», по якому пройшли реєстрацію 1222 чол. із зазначенням імені, по-батькові, прізвища, від якої партійної організації, під яким прізвищем — кличкою, куди направлено, число, місяць відправки, скільки видано грошей на дорогу, примітка⁷. Але не всі, хто направився на роботу за лінію фронту, були зареєстровані по даному списку, бо в інших справах фонду Зафронтбюро і матеріалах відділів ЦК КП(б)У за 1919 р. є декілька окремих списків людей, направлених на підпільну роботу, а саме: список «реєстрації тт., направлених в зафронткову полосу і що повернулися назад» на 89 чоловік⁸, список відповідальних працівників, які пройшли через ЦК КП(б)У і призначені для відкомандировування на роботу в тил ворога за періоди: з 15 серпня по 15 вересня 1919 р. на 36 чол.⁹; за жовтень 1919 р. на 45 чол.¹⁰; за листопад 1919 р. на 14 чол.¹¹. В справі Зафронтбюро «Інструкції, положення, зведення і бюлетені Оргбюро ЦК КП(б)У про підпільну роботу на Україні, листи і мандати підпільників» за 1919 р. є 5 мандатів і одне посвідчення підпільників, які не пройшли по спискам¹². В цій справі є відношення головного комітету єврейського Комуністичного союзу (Комфарбанд) від 13 серпня 1919 р. про те, що він направив 13 працівників в розпорядження Зафронтбюро на партійну і підпільну роботу на Лівобережній Україні¹³. В справі «Звіти, доповіді, зведення Зафронтбюро ЦК КП(б)У про підпільну роботу в тилу ворога у білих. Мандати і посвідчення» є 22 мандати і посвідчення підпільників (в більшості на полотні), які також не внесені в списки¹⁴. В зведенні про розподіл комуністів ЦК КП України за 1919 р. (число і місяць не зазначені) вказано, що в Зафронтбюро в Брянськ направлено 10 працівників і вказано їх прізвища¹⁵.

За нашими підрахунками по всіх вищезазначених джерелах налічується 1457 чол. Проте після проведеної нами перевірки списків, мандатів, посвідчень виявилось, що 64 прізвища записані двічі. Отже, фактично було послано Зафронтбюро 1393 чол.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, оп. 146, од. зб. 1, арк. 32, 33; ф. 1, оп. 3, од. зб. 6, арк. 7, 2; ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 1, арк. 75; ф. 1, оп. 4, од. зб. 293, арк. 74.

⁵ Журн. «Літопис революції» № 5—6, 1926, стор. 250; Історія КП(б)У в матеріалах і документах (хрестоматія). Випуск другий 1917—1920 рр. Партвидав ЦК КП(б)У, 1934, стор. 508, пр.; Історія гражданской войны СССР, т. 4, М., 1959, стор. 309.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 23, арк. 35—36.

⁷ Там же, ф. 1, оп. 3, од. зб. 52.

⁸ Там же, ф. 1, оп. 4, од. зб. 293, арк. 75, 75 зв.

⁹ Там же, арк. 83.

¹⁰ Там же, арк. 77, 78.

¹¹ Там же, арк. 85 зв.

¹² Там же, ф. 1, оп. 3, од. зб. 5, арк. 51, 52, 56, 57, 62.

¹³ Там же, ф. 1, оп. 3, од. зб. 5, арк. 33.

¹⁴ Там же, од. зб. 14, арк. 7, 10, 12, 14, 15, 63, 77.

¹⁵ Там же, ф. 1, оп. 4, од. зб. 258, арк. 160.

від 126 партійних організацій України, в тому числі від Київської парторганізації — 28 чол., Катеринославської — 74 чол., Харківської — 43 чол.; Кременчугської — 33 чол.; Одеської — 31 чол., Полтавської — 25 чол.; Олександрівської — 24 чол., Луганської — 14 чол., Севастопольської — 22 чол. та ін.¹⁶ Велика кількість працівників, направлених з Києва, пояснюється тим, що туди приїхали комуністи так звані «біженці» з Донбасу, Катеринослава та інших міст.

Велику допомогу для підпільної роботи на окупованій території України надали комуністи з Росії: 11 партійних організацій направили комуністів в розпорядження Зафронтбюро ЦК КП(б)У, в тому числі Московська (30 чол.), Петроградська (6 чол.), Астраханська, Донбюро, Брянська, Таганрогська, Тамбовська та інші¹⁷.

У звіті Зафронтбюро ЦК КП(б)У за 1—8 липня 1919 р., написаному А. С. Бубюмовим, вказується, що на початку своєї діяльності Зафронтбюро направляло на тимчасово окуповану територію України працівників для налагодження виключно партійної роботи. А 5—6 липня було вирішено питання про допомогу повстанській роботі. Постановою І реввійськради було вказано, що формування і постачання партизанських загонів відбуватиметься при реввійськраді, а Зафронтбюро повинно направляти надійних і перевірених працівників¹⁸. Для організації цієї роботи Політбюро ЦК КП(б)У 24 липня 1919 р. призначило Ю. М. Коцюбинського на роботу в Зафронтбюро¹⁹.

Необхідно більш детально розглянути питання про роботу Зафронтбюро по відкомандуванню людей за лінію фронту. Виходячи з наявних документів про кількісний склад людей, направлених Зафронтбюро в тил Денікіна, нам вдалося точніше, що протягом першого місяця своєї діяльності Зафронтбюро направило в тил ворога 182 працівника²⁰. Широкий наступ денікінців, які прагнули захопити всю Україну і просуватися далі на Москву, вимагав від партійних організацій мобілізації сил на розгром ворога, організації підпільної і партизанської роботи в тилу йлюгвардійців. Добір кадрів і відкомандування їх для підпільної роботи за лінію фронту були одним з головних питань в діяльності Зафронтбюро. Для підпільної роботи потрібні були люди політично зрілі, які б мали організаторські здібності, міли орієнтуватися в складних умовах, знайомі з правилами конспірації. Питання добору кадрів обговорювалися на засіданнях Політбюро, Оргбюро і Зафронтбюро ЦК КП(б)У. Так, на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У 4 серпня 1919 р. обговорювалось питання про мобілізацію працівників для нелегальної роботи. В рішенні вказувалось, що посилка підпільників проводиться в порядку партійної дисципліни²¹. Звернувшись цим рішенням, Зафронтбюро ЦК КП(б)У уже в серпні 1919 р. направило 418 чол.²² Однак Зафронтбюро не завжди додержувалось правил всебічної перевірки людей, які направлялись за лінію фронту. В результаті цього направлялось чимало людей, які не знали умов конспірації, а іноді попадали провокатори, що призводило до провалів, як це було в Харкові, Миколаєві²³.

Питання про підвищення вимогливості з боку Зафронтбюро по добору людей, які направлялись на нелегальну роботу, обговорювалось на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 24 серпня 1919 року, де було прийнято постанову: «Направляти на нелегальну роботу тільки після загальної реєстрації і старанного відбору, звертаючи увагу на якість. З армії відкликати тільки в крайньому випадку»²⁴. 11 вересня, 20 жовтня 1919 р. Оргбюро ЦК КП(б)У, а 30 жовтня Зафронтбюро ЦК КП(б)У обговорювали питання про відкомандування людей в денікінський тил²⁵. Результатом більш старанного добору підпільників Зафронтбюро було те, що кількість людей значно зменшилась: в вересні було направлено 341 чол.²⁶, а в жовтні — 260²⁷.

¹⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 52; ф. 1, оп. 3, од. зб. 5, арк. 33—45; ф. 1, оп. 3, од. зб. 14, арк. 67—77; ф. 1, оп. 4, од. зб. 258, арк. 160; ф. 1, оп. 4, од. зб. 293, арк. 74—85.

¹⁷ Там же, ф. 1, оп. 3, од. зб. 52.

¹⁸ Там же, од. зб. 14, арк. 27.

¹⁹ Там же, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 1, арк. 75.

²⁰ Там же, ф. 1, оп. 3, од. зб. 52, арк. 1—13.

²¹ Там же, ф. 1, оп. 146, од. зб. 1, арк. 7.

²² Там же, ф. 1, оп. 3, од. зб. 52, арк. 56—68; ф. 1, оп. 4, од. зб. 293, арк. 83; ф. 1, оп. 3, од. зб. 5, арк. 33.

²³ Див. журн. «Літопис революції», 1929, № 5—6, стор. 278.

²⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 1, арк. 114.

²⁵ Там же, ф. 1, оп. 146, од. зб. 2, арк. 17; ф. 1, оп. 146, од. зб. 1, арк. 33; ф. 1, оп. 3, од. зб. 6, арк. 2.

²⁶ Там же, ф. 1, оп. 3, од. зб. 52, арк. 35—56, 76; ф. 1, оп. 4, од. зб. 293, арк. 83.

²⁷ Там же, ф. 1, оп. 3, од. зб. 52, арк. 56—68; ф. 1, оп. 4, од. зб. 293, арк. 77—78.

ЦК РКП(б), керуючи роботою Зафронтбюро ЦК КП(б)У, також звертав його увагу на добір кадрів для підпільної роботи. В рішенні Оргбюро ЦК РКП(б) і 27 жовтня 1919 р. записано: «Запропонувати Зафронтбюро направляти для роботи на Україну лише таких товаришів, які здатні бути керівниками організації губерського і повітового масштабів і військово-бойовими операціями, прагнути не до кількості, а до якості відкомандированих»²⁸. Після рішення ЦК РКП(б) Зафронтбюро направило в листопаді 146 чол.²⁹, в грудні—3 чол. і без зазначення місця і числа—43 чол.³⁰.

Варто відзначити позитивну роботу Зафронтбюро ЦК КП(б)У по організації підпільної роботи і партизанського руху на тимчасово окупованій території. Про це свідчать списки реєстрації підпільників в тилу Денікіна. Проаналізувавши граф «Куди направлено», вдалося хоч і неповно уточнити, що Зафронтбюро послало своїх представників в 108 пунктів. Серед них в Олександрівськ, Охтирку, Аккерма Олександрію, Бахмут, Бендери, Бесарабію, Богодухів, Вапнярку, Верхньодніпровськ Вознесенський район, Волинську губернію, Вінниці, Гришино, Глухів, Горлово-Шебінівку, Дружківку, Дебальцево, Катеринослав, Єлисаветград, Житомир, Золотошану, Знамянку, Ізюм, Київ, Кролевець, Кременчук в розпорядження Г. А. Колосова і Ю. М. Коцюбинського, в Мелітополь, Маріуполь, Лубни, Луцьк, Луганськ, Лохвицю, Ніжин, Новгород-Сіверськ, Миколаїв, Овруч, Одесу, Подільську губернію, Пирятич, Переяслав, Павлоград, Полтаву, Ровно, Ромодан, Сквирський повіт, Суми, Сиріферополь, Слов'янськ, Таврійську губернію, Уманський повіт, Хорол, Харків, Чернігів, Черкаси, Юзівку та інші³¹. Прагнучи мати зв'язки з підпільними партійними організаціями південних районів Росії, окупованих денікінцями, Зафронтбюро посилав своїх зв'язківців і інформаторів у Воронеж, на Кубань, в Мінськ, Ростов, Північний Кавказ, Таганрог (для взаємної інформації і надання допомоги)³².

Необхідно зазначити, що за партійним складом більшість з направлених були комуністи—1336 чол., співчуваючих лише 2 чоловіка, членів Комуністичної Спілки Молоді—10 чоловік і лише незначна частина були представниками від дрібнобуржуазних партій: комфарбанд—17 чол., анархістів—11 чол., боротьбістів—1 чол.³³ В листопаді 1919 р., в період широкого розмаху партизанського руху на Україні було направлено Зафронтбюро 16 чоловік безпартійних виключно для організації повстанської роботи³⁴.

В складі направлених Зафронтбюро було 168 відповідальних працівників, з них 111 чол. для організації підпільної партійної роботи. В Харків було командировано 23 чол., Київ—17 чол., Волинську губернію—14 чол., Донбас—10 чол., Катеринослав—10 чол., Херсонську губернію—8 чол., Полтавську—9 чол., ЦК Комуністичної партії Польщі—6 чол., в Одесу—4 чол., Чернігів—3 чол., Бесарабію—2 чол., Подільську губернію—2 чол., ЦК КП Литви і Білорусії—1 чол.; для організації повстанської ревкомівської роботи—51 чол.; для організації Червоного Хреста—2 чол. в профспілці—1 чол., для роботи серед залізничників—2 чол., серед жінок—2 чол. для організації зв'язку та інформації—2 чол.³⁵ Серед них були І. О. Амосов, С. С. Кокошко, Г. А. Колос, Н. М. Нікітін-Макаров, П. І. Онищенко, П. Ф. Слинник, А. А. Хвиля, В. І. Чернявський, Михайло Чорний та інші.

Для проведення партійної і пропагандистської роботи, організації техніки було направлено 735 чол., для організації повстанської і ревкомівської роботи 396 чол. для організації зв'язку і інформації—72 чол., для особливих відряджень—72 чол. в розпорядження уповноважених ЦК КП(б)У, так званих агентур при штабах I і 14 армій, 41, 46, 57 і 9 дивізій—64 чол., для роботи серед молоді—16 чол., серед залізничників—7 чол., серед жінок—2 чол., в обласному Червоному Хресті—2 чол. і 27 чол. не мали конкретних призначень на роботу³⁷. Проте не всі відкомандиро-

²⁸ «Літопис революції», 1929, № 5—6, стор. 259.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 52, арк. 69—76; ф. 1, оп. од. зб. 14, арк. 67—77.

³⁰ Там же, ф. 1, оп. 4, од. зб. 258, арк. 160; ф. 1, оп. 4, од. зб. 293, арк. 85.

³¹ Командуючий повстанськими військами Лівобережної і південно-східної частини Правобережної України.

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 52, арк. 3—72.

³³ Там же, арк. 10, 11, 18, 19, 48.

³⁴ Партія боротьбістів в період денікінщини мала своє Зафронтбюро, яке і щодня співробітничало з Зафронтбюро ЦК КП(б)У і одержувало від нього матеріальну допомогу. Див. ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 13, арк. 32.

³⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 52; ф. 1, оп. 3, од. зб. арк. 33; ф. 1, оп. 4, од. зб. 258, арк. 160; ф. 1, оп. 4, од. зб. 293, арк. 74—85.

³⁶ Там же, ф. 1, оп. 3, од. зб. 52; ф. 1, оп. 3, од. зб. 5, арк. 33—40; ф. 1, оп. од. зб. 293, арк. 74—85.

³⁷ Там же, ф. 1, оп. 3, од. зб. 52; ф. 1, оп. 3, од. зб. 5, арк. 33—45; ф. 1, оп. од. зб. 293, арк. 74—85.

вані з'явилися по місцю призначення. Так, 34 чол. повернулись з поважних причин (не могли перейти лінію фронту, були поранені, хворіли), 48 чол. відкомандировані за непридатністю³⁸. Ця відповідальна і складна робота мала недоліки, на які вказувала більшість місцевих підпільних організацій, а також вони були піддані критиці на IV конференції КП(б)У. Делегат конференції від Харківської партійної організації Я. А. Лівшиць критикував працівників Зафронтбюро за недостатньо старанний добір кадрів для роботи за лінією фронту і дав необ'єктивну, негативну оцінку всій цій роботі. Більшість делегатів конференції були обурені виступом Лівшиця. На IV конференції виступив член колегії Зафронтбюро 12 армії Ф. Я. Кон, який сказав, що «т. Лівшиць не знає зовсім справи і нічого не розуміється в ній. В той же час він кидає закид на адресу людини, яка очолювала відправку і яка загинула на своєму славному посту — т. Михайла Чорного...»³⁹. С. В. Косіор, відповідаючи на виступи делегатів, які порушували питання про добір і пересилку людей в денікінський тил на підпільну роботу, в заключному слові відзначив, що були факти проникнення в ряди підпільників окремих провокаторів, але «безперечно, товариші, що при тій масовій, поспішній, квапливій роботі, яку довелося нам вести, все це було можливо. Це не ті явища, які можна поставити в провину Центральному Комітету (тобто Зафронтбюро ЦК КП(б)У — С. С.) — це об'єктивні умови. І товариші, які працюють у відповідних відділах армій, знають як важка, як тяжка ця робота, як багато доводиться ризикувати в ній»⁴⁰.

Комуністи, направлені Зафронтбюро ЦК КП(б)У в тил, разом з членами партії, які залишилися на тимчасово окупованій території, переборюючи величезні труднощі, вели героїчну боротьбу. Арешти, знущання в катівнях денікінської контррозвідки не могли зламати їх волі в боротьбі з білогвардійцями. Вони внесли великий вклад в справу розгрому денікінців.

С. Я. СЛУЧЕВСЬКА

СТРАЙК У БАКУ 1914 р.

Загальний страйк 50-тисячного бакинського нафтопромислового пролетаріату — одного з передових загонів пролетаріату Росії — розгорнувся в період нового революційного піднесення 1910—1914 рр., коли робітничий рух Росії піднявся на новий ступінь. Страйк почався 28 травня 1914 р. і тривав понад два місяці. За інтенсивністю і масовістю він займає третє місце після Петербурга й Москви і має всеросійське значення¹.

Бурхливе зростання революційного піднесення в Росії почалося в квітневі дні 1912 р. в зв'язку з новим злочином царизму — звірячим розстрілом ленських робітників. Всі промислові центри країни були охоплені страйками на знак солідарності з ленськими робітниками. Зокрема, на Україні в 140 квітневих політичних страйках брали участь понад 40 тис. робітників². В Петербурзі 15 квітня страйкувало понад 100 тис. робітників.

В. І. Ленін, аналізуючи зростання страйкового руху, писав, що революційний настрій мас переходить у революційне піднесення³. За вказівкою В. І. Леніна місцеві партійні організації розгорнули роботу для посилення зв'язку з широкими трудящими масами і залучення їх до соціал-демократичного руху. Г. К. Орджонікідзе, С. С. Спандарян, О. Д. Стасова, І. І. Шварц та ін. налагоджували зв'язок між місцевими партійними організаціями, установивши тісний контакт між більшовиками Баку і Київською, Одеською, Полтавською і іншими партійними організаціями. Ця співдружність здійснювалася шляхом обміну нелегальною марксистською літературою, направленням партійних робітників для подання допомоги. В одному з листів бакинців до киян говорилось: «Дорогі друзі! Лист Ваш одержали, дуже зраділи повідомленню про те, що у вас є закордонна література, якщо можливо, пришліть якнайбільше»⁴.

³⁸ ПА ІІП ЦК КП, ф. 1, оп. 3, од. зб. 52, арк. 3, 6, 9, 26, 40, 51, 56, 60, 68; ф. 1, оп. 3, од. зб. 5, арк. 40.

³⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 23, арк. 64.

⁴⁰ Там же, од. зб. 28, арк. 79.

¹ Газ. «Трудовая правда», 25 червня 1914 р.

² П. А. Лавров. Рабочее движение на Украине в 1912—1914 гг., К., 1957, стор. 9; Очерки истории Коммунистической партии Украины, К., 1964, стор. 127.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 81.

⁴ «Правда и Азербайджан», Сборник статей. Баку, 1962, стор. 86, 179.

Велике значення в поживленні ідейно-організаційної роботи й вихованні почуття солідарності й інтернаціональної спайки серед місцевих партійних організацій і трудящих мас мав безпосередній зв'язок В. І. Леніна з діячами місцевих партійних організацій. В. І. Ленін велику увагу приділив партійним організаціям України і Азербайджану, зокрема, Київську й Бакинську вважав зразковими й передовими організаціями «для Росії 1910 і 1911-го років»⁵. В квітні 1912 р. Ленін з Парижа надіслав листа Київському комітетові РСДРП, де підкреслив необхідність посилення зв'язку з партійним центром⁶.

За дорученням В. І. Леніна тісний зв'язок з Баку підтримувала секретар російського бюро ЦК О. Д. Стасова. В. І. Ленін та Н. К. Крупська листувалися з С. Г. Шаумяном, з А. С. Енукідзе, В. М. Каспаровим та іншими видатними революційними діячами Закавказької більшовицької організації⁷.

Бурхливе зростання робітничого руху в роки нового революційного піднесення було викликано дальшим загостренням протиріч в економічному й політичному житті країни, відбиранням у трудящих завоювань революційного періоду. Мізерна зарплата, непосильна праця, відсутність елементарних правил безпеки, тяжкі житлові умови, штрафи, обрахунки, грубість адміністрації,— все це створювало неможливі умови праці для робітників, у тому числі й бакинських нафтовиків.

Небачена за масштабом і жорстокістю розправа з російським пролетаріатом поєднувалася в ці роки з націоналізмом і чорносотеним шовінізмом на околицях Росії. 20 травня 1913 р. на засіданні Державної думи член соціал-демократичної фракції більшовиків Г. І. Петровський, різко критикуючи національну політику самодержавства в Росії, підкреслив, що в усьому світі «...не знайти нічого гіршого, нічого ганебнішого від того, що робиться в Росії з пригнобленими народами»⁸.

Перед першою світовою війною, в зв'язку з посиленням шовіністичної пропаганди, національне питання набувало особливої гостроти, про що свідчать важливі рішення партії в 1912—1913 рр. Про пригноблення урядом всіх національностей царської Росії відзначали в своїх прокламаціях місцеві партійні організації РСДРП, зокрема бакинська⁹ й київська¹⁰.

Характеризуючи безвідрадне життя нафтовиків, газета «Путь правды» (9 травня 1914 р.) писала: «Баку — один з тих куточків Росії, де грязь і золото перемішані, причому золото попадає в кишені одних, а грязь, дим і випарування залишаються на долю інших».

Бакинський пролетаріат ще в 1905 р. страйковою боротьбою, за оцінкою В. І. Леніна, займав друге місце в країні¹¹, а в 1908 р. багатотисячну армію бакинських нафтовиків, які боролися за волю, Ленін називає останніми могиканами масового політичного страйку¹².

Страйковий рух у Росії ще більше посилювався в 1913 р. і особливо — в 1914 р. За перші 3 місяці 1914 р. в Росії страйкувало понад 446 тис. чоловік. В 1914 р. В. І. Ленін писав: «Ми знову стали свідками великого страйкового руху, якого не знає світ». Кількість страйкарів в 1914 р. перевищила за 2 млн. і дійшла до рівня 1905 р.¹³

Приводом до загального літнього страйку була чума в поселеннях Турк'яни і Балахани. В зв'язку з цим профспілкове товариство робітників нафтової промисловості і підсобних до неї підприємств звернулось до Ради з'їзду нафтопромисловців з вимогою ужити заходів, щоб запобігти розповсюдженню зарази.

Питання про епідемію чуми підняла фракція більшовиків IV-ї Державної Думи (газ. «Рабочий», 22 травня 1914 р.).

Однак вимоги робітників залишилися без уваги, що посилювало революційні настрої робітників і привело до загального страйку в травні 1914 р. (газ. «Трудовая Правда», 5 червня 1914 р.).

Бакинські більшовики вели енергійну підготовку до літнього страйку і розгорнули «колосальну діяльність»¹⁴.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 295.

⁶ В. І. Ленін об Україне, К., 1957, стор. 303.

⁷ Очерки по истории Коммунистической партии Азербайджана, стор. 161. ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, од. зб. 26599; оп. 7, од. зб. 27004, 43330; ЦДА УСРР, ф. 275, оп. 1, 1912, од. зб. 2572, арк. 5; од. зб. 2576, арк. 34, 37, 38.

⁸ Большевицкая фракция IV-й Государственной думы, М., 1938, стор. 356.

⁹ Партійний архів Грузинського філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 33, відділ прокламацій.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 57, оп. 1, 1914, од. зб. 142, арк. 1, 2; ЦДА УСРР, ф. 275, оп. 1, 1913, од. зб. 2565, арк. 213.

¹¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 227.

¹² Там же, стор. 356.

¹³ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 278.

¹⁴ «Из прошлого». БК АКП(б). Сборник воспоминаний старых большевиков, Баку, 1923, стор. 83.

Ще в агентурних донесеннях у квітні 1914 р. повідомлялось про те, що протягом літа передбачалось організувати ряд політичних страйків на знак солідарності бакинських робітників з робітничим рухом у Росії, що розвивався¹⁵.

В березні 1914 р. з Астраханського заслання повертається в Баку С. Г. Шаумян і стає на чолі бакинської більшовицької організації. В квітні 1914 р. бакинські більшовики організували видання легальної газети «Наша жизнь», приурочивши вихід першого номера до дня преси. Вдалося випустити протягом квітня — травня лише 3 номери, в яких широко висвітлювалося питання інтернаціонального виховання робітників, зміцнення робітничих організацій, були заклики до солідарності в боротьбі за загальну справу робітничих мас Росії і т. д.

До початку страйку в травні було створено основний і запасний страйковий комітет. В зв'язку з цим А. Енукідзе в листуванні з Н. К. Крупською згадує, що в Баку створений страйковий комітет в складі 80 чоловік, дві третини якого — правдисти, що бакинські товариші просять впровадити в газеті «Правда» «Бакинський відділ» для інформації про хід страйкової боротьби, що готуються вимоги на випадок загального страйку. Безпосередньо роботою страйкового комітету, а згодом і самим страйком керували: С. Шаумян, А. Азизбеков, І. Фіолетов, А. Стопані, М. В. Басин, Г. Султанов.

Бадьорий настроїв робітників С. Шаумян у листі до Леніна характеризував так: «робітники рвалися на страйк і навіть не хотіли чекати вироблення і видрукування вимог. Насилу їх утримували»¹⁶. Комітет до початку страйку підготував і розповсюдив листівки з віддрукованими в них загальними вимогами, що вміщували 64 пункти. Головними вимогами робітників були: 8-годинний робочий день, святкування 1 Травня, врегулювання заробітної плати, покращання житлових умов, організація єдиної лікарської каси, визнання промислово-заводських комісій і Ради уповноважених для укладення колективного договору і ряд ін.

За період страйку було випущено 9 прокламацій, закликів і листівок. В листівці «До всіх нафтопромислових робітників» Бакинська більшовицька організація закликала робітників стійко триматися за свої основні вимоги, організовано боротись до кінця. «Своїм бойовим настроєм, — зазначено в листівці, — в дану хвилину ви довели, що хочете йти в ногу з усім світом пролетаріату»¹⁷. В другому заклику, випущеному страйковим комітетом наприкінці червня 1914 р., бакинська більшовицька організація закликала до зміцнення інтернаціональної спайки. «Робітники всіх національностей: татари, перси, вірмени, росіяни, грузини — зімкніть тісніше ряди! Добийтесь того, щоб працюючі нині фірми припинили роботу — там вирішується доля нашого страйку... Свідомий російський пролетаріат бажає нашої перемоги»¹⁸.

7—8 червня в Балаханах мали місце демонстрації жінок. 300 жінок з дітьми зажадали визволення їх чоловіків, заарештованих у зв'язку з страйком на різних промислах. Козаки намагалися відтіснити їх, але деякі жінки стали кидати під ноги коням своїх дітей¹⁹. Під керівництвом Бакинського комітету, за задалегідь накресленим планом 20 червня відбулась 20-тисячна політична демонстрація в Балаханско-Сабунчинському нафтопромисловому районі.

Нафтопромисловці застосовували улюблені методи боротьби з робітниками — до середини червня в бакинських тюрмах утримувалось понад 500 робітників²⁰. До кінця червня було винесено постанову про виселення з казарм 3598 робітників²¹. Бакинський градоначальник ввів в Баку військове становище. Для придушення страйку були викликані спеціальні військові частини. Однак переслідування, побої, арешти і висилка робітників не похитнули волю пролетаріату. В газеті «Трудовая правда» балаханські більшовики писали: «Нехай роблять, що хочуть, ми не відомовимось від того, на що витратили багато зусиль. Будемо терпіти голод, холод... Нехай на нашу голову сипляться репресії, провокації і знущання. Це нас тільки ще більше спаяє. Репресії нашої єдності не розіб'ють»²².

Бакинські нафтопромисловці поклали великі надії на товариша міністра внутрішніх справ Джунковського, направленою з Петербурга в Баку для придушення страйку.

¹⁵ ЦДІА АЗРСР, ф. 798, од. зб. 33, арк. 23—24.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, од. зб. 47773, арк. 4.

¹⁷ Там же, од. зб. 259, арк. 3308.

¹⁸ Партійний архів Азербайджанського філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 276, од. зб. 81, арк. 1.

¹⁹ А. Попов. Из истории забастовочного движения в России накануне империалистической войны. Бакинская стачка 1914 г., Л., 1925, стор. 73.

²⁰ Газ. «Трудовая Правда», 14 червня 1914 р.

²¹ Обзор. Бакинская нефтяная промышленность за 1914 г., 1915, стор. 100.

²² Газ. «Трудовая Правда», 3 липня 1914 р.

В листівці, випущеній страйковим комітетом, вказувалося, що робітники не припиняють боротьбу, незважаючи на приїзд Джуиковського, «прославленого на всю Росію своїми незаконними діями»²³.

Наприкінці червня і в липні в м. Баку на знак солідарності з нафтопромисловим пролетаріатом страйкували робітники і службовці кінної залізниці й ін. Революційним піднесенням були охоплені промислові центри Грузії, Вірменії та ряд інших промислових центрів Росії.

Поліцейські репресії з приводу загального бакинського страйку викликали велику хвилю протесту робітників ряду міст Росії на чолі з пролетаріатом Петербурга. На підтримку «мужньої боротьби бакинського пролетаріату»²⁴ піднялись робітники великих промислових центрів. 3 липня 1914 р. поліція відкрила стрілянину по багатотисячному мітингу робітників Путилівського заводу, скликаного на знак солідарності з бакинським пролетаріатом. Нова кривава розправа з петербурзькими робітниками викликала незадоволення по всій країні. 11 липня в Петербурзі бастувало 200 тис. робітників.

В Москві, Києві, Харкові, Катеринославі, Ростові, Тифлісі та ін. містах місцеві комітети вітали відверту боротьбу бакинського пролетаріату.

«Товариші робітники,—читаємо в листівці Київського комітету РСДРП,—нехай хвиля незадоволення пройде по всій Росії... нехай же київський пролетаріат приєднається до страйку протесту і висловить своє незадоволення розстрілом, своє співчуття боротьбі бакинських товаришів, свою солідарність з пролетаріатом Росії»²⁵.

Катеринославська організація РСДРП закликала включитися «за прикладом бакинців в активну революційну боротьбу... приєднати свій голос до великого хору голосів пролетаріату Росії»²⁶.

В Харкові на знак солідарності з страйком нафтовиків Баку і протесту проти розстрілу мітингу путилівських робітників більшовики ~~я~~ 5 по 12 липня організували 30 страйків, що охопили 8061 робітників²⁷.

Робітники ряду міст виступили за створення грошового фонду на допомогу бакинським страйкарям.

В Чіатурі, Озургеті, Поті, Сухумі були створені спеціальні комісії, які слідували за боротьбою і збирали грошові внески на допомогу страйкуючим. За весь період страйку майже в усіх номерах більшовицької газети «Правда» систематично публікувалися зведення про хід страйкового руху в Баку.

Газета «Трудовая правда» була перетворена в підпільний штаб інформації пролетаріату Росії про боротьбу в Баку. Газета надихала бакинський пролетаріат на боротьбу, підкреслюючи масовість, одностайність, організованість і стійкість робітників.

Влітку 1914 р. бакинський страйк показав високий ступінь пролетарської солідарності.

В зв'язку з закінченням страйку 7 серпня 1914 р. страйковий комітет випустив листівку, в якій було розказано про причини поразки загального літнього страйку, зокрема підкреслювалося, що ворог був сильнішим: на його боці велика організація промисловців, великі багатства, преса, збройні сили. «Незважаючи на поразку,—вказувалося в листівці,—класова боротьба не закінчилась, бо причини, що викликали її, не знищені»²⁸. Листівка була написана С. Шаумяном і закінчувалася словами: «Страйк програє. Хай живе страйк»²⁹.

Характерною особливістю його було те, що знову було продемонстровано зростаючий авторитет революційної соціал-демократії. Робітники переконалися, що бакинська більшовицька організація є ідейним керівником робітничого класу в його боротьбі за політичне й економічне визволення.

Влітку 1914 р. почалася перша світова війна. Ще до початку її більшовицька партія зайняла ленінську позицію, підняла прапор рішучої боротьби проти загарбницької імперіалістичної війни. Як відмічав В. І. Ленін, «Прапор інтернаціоналізму не похитнувся в її руках»³⁰. Виходячи з настанов ЦК партії і В. І. Леніна, місцеві

²³ ЦДІА АзРСР, ф. 486, спр. 20, арк. 61—65.

²⁴ «История КПСС», М., 1963, стор. 173—174.

²⁵ «Памятники агитационной литературы РСДРП», т. 6, вып. 1, 1923, стор. 196—197; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 864, 1919, од. зб. 7, арк. 101.

²⁶ Там же, стор. 180—181.

²⁷ А. М. Коротенко. Большевики Харькова в борьбе против царизма в период первой мировой войны и второй революции (1914—1917). Автореферат, 1952, стор. 10; ЦДІА УРСР, ф. 304, од. зб. 945, 1912, арк. 109, 120—122.

²⁸ С. Шаумян. Избранные произведения, 1957, М., стор. 480.

²⁹ Там же.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 278.

партійні організації розгорнули енергійну боротьбу проти війни і шовінізму, розповсюджували революційні антивоенні листівки і прокламації, в яких підкреслювалось, що війна — загибель для народу, і ставили невідкладні завдання перетворення імперіалістичної війни в війну за визволення народу від іга царя і капіталізму³¹.

В листівках і прокламаціях Київського, Харківського, Чернігівського комітетів РСДРП партійна організація закликала до інтернаціонального з'єднання пролетарів усіх країн в боротьбі проти кривавих воєнних авантур правлячих класів, підкреслювала погіршення матеріальних умов трудящих у зв'язку з дорожнечою³².

В роки першої імперіалістичної війни безперервно зростала кількість страйків. В 1915 р., за зменшеними даними, в 1 тис. страйків брало участь понад 1 млн. робітників³³.

В м. Баку, в знак протесту проти війни страйкувало 9595 робітників з сорока фірм. На початку 1916 р. на нафтових промислах страйкувало 2180 робітників³⁴.

За 1916 р. на Україні мало місце 218 страйків, в яких брало участь 193 тис. робітників, в основному шахтарів і металістів³⁵.

Велика хвиля страйкового руху в передвоєнні роки в центрі і на околицях свідчила про те, що країна йде до нової буржуазно-демократичної революції, яка відкрила переможний шлях соціалістичній революції в дні Великого Жовтня.

Є. Я. МАСУМЯН

ПРО ЕМІГРАЦІЮ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В РОСІЮ

(1892 р.)

6 серпня 1892 р. 25 жителів села Шили (Східна Галичина) потай перейшли через кордон в Росію. Незабаром про це заговорили всі села прикордонних повітів. На ярмарках, у церквах і корчмах поширювались чутки, нібито галицькі переселенці в Росії безкоштовно одержать землю, сільськогосподарський інвентар і протягом шести років не платитимуть ніяких державних податків. Передавались слова якогось російського капітана прикордонних військ, який начебто сказав галицьким селянам: «Хочете позбавитися панування ляхів і лихварів, кидайте все і переходьте до нас. Якщо вам у нас не сподобається, то будете мати нагоду повернутися назад...»¹.

За кілька днів еміграційний рух охопив значну кількість сіл Збаразького повіту. Селяни залишали землю, господарство і, навантаживши підводи домашнім майном, аємно, а то і на очах місцевої влади, рушали до російського кордону. Лише протягом 26—29 серпня з 15 сіл виїхало в Росію 373 чоловіки². Ходили чутки, що хто ратіше приїде в Росію, той одержить кращі землі. На 3 вересня з Збаразького повіту мігрував 2471 чоловік, а на 25 жовтня — 2531³⁻⁴. З 62 сіл цього повіту 50 були охоплені еміграційним рухом, який перекинувся в Скалатський повіт.

Загалом із Збаразького й Скалатського повітів тільки протягом 16—26 серпня виїхало понад 3000 селян⁵. У другій половині вересня стали емігрувати селяни Гусятинського, Борщівського, Тернопільського, Заліщицького та Сокальського повітів. У Гусятинському повіті цей рух охопив 20 сіл⁶. На 25 жовтня з Борщівського повіту виїхало в Росію 1729 чоловік⁷, Скалатського — 665, Гусятинського — 638⁸. Всього у 892 р. з Гусятинського, Збаразького, Скалатського, Тернопільського, Борщівського,

³¹ ЦДІА Грузинської РСР, ф. 2-с, од. зб. 3288, 1914, арк. 7.

³² ПА ІП ЦК КП України, ф. 57, оп. 1, 1914, од. зб. 198, арк. 4; од. зб. 142, арк. 25—26; 29—30; ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 4, 1914, од. зб. 346-а, арк. 104, 108, 109.

³³ Історія КІРС, 1963, стор. 187, 198.

³⁴ М. Флор. Рабочее движение в годы войны, М., 1926, стор. 134.

³⁵ «Очерки по истории компартии Украины», К., 1964, стор. 146.

¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2954, арк. 77—78.

² Там же, спр. 2955, арк. 69.

³⁻⁴ Там же, спр. 2956, арк. 64; спр. 2960, арк. 113, 114.

⁵ Газ. «Діло», 12 (24) листопада 1892 р.

⁶ Газ. «Діло», 27 лютого (11 березня) 1892 р.

⁷ ЦДІА у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2961, арк. 106, 136, 137.

⁸ Там же, спр. 2963, арк. 134.

Заліщицького і Сокальського повітів емігрувало в Росію згідно з офіційними даними 6111 чоловік⁹. Еміграційний рух селян Галичини в Росію знайшов відгук і в Буковині.

Емігрували здебільшого найбідніші: малоземельні і безземельні селяни, сільсько-господарські робітники, які не мали своєї землі і хати, халупники і фольваркова челядь. Староста Гусятинського повіту повідомляв, що з Гусятина і Вільхівчика виїхало 25 сімей, в основному біднота, яка не мала ніяких земельних наділів: з загальної кількості 25 чоловік тільки Іван Михайличук мав 2 морги землі (морг=0,56 га), Стах Кинал—2,5 морги і Катерина Слободян—1 морг, решта—наймити¹⁰. З 665 чоловік, які виїхали з Скалатського повіту в 1892 р., лише 42 чоловіки мали земельні наділи¹¹.

У розпал цієї еміграції особливо гостро проявилась ненависть селян до панів та їх посіпак. Селяни погрожували поміщикам повернутися весною разом з російським військом і жорстоко розправитися з ними та лихварями, а їх майно і землі поділити між собою. Висловлювалися думки, що пора «взятися за коси». Селяни справедливо вважали, що причиною їх тяжкого життя є поміщики, які «ухвалюють у сеймі і Державній раді закони на свою користь, а з селян немилосердно деруть шкуру, аж поки вона не лусне»¹². Про становище галицького селянина образно сказав селянин Кривий, якому приписують таку фразу: «У нас бог високо, цар далеко, хлоп лежить на землі, на хлопі пан, а над паном лихвар»¹³.

Повітові й прикордонні власті боялися вибуху народного гніву. «Роздратовання було таке велике, що викликало жах, і ніхто не міг передбачити, який буде кінець цьому напруженому становищу»,— писав наміснику староста Збарзького повіту¹⁴. Староста Скалатського повіту разом з жандармами намагався стримати потік емігрантів до Росії, але безуспішно. Один з емігрантів сказав старості: «Вельмишановний пане, раді ми скласти свої кості на нашій землі, на якій родилися і яка году нас, та досить! Я заробив по 15 снопів різного збіжжя і все пішло на харчування на придбання одежі для себе і дітей. А з чого жити? Дайте нам роботу. Тяжко працювати, аби діти не померли з голоду»¹⁵. Не мали успіху і заклики попів, які з церковних амвонів також намагалися стримати еміграцію до Росії. Часто такі заходи давали протилежні наслідки. Так, у селі Добромірці Збарзького повіту під час проповіді, що ті селяни, які переселяються в Росію, стають схизматиками. Це викликало обурення присутніх, селяни зняли галас, і піп змушений був припинити проповідь¹⁶. Прикордонна сторожа Підволочиська скаржилася, що вона не в силах стримати потік емігрантів¹⁷.

Небували розміри еміграції, а особливо її напрям, викликали занепокоєння Австрії. З канцелярії намісника полетіли телеграми, листи й розпорядження старост повітів, начальникам поліції і жандармерії з вимогою вжити найрішучіших заходів. У Збарзький повіт направлено радника намісника Люся із завданням вивчити питання еміграції на місці¹⁸. В Скалатський повіт прибув заступник прокурора Тернопільського судового округу Тургельтавба, судовий слідчий Кобервейн і ад'юб Фабр¹⁹. Цей же повіт відвідав також прокурор Тернопільського судового округу Геллер²⁰. Для придушення руху 26 серпня в Підволочиськ прибув батальйон 15-піхотного полку²¹. Вищий Львівський суд надіслав у охоплені еміграційним рухом повіти радника Гейдерера²².

Старости повітів дали розпорядження війтам установити в селах ціледобові вартування і затримувати всіх, хто виїжджає, а про тих, що готуються до від'їзду інформувати місцеві власті. В Скалатському повіті по селах щоночі вартувало від 10 до 15 чоловік²³. Вздовж кордону були виставлені військові пости, і всіх затриманих кидали до в'язниці²⁴.

⁹ Газ. «Діло», 8 (20) лютого 1893 р.

¹⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2956, арк. 171.

¹¹ Там же, спр. 2960, арк. 106.

¹² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2953, арк. 93—98.

¹³ Газ. «Діло», 11 (23) листопада 1892 р.

¹⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2953, арк. 93—98.

¹⁵ Газ. «Діло», 16 (29) серпня 1892 р.

¹⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2953, арк. 93—98.

¹⁷ Газ. «Діло», 11 (23) серпня 1892 р.

¹⁸ Газ. «Діло», 13 (25) серпня 1892 р.

¹⁹ ЦДІА у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2954, арк. 115.

²⁰ Там же, спр. 2955, арк. 17.

²¹ Там же, арк. 59.

²² Газ. «Діло», 17 (30) серпня 1892 р.

²³ Газ. «Діло», 7 (19) листопада 1892 р.

²⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2954, арк. 109, 110.

Внаслідок репресивних заходів австрійських властей з кінця 1892 р. еміграційний рух галицьких селян у Росію почав поступово спадати, хоч і не припинився зовсім. Він тривав і в наступні роки, але вже проходив головним чином через Буковину²⁵.

Переселення українського селянства Східної Галичини в Росію було стихійним протестом проти утисків і поневірянь, голоду і злиднів, політичного безправ'я і національного гніту, що їх зазнавав український народ в Австро-Угорській імперії, прагненням до возз'єднання з своїми братами. З приводу цього Іван Франко писав: «Еміграція селян із Галичини — се не нова річ. Вона невідлучна товаришка зубожіння, пролетаризації галицького селянства, якій знесення панщини в 1848 р. широко відчинило ворота»²⁶. Крізь століття гноблення і жорстокого насилля зберегло українське населення Галичини любов до своїх братів на Сході, до своєї батьківщини. Та тільки в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, під прапором соціалізму український народ здійснив свою заповітну мрію.

І. ЩЕРБАТЮК

²⁵ Газ. «Буковина», 12 лютого 1893 р.

²⁶ І. Франко. Твори в 20-ти томах, т. XIX, К., 1956, стор. 312.

До історії міст і сіл Радянської України

ЖОВНИНЕ

Гарне і юне сучасне село Жовнинне¹ розкинулось на лівому березі молодого Кременчуцького моря, там, де зливаються Дніпро і Сула. Тут селились люди з давніх часів. Про це свідчать залишки кам'яних знарядь праці, знайдені у 1881 р.², а також розкопки експедиції Інституту археології АН УРСР 1960—1962 рр., під час яких виявлено чимало речей, датованих III—II тис. до н. е. і I ст. нашої ери. В Іпатівському літописі під 1116 р.³ згадується опорний пункт Желді (Жовнин), збудований для захисту південносхідних кордонів Русі.

Протягом XIII—XVI ст. населення вело боротьбу з татарськими, турецькими, литовськими, а пізніше — з польськими загарбниками, панування яких дорого коштувало народу. Тому жовняни бачили надійний захист від іноземних загарбників у возз'єднанні з братнім російським народом. У 1632 р. жовнинський військовий суддя Гири брав участь у козацькій раді в Корсуні⁴, яка висловила за перехід під владу Російської держави.

Навесні 1638 р. почалося повстання нереєстрових козаків на чолі з Я. Острином та К. Скиданом, яке послужило поштовхом до масового селянського руху на Київщині і Лівобережжі. Вирішальні бої з польським військом відбулися влітку 1638 р. під Сліпородом і особливо поблизу Жовниного, де зосередились основні сили повстанців. З 1648 р. Жовнинне — сотенне містечко Лубенського полку — стає одним з центрів боротьби народних мас. Посулла проти польсько-шляхетських поневолювачів⁵. 11—12 жовтня 1654 р. там побували російські послы Р. Стрешнев та М. Бредіхін, які вели переговори з Богданом Хмельницьким про возз'єднання України з Росією⁶.

Після ліквідації полкового устрою Жовнинне в 1732 р. увійшло до складу Київського намісництва, з 1796 р. — Малоросійської губернії, а з 1802 р. — Золотоніського повіту Полтавської губернії⁷. З другої половини XIX ст. воно стало волосним містечком. За даними 1863 р. у Жовнинному налічувалося 467 дворів з 3661 чоловік населення. На все містечко письменних було 282 чоловіки і 4 жінки. У школі вчилася 75 хлопчиків та 1 дівчинка⁸. У Жовнинному, як і в усьому Золотоніському повіті, гостро відчувалося безземелля.

Поступово населення містечка зростало: на 1910 р. в ньому і близьких двох хуторах налічувалося уже 893 господарства, населення (включаючи найманих робітників) складало 5283 чоловіки. Переважна більшість жителів займалась землеробством, хоч був непогано розвинутий і кустарний промисел. Свого хліба у Жовнинській волості завжди не вистачало. Щоб прохарчуватися, близько 70% селян щорічно йшли батраками на заробітки в степові місцевості, зокрема в Таврію, однак дуже часто поверталися додому майже ні з чим.

Біднота мріяла про краще життя і боролася за нього. Так, під час революції 1905—1907 рр. в Жовнинне було прислано сотню козаків, щоб придушити заворушен-

¹ У дореволюційні часи населений пункт називався Жовнин, а за часів Радянської влади офіційна назва Жовнинне. У збиранні матеріалів з радянського періоду подали допомогу Г. П. Батечко і І. П. Гончарівський, за що вдячні автори цього нарисю.

² «Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. VII, Малороссия», СПб., 1903, стор. 412.

³ «Летопись по Ипатьевскому списку», СПб., 1871, стор. 203.

⁴ «Воссоединение Украины с Россией», т. 1, М., 1954, стор. 29.

⁵ «Воссоединение Украины с Россией», т. 3, стор. 383.

⁶ П. Бодянский. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г., Полтава, 1865, стор. 58—59.

⁷ Там же.

⁸ «Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии, т. VI, Золотоношский уезд», Полтава, 1887, стор. 90—91.

ня, викликані чорносотенними погромами в сусідньому селі⁹. Селянин Жовниного Т. Л. Ярмішко, син бідняка, який ходив на заробітки та наймитував у поміщицьких економіях, а потім став матросом, брав участь у повстанні на панцернику «Потьомкін»¹⁰.

Жителі села були активними учасниками Великої Жовтневої соціалістичної революції. Я. З. Антосик, який служив електриком-прожектористом у Гельсінгфорській окремій електророті, був депутатом Гельсінгфорської гарнізонної Ради солдатських і матроских депутатів, брав участь у поваленні Тимчасового уряду, у штурмі Зимового палацу, у роботі II Всеросійського з'їзду Рад. Жовниного Я. К. Винник — рядовий солдат — брав Кремль¹¹.

Після перемоги Великого Жовтня солдати поверталися в село і на початку січня 1918 р. встановили в ньому Радянську владу, створили волосиний революційний комітет, перший орган Радянської влади, до складу якого увійшли: П. І. Феночко (голова ревкому), Т. М. Терещенко, М. Л. Плахотник, Я. З. Антосик, Ю. С. Старик, С. С. Кіндратко, С. Невмивака та ін.¹² Ревком почав здійснювати перші декрети Радянської влади, націоналізувавши уже в 1919 р. паровий млин, здійснивши в основному конфіскацію поміщицьких та куркульських земель.

В роки громадянської війни Жовнинне стало ареною боротьби проти німецько-австрійських окупантів, петлюрівців, гетьманівців, білогвардійських військ, банд Махна та інших ворогів Радянської влади. Боротьбу очолила створена в 1918 р. партійна організація села, першим секретарем якої був Т. М. Терещенко. Під її керівництвом було сформовано червоний партизанський загін, найбільший на території Золотоніського повіту, що пізніше вивірив у полк Червоної Армії. Як бойова одиниця він брав участь у розгромі банди Григор'єва в 1919 р., у боях з бандами Зеленого на Київщині, у розгромі білогвардійських денікінських військ на Полтавщині та Харківщині¹³.

У 1920 р. активісти села створили комітет незаможних селян (першим його головою був С. С. Кіндратко). Комнезам подав велику допомогу Жовнинському волвиконкому у боротьбі за зміцнення Радянської влади, у захисті економічних і політичних прав бідняків, відбудові сільського господарства, організації культурно-освітньої роботи у волості та ін. З того ж 1920 р. в селі існує комсомольська організація, першим секретарем якої був О. О. Кушніров.

У 1922 р. організовано сільськогосподарське кредитне товариство (ініціатор і голова Т. В. Усенко); хоч матеріальна база його була дуже слабка, але допомогу бідноті воно подавало. У 1926 р. це товариство реорганізувалось в машинно-тракторне товариство, на базі якого у 1927 р. в Жовнинному виникло ТСОЗ «Жовтень», що об'єднало 14 господарств. У 1928 р. з 17-и господарств утворено ТСОЗ «Незаможник» (першим головою був З. М. Вергал).

У 1929 р. у багатьох навколишніх населених пунктах було також створено товариства спільного обробітку землі. 8 березня 1930 р. загальні збори членів двох названих ТСОЗ'ів ухвалили об'єднати їх в одну сільськогосподарську артіль і назвали її на честь міжнародного жіночого свята. Внаслідок масового вступу селян на весну 1931 р. артіль ім. 8-го Березня налічувала 411 членів.

Зрозумівши перевагу колективної праці, основна маса бідняків і середняків протягом 1929—1931 рр. вступила в колгоспи. Жовнинне стало селом суцільної колективізації.

Велику допомогу жовниням у проведенні колективізації подали робітники промислових підприємств міста Кременчуга, особливо в придбанні та ремонті сільськогосподарського реманенту. Згідно з Постановою ВУЦВКу від 28 серпня 1928 р. Жовнинне стало районним центром Кременчугського округу¹⁴. 2 вересня 1930 р. ВУЦВК ліквідував Жовнинський район, а його територію включив до складу Градизького району. На 1939 р. Жовнинська сільська Рада мала 4861 жителя. В селі було 4 колгоспи, МТС, лісництво, маслозавод, артіль художньої вишивки, лікарня, сільське споживче товариство. Колгоспи зміцніли, значно зріс добробут колгоспників. Прибуток лише одного колгоспу ім. Т. Г. Шевченка становив у 1940 р. 623 077 крб.

Напад фашистської Німеччини на нашу країну порушив мирну працю трудящих села. 17 вересня 1941 р. в Жовнинне прийшли окупанти, але підкорити жителів села

⁹ Записано із слів старожила І. З. Усенка.

¹⁰ Записано із слів сестри Т. Л. Ярмішко — У. Л. Бігун. Потім разом з іншими повстанцями Т. Л. Ярмішко попав у Румунію, де 20 років наймитував. Нині проживає в Румунській Народній Республіці. Відвідав Жовнинне в 1962 р.

¹¹ Записано із слів члена КПРС з 1920 р. Я. З. Антосика, персонального пенсіонера.

¹² Записано із слів Я. З. Антосика.

¹³ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО), ф. Р—2047, оп. 1., спр. 6, арк. 1; спр. 1, арк. 1—2, 5—6, 77—81.

¹⁴ ДАПО, ф. Р—2038, оп. 1, спр. 653, арк. 56.

Ім не вдалось. Для організації підпільної боротьби тут були залишені голова Градизького райвиконкому М. Березний, перший секретар РК КП(б)У В. В. Слюсар, комуністи З. М. Вергал, І. І. Пшенишний та ін. Але вони не встигли розгорнути свою діяльність. Багатьох підпільників заарештувало і стратило гестапо.

У лютому 1943 р. у Жовнинному було сформовано партизанський загін з 18 чоловік, командиром якого став голова колгоспу с. Гусине М. А. Черв'яковський, а комісаром — І. І. Пшенишний. В липні 1943 р. до загону приєдналася група радянських десантників-підривників, серед яких був житель Жовнинного І. Ю. Голик. Народним месникам дуже допомагав постійний зв'язок з Штабом партизанського руху в м. Ростові. Перед визволенням загін налічував 48 чоловік. В роки Великої Вітчизняної війни жовняни самовіддано билися на фронтах війни, чинили опір у тилу ворога. За героїзм і відвагу 73 з них нагороджено орденами й медалями.

Фашистські загарбники за період окупації вивезли із Жовнинного на каторжні роботи до Німеччини 360 селян, завдали великих матеріальних збитків колгоспам¹⁵.

Після визволення села Радянською Армією 26 вересня 1943 р. жовняни активно включилися у відбудову зруйнованого військово народного господарства, працюючи з винятковим ентузіазмом. Так, лише за 3 місяці після визволення працездатним населенням колгоспу ім. 8-го Березня, яке складало 354 чоловіки, було вироблено 18 915 трудоднів. За цей же час колгоспники артілі «Добробут» (101 чоловік працездатних) виробили 11 751 трудодень, а колгоспники артілі ім. Т. Г. Шевченка (319 працездатних) — 15 834 трудодні.

На кінець 1943 р. всього в чотирьох колгоспах Жовнинного налічувалося землі 3 865 га, в тому числі орної — 2 663 га (решту становили луки і ліси). Незважаючи на тяжкі умови, відсутність техніки і тяглової сили, в 1943 р. колгоспами села було посіяно 693 га жита і 280 га озимої пшениці¹⁶. Колгоспи допомагали членам артілі відновити свої господарства, знищені фашистами, збудувати нові садиби. Робітники Крюківського вагонобудівного заводу змонтували колгоспу електростанцію, виготовили котли для водонапірної башти та виконали ряд інших робіт.

22 вересня 1950 р. загальні збори колгоспників вирішили всі 4 колгоспи Жовнинного — ім. 8-го Березня, ім. Т. Г. Шевченка, «Добробут» та ім. В. П. Чкалова — об'єднати в одну сільськогосподарську артіль і назвали її спочатку на честь Т. Г. Шевченка, а згодом — ім. А. А. Жданова¹⁷.

У зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС у 1959 р. територія старого села підлягала затопленню, і тому Жовнинне було перенесено з долини Сули на захід на підвищену терасу Дніпра за 6 км від колишнього місця розташування. На час перенесення села 350 господарств було переселено в Кременчуцький район, Полтавської області, 350 господарств — в Херсонську і Кримську області¹⁸.

Нове Жовнинне збудоване за єдиним планом, воно має 34 квартали, прямі, широкі, красиві, зелені вулиці Леніна, Шевченка, Лисенка, Набережну, ім. Лебеда, Комсомольську, Макаренка, Піонерську та ін. В селі посаджено багато дерев, у гушавині яких ховаються громадські та індивідуальні будівлі. В колгоспі є дизельна електростанція, яка постачає енергією всі будівлі і служби колгоспу та значну кількість будинків колгоспників.

Здалека милує зір водонапірна башта місткістю 60 куб. м, збудована в 1958—1959 рр. на території колгоспного господарства. Від башти проведено 12 450 м водопроводу і встановлено 71 колонку на дорогах та 81 — у дворах жителів села. На водопровідній мережі встановлено 108 пожежних кранів¹⁹.

Жовняни сумлінно працюють. Керівна роль у розвитку господарства колгоспу належить партійній організації.

На полях колгоспу працюють 13 тракторів, 7 комбайнів та багато іншої техніки. Провідними зерновими культурами тут є озима пшениця і кукурудза, головною технічною культурою — цукровий буряк. В колгоспі старанно добирають кадри, широко механізують роботи. З метою підвищення врожайності використовуються органічні та мінеральні добрива. За період з 1953 по 1962 рр. значно підвищилася врожайність зернових і технічних культур, зросло поголів'я худоби в колгоспі. Так, протягом 1953—1962 рр. урожайність озимої пшениці підвищилась з 8,6 ц з га до 13,2 ц; жита — з 7,8 ц до 18 ц, кукурудзи — з 12,4 ц до 28,9 ц з га та ін. Валовий прибуток колгоспу за 1962 р. становив 318 911 крб.²⁰

3 грудня 1962 р. Жовнинне тимчасово входило до Глобинського району²¹. Вр-

¹⁵ ДАПО, ф. Р—5374, оп. 1, спр. 1, арк. 8, 26; спр. 3, арк. 32, 33.

¹⁶ Там же, спр. 3, арк. 6.

¹⁷ ДАПО, ф. Р—7436, оп. 1, спр. 80, арк. 25.

¹⁸ Дані виконкому Жовнинської сільської Ради депутатів трудящих.

¹⁹ Дані з плану села, що зберігаються в колгоспі ім. В. П. Чкалова.

²⁰ Річні звіти колгоспу ім. А. А. Жданова за 1953 і 1962 рр.

²¹ Газ. «Радянська Україна», 13 січня 1963 р.

ховуючи зручність економічних зв'язків, Президія Верховної Ради Української РСР Указом від 27 січня 1964 р. передала цей населений пункт в числі ряду інших до складу Золотоніського району, Черкаської області²².

За станом на 1 січня 1963 р. в Жовниному налічувалося 819 дворів і 2101 чоловік населення, з яких у сільському господарстві працювало 830 чоловік.

За роки Радянської влади невпізнанно змінилося культурне обличчя села. В ньому немає жодного неписьменного. В центрі села стоїть красива двоповерхова будівля, де розміщені восьмирічна загальноосвітня школа та одинадцятирічна вечірня школа сільської молоді. При восьмирічній школі відкрито музеї В. І. Леніна та історико-краєзнавчий. У 1963 р. лише в сільській бібліотеці налічувалося понад 11 тис. примірників книг, якими користуються 530 читачів²³. Є бібліотека і при восьмирічній школі. До послуг жовнян сільський клуб з постійно діючою кіноустановкою, різноманітними гуртками художньої самодіяльності. Жовняни випишують 63 назви газет і журналів.

Якщо в дореволюційні часи на все Жовнине був один фельдшер, утримуваний земством, то тепер до послуг жителів лікарня на 25 місць з пологовим відділенням та фельдшерсько-акушерським пунктом, де працює 11 спеціалістів з вищою та середньою освітою.

У 1960 р. жовняни заклали парк «Дружби». Дбають тут і про малят, відкрито две дитячі ясел.

З 1961 р. в селі працює гідрометеопост. Охороною природи займається лісництво, яке веде боротьбу проти утворення нових ярів, зміцнює береги моря, насаджуючи кущі та дерева. В районі Жовниного посаджено 1250 га нових лісів, закріплено 9 ярів водозатримними і водовідвідними валами довжиною 1600 м.

Жителі Жовниного свято зберігають пам'ять про видатних людей, з ім'ям яких пов'язана історія села. Так, тут провів дитячі та юнацькі роки великий український композитор, основоположник української класичної музики М. В. Лисенко²⁴. В маєтку Лисенків деякий час жив М. П. Старицький. Із Жовниного вийшов художник і скульптор В. З. Бородай.

У сучасному Жовниному живуть і нові прекрасні люди — активні будівники комунізму. Вівчар колгоспу Н. Й. Халявка в 1962 р. одержав на 100 вівцематок по 117 ягнят. Заслуженою славою користується комсомольсько-молодіжна ланка О. І. Ціпов'яз, яка в 1962 р. одержала по 70,1 ц зерна кукурудзи з 1 га на площі 25 га²⁵.

Жовнине — це сучасне українське радянське село, жителі якого разом з усім народом нашої країни впевнено крокують у світле майбутнє — комунізм.

В. Н. ЖУК,

Г. М. ПИЛИПЕНКО

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ АПАРАТ З ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Робота по підготовці до видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» вступила зараз у найвідповідальніший, завершальний період. Вже закінчилася в основному робота авторів над нарисами з історії окремих міст та сіл, місцеві комісії розпочали копітку роботу по їх редагуванню та доопрацюванню на основі більш широкого використання документальних матеріалів. Постановою ЦК КП України від 5 лютого 1964 р. остаточно уточнено структуру всього видання в цілому і кожного тома зокрема, чітко визначені завдання редакційних колегій та комісій по підготовці матеріалів до друку.

Для авторів та редакційних колегій зараз особливого значення набуває фундаментальний бібліографічний апарат, розрахований на науковців-дослідників, який відбивав би максимальну кількість друкованих матеріалів з історії міст і сіл Української РСР, що вийшли в нашій країні за роки Радянської влади та в дореволюційний період. До цього часу в республіці не існувало такого бібліографічного апарату, в якому були б зосереджені та систематизовані не тільки монографії та окремі статті з періодичної преси, цілком присвячені історії окремих міст і населених пунктів, а й аналітичний опис численних історичних досліджень, праць з економіки,

²² Журн. «Відомості Верховної Ради УРСР», 1964, № 6, стор. 12.

²³ Звіт Жовнинської сільської бібліотеки за 1963 р.

²⁴ В. Щепот'єв. Памяти Н. В. Лысенка, «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вып. 10, Полтава, 1913, стор. 240.

²⁵ Річний звіт колгоспу ім. А. А. Жданова за 1962 р.

географії, краєзнавства, статистичних та документальних матеріалів, що мають цінні відомості чи просто згадки про міста, села та населені пункти Української РСР з найдавніших часів до сьогодення дня.

Створенням такого бібліографічного апарату і стала займатися Державна історична бібліотека УРСР. Робота над картотекою з історії міст і сіл УРСР розпочалася в другому півріччі 1962 р. з розрахунком на залучення до участі в ній наукових республіканських, обласних та районних бібліотек, бібліотек вищих учбових закладів та деяких профспілкових. Щоб уникнути паралелізму та дублювання, визначені для перегляду й опису друківані джерела були розподілені між бібліотеками республіки згідно з координаційним планом. У стислі строки працівники бібліотек переглянули та описали величезну кількість книг, журналів, газет, періодичних видань різних наукових закладів, збірників документальних матеріалів, загальних та тематичних бібліографій, літописів друку та ін. Для виявлення матеріалів з історії міст, сіл і населених пунктів УРСР були використані також існуючі бібліографічні апарати бібліотек: каталоги, загальні та краєзнавчі картотеки, а також архіви виконаних письмових бібліографічних довідок. За загальним координаційним планом робота по виявленню та описуванню матеріалів з історії міст і сіл УРСР розподілялася так: Державна публічна бібліотека АН УРСР — друківані матеріали з економіки, статистики, історичної географії та географії; Державна республіканська бібліотека УРСР ім. К.П.Р.— з питань сільського господарства і колгоспного будівництва; Державна республіканська медична бібліотека — охорони здоров'я та медицини; Книжкова палата УРСР і бібліотеки держуніверситетів — з питань науки, освіти, літератури і мистецтва; обласні і районні бібліотеки — місцеві видання та періодики. Активну участь у виявленні та розписуванні матеріалів брали й інші бібліотеки республіки. Виявлені та взяті на облік матеріали надсилалися до Державної історичної бібліотеки УРСР, де вони систематизувалися у зведеної бібліографічній картотечі «Історія міст і сіл Української РСР». Основою для картотеки послужили існуючі в Державній історичній бібліотеці УРСР краєзнавча та загальна картотеки журнальних і газетних статей та робоча картотека фундаментальної бібліографії «Історія України», що готується до видання.

Робота Державної історичної бібліотеки УРСР над зведеною картотекою з історії міст і сіл УРСР не обмежувалася лише функціями координаційного центру та систематизацією одержаних від бібліотек республіки матеріалів. Потрібно було опрацювати багато видань, бібліографічних праць та документальних матеріалів, наявність яких в інших бібліотеках республіки була мало вірогідною, а також джерела, що вимагали суцільного, посторінкового перегляду. Працівники Державної історичної бібліотеки УРСР переглянули і описали до зведеної картотеки твори В. І. Леніна і збірники документів Комуністичної партії і Радянського Уряду, загальні бібліографії і бібліографії з історії СРСР та УРСР дореволюційних і радянських видань, загальні краєзнавчі бібліографії і бібліографічні покажчики до окремих періодичних видань, тематичні бібліографічні покажчики (про революційний рух робітників і селян на Україні, більшовицьку пресу і її розповсюдження в містах і селах України, діяльність міських і сільських партійних організацій, боротьбу трудящих України за перемогу й зміцнення Радянської влади на місцях, громадянську та Велику Вітчизняну війни і ін.), загальні довідкові видання (енциклопедії, історико-географічні довідники та ін.), документальні й тематичні збірники з історії СРСР та УРСР, монографії й мемуарну літературу, каталоги деяких наукових бібліотек, каталог обов'язкового примірника українських видань та ін. До цієї роботи було залучено всіх працівників бібліотеки, які мали досвід бібліографічного розшуку, а також любителів-краєзнавців та бібліотекарів-пенсіонерів з числа активу.

Наявність значного бібліографічного апарату та фонду довідкових видань у бібліотеці дозволяло вести роботу над створенням зведеної бібліографічної картотеки паралельно з обслуговуванням авторів-збирачів та членів редакційних колегій письмовими й усними довідками ще задовго до одержання перших матеріалів з бібліотек республіки.

В результаті проведеної роботи по виявленню та бібліографічному описуванню матеріалів з історії міст і сіл Української РСР було переглянуто і взято на облік найважливіші друківані джерела історичного, загально-політичного, економіко-географічного і краєзнавчого характеру дореволюційного й радянського періодів, які можуть бути використані в процесі написання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Особлива увага приділялася доборові матеріалів з історії радянського періоду. Про обсяг виконаної роботи свідчать такі факти: тільки працівниками Державної історичної бібліотеки УРСР було переглянуто й описано понад 10 тис. одиниць різних друківаних видань, в тому числі «Літопис революції», «Красный архив», «Исторические записки», «Исторический архив», «Киевская старина», «Комуніст України», «Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР», «Записки українського наукового товариства в Києві», «Пролетарская революция», «Український історичний журнал» та багато ін. Зараз зведена бібліографічна картотека містить понад 150 тис.

і зв'язаний є унікальним бібліографічним апаратом з історії міст і сіл Української РСР. Згато цінних матеріалів містять краєзнавчі картотеки наукових республіканських і обласних бібліотек, а також бібліографічні покажчики, словники, путівники, календарі, списки поселень, статистично-економічні видання та енциклопедії), історичні джерела (гописи, акти, архіви, закони, документи), загальні монографії та збірники. Література розташована в систематичному порядку. Окремими розділами виділені галузі природного господарства України, наука, культура, охорона здоров'я. В межах кожного підрозділу дотримується алфавітний порядок авторів та назв.

Зведена бібліографічна картотека з історії міст і сіл УРСР побудована за спеціально розробленою схемою у відповідності з сучасним адміністративно-територіальним поділом України. В її першому, загальному розділі систематизується література з історії України в цілому — праці класиків марксизму-ленінізму, загальні відомі видання (бібліографічні покажчики, словники, путівники, календарі, списки поселень, статистично-економічні видання та енциклопедії), історичні джерела (гописи, акти, архіви, закони, документи), загальні монографії та збірники. Література розташована в систематичному порядку. Окремими розділами виділені галузі природного господарства України, наука, культура, охорона здоров'я. В межах кожного підрозділу дотримується алфавітний порядок авторів та назв.

Другий розділ картотеки містить бібліографічні описи літератури за територіальними комплексами і неадміністративним поділом — Волині, Донбасу, Закарпатської країни, Буковини, Західної України, Запоріжжя, Криму, Лівобережної України, Новоросії, Південної України, Південно-Західного краю, Поділля, Правобережної України, Слобідської України, Таврії і т. ін. В межах кожного територіального комплексу література систематизується за типовими та хронологічними рубриками: «Довідкові видання», «Історичні джерела», «Історія... до Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Економіка», «Культура», «Природні багатства» «Географія».

В третьому розділі картотеки література систематизується за адміністративно-територіальним поділом України до 1917 р. Розділ має два підрозділи. В першому — література групується за адміністративно-територіальним поділом до створення губерній. У другому — за адміністративно-територіальним поділом XIX — початку XX ст., тобто після створення губерній.

В перших трьох розділах зібрана лише загальна література про Україну в цілому або той чи інший неадміністративний комплекс чи адміністративно-територіальну одиницю. Аналітичний розпис цієї літератури в розрізі окремих населених пунктів та праці, присвячені окремим населеним пунктам, зосереджені в четвертому розділі.

В останньому, четвертому розділі картотеки література розташована за алфавітом областей сучасного адміністративно-територіального поділу України. В межах кожної області література систематизується у відповідності з затвердженою структурою томів «Історії міст і сіл Української РСР»: а) література про область в цілому, б) література про обласний центр, в) література про міста обласного підпорядкування (за алфавітом), г) література про райони, міста районного підпорядкування і села області в алфавіті їх назв. В межах кожного з цих підрозділів література групується за типовими та хронологічними рубриками — «Твори В. І. Леніна», «Постанови партії та уряду», «Твори керівників партії та уряду», «Місцева партійна організація», «Місцеві органи влади та управління», «Комсомол і молодь», «Профспілки», «Історія (області, району, міста, села) до Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Радянський період історії». Радянські періоди історії областей, районів та населених пунктів найбільш повні і мають деталізований поділ: «Комуністичне будівництво», «Народне господарство», «Благоустрій», «Охорона здоров'я», «Культурне будівництво», «Мистецтво», «Літературне життя», «Природа і природні ресурси», «Географія», «Краєзнавство», «Етнографія», «Статистика» та ін. В четвертому розділі широко представлена конкретна література про область, райони, міста, села та населені пункти Української РСР з найдавніших часів до сьогодення. Роботі по виявленню матеріалів про історію, економіку і культуру українських сіл приділялася особлива увага. Було суцільно переглянуто багато монографій, збірників, періодичних видань, документальних матеріалів. Використовувались також приватні бібліографічні і літературні матеріали, що рекомендувалися в підрядних примітках. Як показав досвід, тільки такий метод розшуку міг забезпечити необхідну повноту матеріалів про міста, села та населені пункти. Суцільному перегляду, як правило, підлягали не тільки суспільно-політичні, партійні та історичні видання, а й література по суміжних науках та допоміжних історичних дисциплінах. Так, перегляд тритомного видання «Сообщения Советского информбюро» (М., Изд-во Совинформбюро, 1944) дав можливість виявити відомості про 250 населених пунктів УРСР за часів Великої Вітчизняної війни; перегляд монографії І. К. Івасюти «Нариси історії колгоспного будівництва в Західних областях Української РСР» (К., Вид-во АН УРСР, 1962) дав цінні відомості про колгоспний рух 414 селів Західної України.

Опис книг і статей здійснювався у відповідності з «Інструкцією по бібліографічному опису произведений печати», якою передбачаються всі найважливіші

елементи опису. Для того щоб дати авторам максимальну допомогу в підборі потрібної літератури з теми, всі описи книг, статей чи уривків з праць супроводяться короткими анотаціями.

Створення зведеної бібліографічної картотеки з історії міст і сіл УРСР дало можливість допомогти авторам-збирачам, редакційним колегіям, науковим працівникам, які безпосередньо працюють над нарисами до 26-томного видання «Історії міст і сіл Української РСР». На матеріалах, рекомендованих бібліотекою, було написано багато цікавих історичних нарисів про окремі міста, села та населені пункти. Чимало з них уже надруковано на сторінках республіканських, обласних і районних газет. Бібліотека веде широке листування з обкомами і райкомами партії, облдержархівами, Радами депутатів трудящих, з парткомами виробничих колгоспно-радгоспних управлінь, директорами шкіл, учителями-істориками, працівниками краєзнавчих музеїв, авторами-збирачами, місцевими комісіями та редакційними колегіями, виконує на їх замовлення письмові бібліографічні довідки, надсилає машинописні копії історичних документів та матеріалів з видань, що стали рідкісними, надає усні консультації авторам-збирачам і членам комісій, які прибувають до бібліотеки з метою використання історичних джерел і матеріалів зведеної картотеки.

Матеріали зведеної бібліографічної картотеки були також широко використані в ході підготовки до видання бібліографічних покажчиків з історії міст і сіл окремих областей республіки, які склалися на допомогу авторам-збирачам та місцевим комісіям обласними бібліотеками УРСР.

В 1964 р. бібліотека продовжувала роботу по виявленню матеріалів і дальшому удосконаленню на науковій основі зведеної бібліографічної картотеки з історії міст і сіл УРСР та здійснювала координаційні обов'язки в справі організації роботи по виявленню та описові матеріалів до картотеки в бібліотеках республіки. Така широка бібліографічна робота значною мірою сприяла удосконаленню існуючих у наукових республіканських, обласних і районних бібліотеках краєзнавчих картотек, поповненню їх новими цінними матеріалами. Це дає підставу висловити упевненість, що для успішного завершення підготовки до друку 26-томного видання «Історії міст і сіл Української РСР» створено повноцінний науково-бібліографічний апарат.

Л. Л. МАКАРЕНКО,

П. І. ЖЕВАХОВ

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ПРАКТИКУМИ З ІСТОРІЇ СРСР НА ПЕРШИХ КУРСАХ

Без належної організації практикумів важко забезпечити творче засвоєння історичних знань студентами у вузах. Однак семінарська робота не завжди відповідає поставленим вимогам.

Журнал «История СССР» (№ 5 за 1963 р.) почав корисну справу, опублікувавши цікаву статтю Є. В. Чистякової про методику проведення семінарів. Але, на наш погляд, у ній не розкрито логіки, системи всіх форм цієї роботи. Щоб правильно організувати її, необхідно, насамперед, встановити основне завдання практикуму. Воно полягає в тому, щоб навчити студентів самостійно, творчо викладати історичну тему. Студенти вчать критично користуватися літературою, опрацьовувати джерела. Практикум повинен ознайомити студента з пайважливішими джерелами, прищепити навички їх аналізу, навчити елементарним прийомам історичного синтезу, тобто самостійному відтворенню картини історичних подій на базі вивченої літератури і джерел.

При такій організації занять під час їх проведення виникає дискусія, в ході якої треба навчити студентів творчо застосовувати принципи діалектичної теорії пізнання в шуканнях історичної істини. Це допоможе виробити у них такі цінні якості людини, викладача і дослідника, як наукова об'єктивність, критичність і водночас повага до чужої думки, вміння чесно відмовитися від своєї думки, якщо доведено її помилковість. Так в процесі семінарської роботи, в органічному зв'язку з фаховою підготовкою, у молоді повинні формуватись риси, визначені моральним кодексом будівників комунізму.

На першому курсі багато викладачів починають практикуми із читання й розбору уривків з джерел. Корисність такої роботи не викликає сумнівів. Але цього замало. Вже у першому семестрі студента слід учити розбиратися в науковій вузівській лекції, в історичній літературі. Кращий шлях до цього — розвиток самостійних форм праці. Це необхідно забезпечити на практичних заняттях.

Починаючи першу семінарську тему, доцільно дати студентам загальну уяву про основні елементи наукового викладу — постановку питання, план, тезу, її аргументацію, висновки. А потім з метою практичного засвоєння цих знань слід запропонувати студентам поставити питання до теми, звертаючи увагу на те, що така постановка повинна бути максимально лаконічною. Вислухавши кількох учасників семінару, викладач сам формулює постановку питання, обов'язково аналізуючи висловлені студентами думки.

Після того, як аудиторія з'ясувала актуальність теми, можна перейти до її планування. Пропонуємо студентам визначити головні питання, а далі порівнюємо складені плани, обов'язково підкреслюючи в них кращі формулювання і послідовність питань. Завдяки цьому увага студентів зосереджується на змісті і логіці викладу.

Для успішного проведення семінарського заняття велике значення має домашня підготовка студента, під час якої він мусить обов'язково сформулювати постановку питання і скласти план викладу кожного з питань теми. Нижче ділимося власним досвідом роботи в Донецькому педінституті.

На початковому етапі семінарських занять слід рекомендувати студентам розробляти прості плани — з 2—4 найбільш важливих питань. Це полегшить і обговорення кожного плану. Крім того, студент повинен за літературою і джерелами підготувати виклад кожного питання і всієї теми.

Добре поставлене практичне заняття спрямовує дуже важливу для розвитку студента домашню роботу, яка в свою чергу обумовлює цікавий хід семінару і його ефективність. Заняття треба починати з обговорення підготовлених студентами постановок питань до теми. Коли студенти навчаються чітко їх ставити, це займатиме

не більше 3—5 хвилин. Кожний учасник обговорення у своєму виступі повинен насамперед оцінити висловлення інших. Так виховується критичне і об'єктивне ставлення до чужої думки.

Одне з найважливіших завдань — навчити студента викладати історичний матеріал логічно, послідовно. Тому кожний з учасників семінару мусить мати план свого виступу, продуманий і записаний ще вдома. Після усвідомлення всіма студентами найбільш правильного плану, сформульованого викладачем, треба запропонувати аудиторії викласти зміст питань. Слід звернути увагу на тривалість виступу. Деякі викладачі рекомендують 15—20 хвилин. Для першого курсу, в усякому разі, ця норма завищена. Ми орієнтуємо аудиторію на короткі виступи — 3—5 хвилин. Це спонукає учасників обговорення слідувати не лише за змістом, логікою викладу, а й за його точністю.

На практикумі важливо навчити студентів аналізувати і обговорювати виступи товаришів. Радимо їм звертати увагу на такі моменти: оцінку постановки питання і плану; відповідність викладу поданому плану; переконливість аргументації висунутих тверджень; обґрунтованість висновків; точність формулювань; стиль, яскравість викладу.

Усвідомлення постановок питань і планів викладу на основі знання конкретного матеріалу підводить студентів до аналізу історичних подій і фактів — роботи найбільш цікавої і корисної.

Для активізації учасників семінару бажано, щоб на кожному занятті виступила більша частина групи. Широка участь в обговоренні питань, у дискусії сприяє продуктивнішому засвоєнню матеріалу, а також створює атмосферу колективної інтенсивної і захоплюючої розумової праці.

З студентами, підготовленими на подібних семінарах, десь з початку другого курсу можна перейти до більш складної форми практикуму-обговорення доповідей. Тут студенти дістають серйозні практичні навички самостійного історичного синтезу, творчого відтворення хоча б невеликої, але цілісної історичної картини.

Приступаючи до кожної нової теми, з якої заплановано доповіді, викладач передусім дає загальну її оцінку. Можна визначити і теми окремих доповідей, щоб група з самого початку мала ясну перспективу роботи. Далі даємо літературу й джерела до всього заняття і кожної доповіді зокрема, коротко їх характеризуючи. Важливо, щоб ця література була змістовною і цікавою. Корисно давати студентам, і особливо доповідачам, книги, які певне питання висвітлюють у різних аспектах. Це сприяє виробленню власної думки, самостійності мислення.

Від якості студентської доповіді значною мірою залежить ефективність її обговорення. Тому викладач повинен відповідно проконсультувати студента. На першу консультацію доповідач приходить, ознайомившись з основною літературою і джерелами, а також сформулювавши значення теми і свій проект плану. Викладач роз'яснює все незрозуміле й спірне в прочитаній студентом літературі, схвалює тему і остаточний план доповіді. Текст своєї роботи доповідач здає в кабінет історії за кілька днів до занять для ознайомлення з ним учасників семінару.

Під час заняття вимагаємо від доповідача строгого додержання регламенту. Після закінчення доповіді першими ставлять запитання студенти, а останнім — викладач, який звертає увагу присутніх на найголовніше. Під час обговорення слід орієнтуватися на добровільні виступи, які надають дискусії живого, невимушеного характеру, але часом необхідно викликати і «пасивних». Найчастіше виступають сильні студенти, на яких і треба спиратися, особливо на перших кроках семінарської роботи. Поступово викладач включає в роботу слабших, все частіше викликає їх на початку обговорення, коли легше сказати щось своє.

Велике значення має заключний виступ викладача. На початковому етапі навчання, коли студенти ще не оволоділи аналізом доповідей, викладачеві треба самому неквапливо, підкреслюючи головне, показати, як це робиться. Завжди звертаємо увагу на елементи вірного аналізу в студентських виступах, оцінюємо кожний з них, а інколи й запитання доповідачеві. Підкреслюємо й такі риси, що виявляють нахил доповідача до змалювання конкретної і яскравої картини подій, його любов до історичної деталі, тобто якості, без яких не може бути справжнього історика. Вчимо студента не тільки логічно, а й емоціонально викладати матеріал.

Аналізуючи і оцінюючи доповіді, необхідно підтримувати і розвивати творче змагання між студентами. Тому в своїй практиці обов'язково оцінюємо доповіді за звичайною п'ятибальною системою.

Глибоке засвоєння на основі марксистсько-ленінської методології знань з історії в процесі цікавої колективної роботи на семінарах відіграє велику роль у навчанні і вихованні студентської молоді.

ПОЗАКЛАСНА РОБОТА З ІСТОРІЇ УРСР В VII—VIII КЛАСАХ

Введення елементарного курсу історії СРСР та УРСР ліквідувало певну прогалину в знаннях учнів, які закінчували восьмирічну школу. Цей курс відкрив, зокрема, ширші можливості для розгортання позакласної роботи з історії. Навчити учнів користуватися історичним документом та науковою літературою, читати історичну белетристику, виготовлювати наочні посібники, розв'язувати кросворди, чайнворди і проводити вікторини з історії найкраще можна після уроків, оскільки тут учитель не обмежений часом уроку, рамками програми. В позаурочний час є широкі можливості активізувати учнів, якнайшвидше пізнати нахили та здібності школярів, спрямувати їх мрії і прагнення на вірний шлях.

Нижче поділимося власним досвідом організації позакласної роботи з історії Української РСР у VII—VIII класах. У Лишнянській середній школі на Київщині працює гурток юних істориків, члени якого пишуть і обговорюють реферати, вилускають стінгазети. До плану занять входять такі теми: «Стародавній Київ — мати міст руських», «Київська Русь — колыска трьох братніх народів», «Утворення української народності», «Селянсько-козацькі повстання кінця XVI — початку XVII ст.», «Героїчна боротьба українського народу з турецькими й татарськими загарбниками», «Гайдамаки — борці проти соціального, національного й релігійного гніту», «Боротьба українських селян за землю в XIX ст.», «Перші революційні виступи пролетаріату України», «Революція 1905—1907 рр. на Україні», «Боротьба трудящих за встановлення радянської влади в нашій республіці, в нашому краї», «Комсомол України в громадянській війні», «Соціалістична індустріалізація на Україні», «Колективізація сільського господарства в УРСР», «Українська РСР на міжнародній арені», «Комунізму нам світять вогні», «Людина людині — друг, товариш і брат» та ін. Роботу гуртка плануємо на три роки. Протягом першого заслуховуються і обговорюються реферати на загальну тему «З героїчного минулого нашого народу», протягом другого — «Революційна боротьба трудящих України», третього — «Будівництво соціалізму і комунізму в нашій країні». На кожне заняття виносяться не більше двох доповідей, після яких гуртківці розв'язують кросворди, чайнворди, відповідають на запитання вікторин, розгадують загадки, заслуховують повідомлення про цікаві книги, готують матеріали для стінової газети або рукописного журналу, переглядають діафілми та діапозитиви. Так, на занятті, присвяченому Радянській Україні в громадянській війні 1918—1920 рр., заслуховуються доповіді: 1. Про боротьбу Червоної Армії з денікінцями і петлюрівцями, 2. Про розгром військ панської Польщі і Врангеля. В обговоренні доповідей відзначаються позитивні та негативні сторони рефератів, висловлюються зауваження та побажання. Для вікторини було підібрано такі запитання: Які полки і коли визволяли Київ від військ директорії? Коли виник вислів «У вагоні Директорія, під вагоном — територія»? Хто командував військами, що визволяли весною 1919 р. південь України і Крим? Де відбулись великі повстання проти денікінців? Хто командував червоним козацтвом, що громилло денікінців? Коли було визволено Київ від денікінців? Де були зупинені польські інтервенти під час свого наступу в 1920 р.? Хто командував радянськими військами, які наступали проти білополяків?

Потім перевіряються знання учнями художньої історичної літератури, ставиться запитання: Хто написав ці твори? — «Десну перейшли батальони», «Полк Тимофія Черняка», «Шлях на Київ», «Олександр Пархоменко», «Артем Гармаш», «Перекоп», «Червона зима», «Загибель ескадри», «Дума про Британку», «Кров людська — не водиця», «Мир хатам, війна палацам», «Реве та стогне Дніпр широкий».

Доцільно закінчити заняття переглядом діафілму «Україна в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни».

Щоб залучити до позакласної роботи з історії більше учнів, слід застосовувати різні форми роботи, створити кілька секцій (краєзнавчу, виготовлення засобів унаочнення, роботи над історичним документами та історичною белетристикою).

Краєзнавча секція нашого гуртка ставить перед собою такі завдання: 1) збирання відомостей про рідний край, 2) систематизація зібраних матеріалів, 3) випуск рукописного журналу, 4) написання історії села. Члени секції збирають відомості, записують їх, а потім на заняттях зачитують, обговорюють і здають редакційній комісії, яка систематизує одержані матеріали, перевіряє їх достовірність, зміщує окремі з них в рукописному журналі або публікує в пресі, створює на їх основі історію села.

Члени секції виготовлення наочності знайомляться з основними принципами виготовлення таблиць, схем, муляжів, макетів та інших видів наочності, на практиці виготовляють наочні посібники, збирають пам'ятки матеріальної культури, оформляють експозицію шкільного краєзнавчого музею. Члени секції можуть збирати власними руками макети найдавнішого та сучасного житла, архітектурних пам'яток, школи та громадських будівель, зменшені моделі знарядь праці, зброї, рззки одягу різних історичних епох тощо.

У секції роботи над історичними документами та історичною белетристикою учні виробляють сталі уміння і навички аналізувати історичні документи, знайомляться з новинами історичної белетристики, вивчають, як у ній відображається минуле. Секція випускає бюлетені «Новини історичної науки» та «Прочитай ці книги». Варто підбирати такі історичні документи, які поглиблюють та розширюють знання учнів, здобуті на уроках історії СРСР та УРСР. Найбільше використовуємо «Хрестоматію з історії Української РСР» (т. I, 1959, т. II, 1961), а також численні документальні збірники з різних періодів історії СРСР і УРСР. На початку засідання секції гуртківці звичайно читають і аналізують історичний документ. Керівник-учитель робить зауваження і підсумовує цю роботу. Потім заслуховуються повідомлення про прочитані історичні художні твори, обговорюються анотації на них. Щочверті члени секції вивішують у бібліотеці списки рекомендованої для учнів історичної белетристики. На засіданнях цієї секції підбираються також матеріали для бюлетеня «Новини історичної науки» та складаються кросворди, чайноворди, вікторини й інші матеріали для рукописного журналу та історичних вечорів.

Історичні вечори звичайно підготовляються гуртківцями всіх секцій і проводяться для цілого колективу школи. Кожний вечір присвячується досить широкій темі, яка має певне виховне й освітнє значення. З учнями VII—VIII класів можна провести вечори на такі теми: «Спільна боротьба російського й українського народів проти іноземних загарбників XV—XVII ст.», «Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр.», «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні», «Український народ буде соціалізм», «В комунізм ідемо».

От як проходили у нашій школі вечір на тему «Велика Вітчизняна війна радянського народу проти фашистських загарбників». Після вступного слова вчителя учень зробив коротку доповідь на тему «Вставай, наш край великий, вставай на бій святий». Учнівський хор виконав пісню «Священная война» (слова В. Лебедева-Кумача, музика О. Александрова). Гуртківець розповів про героїчну оборону Києва, Одеси, Севастополя, Ленінграда, після чого був прочитаний вірш М. Рильського «Я — син Країни Рад». Доповідь про битву за Москву змінилась піснею «Моя Москва» (слова М. Лисянського, музика І. Дунаєвського). Виступ гуртківця про бойові діла комсомольців у роки Великої Вітчизняної війни ілюструвався віршем М. Бажана «Балада про подвиг». Після доповіді, присвяченої визволенню України, виконувалась пісню М. Рильського «Україна визволяється». Заключна доповідь «Велика перемога радянського народу» завершилась співом величної пісні «Партия — наш рулевой» (слова С. Михалкова, музика В. Мураделі).

Під час вікторини присутні відповідали на такі запитання: Скільки днів тривала оборона Києва, Одеси, Севастополя, Ленінграда? Назвіть прізвище московської школярки, яка під шибеницею звернулася із закликом знищувати фашистів. Кому з організаторів і керівників «Партизанської Іскри» присвоєно звання Героя Радянського Союзу? Коли Радянська Армія вступила на територію України? Коли було завершено визволення Радянської України? Яким орденом нагороджено комсомол України за участь у Великій Вітчизняній війні?

Потім до учасників вечора зверталися з запитаннями, хто назве найбільше художніх творів, кінофільмів, картин про Велику Вітчизняну війну.

Кожний вечір готуємо завчасно і старанно. Більше як за місяць роздаємо учням теми та матеріал для виступів, консультуємо їх. За кілька днів до проведення вечора необхідно прослухати доповідачів, уважно перевірити, як підготовлено художню частину. Заздалегідь вивішується оголошення про вечір. Дуже важливо надавати якнайбільше самостійності та ініціативи учням. Ім же слід доручати визначення та преміювання переможців ігр.

Різноманітна позакласна робота пробуджує в учнів інтерес до історії, сприяє навчанню і вихованню свідомих будівників комунізму.

В. М. КУЛАКОВСЬКИЙ

В. К. БЛЮХЕР НА УКРАЇНІ

(ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

19 листопада 1964 р. минає 75 років з дня народження легендарного героя громадянської війни, Маршала Радянського Союзу Василя Костянтиновича Блюхера.

Він народився в бідній селянській сім'ї в селі Барщинка Ярославської губернії і пройшов славетний життєвий шлях революціонера й талановитого полководця. З 1916 р. В. К. Блюхер — член більшовицької партії. Він належав до тієї знаменитої когорти пролетарських воєначальників, яка була випестувана й вихована Комуністичною партією і віддала всю свою кипучу енергію і революційний ентузіазм великій справі Жовтня, захисту його завоювань.

Керовані Блюхером в роки громадянської війни партизанські загони й полки холодої Червоної Армії з винятковою мужністю і відвагою захищали Урал, громили війська Колчака, завдавали смертельних ударів по ворогам революції під Каховкою, Перекопом і Волочаєвкою.

Подвиги Блюхера були високо оцінені: йому першому в нашій країні вручили ордени Червоного Прапора і Червоної Зірки. За великі бойові заслуги перед Батьківщиною він був нагороджений двома орденами Леніна, п'ятьма орденами Червоного Прапора та іншими урядовими відзнаками.

Останнім часом опубліковано ряд брошур і статей про життя та бойову діяльність В. К. Блюхера¹. Проте період його роботи на Україні в роки мирного соціалістичного будівництва, в 1928—1929 рр. досі майже не висвітлювався в нашій воєно-історичній літературі.

На Україні Блюхер працював після повернення з Китаю, де він був головним військовим радником Кантонського уряду. Як заступник І. Е. Якіра — командуючого Українським військовим округом (УВО), В. К. Блюхер вніс цінний вклад в розв'язання завдань військового будівництва, подальше зміцнення і підвищення боєздатності військ округу, віддавши цій справі свій великий досвід, надзвичайні організаційські здібності.

Як відомо, 1928 р. — завершальний рік військової реформи. Під час здійснення її партія і уряд, керуючись військово-теоретичною спадщиною В. І. Леніна і враховуючи умови, в яких знаходилась наша країна, визначили і запровадили в життя сновоположні принципи будівництва збройних сил соціалістичної держави. Так було дійсно перехід до змішаної кадрово-територіальної системи формування Червоної армії, зміцнено місцеві й центральні органи військового управління, взято курс на армонійний розвиток усіх родів військ, а також розв'язано інші важливі завдання. Велика увага приділялась піднесенню ролі Комуністичної партії в армії, як головного джерела її сили й могутності, та зміцненню єдності армії і народу.

І в цей період Блюхер виявив себе активним і наполегливим провідником партійної лінії, про що свідчить, зокрема, його теоретична і практична діяльність. Для його характерними були беззавітна відданість партії, народу, глибока віра в перемогу ідей марксизму-ленінізму, бездоганне виконання службового обов'язку.

Піклуючись про долю Соціалістичної Батьківщини, Блюхер у своїх виступах еред особовим складом Українського військового округу постійно підкреслював не-

¹ В. В. Душенський. От солдата до маршала, М., 1961; Л. А. Шапа. Дальневосточный Перекоп, Хабаровск, 1962; А. Якимов. Встречи с Блюхером, «Военно-исторический журнал», 1959, № 11; К. Ф. Телегин. Под командой Блюхера, журн. «Огонек», 1962, № 12; Л. Никулин. Встречи с маршалом Блюхером, журн. «Москва», 1963, № 6.

безпеку агресії проти СРСР. Капіталістичний світ, говорив він, за ширмою розмов про роззброєння, під прикриттям всіляких договорів і конференцій гарячково готується до нової, небаченої війни². Отже, необхідно забезпечити високу боєздатність Червоної Армії, щоб вона могла відстояти незалежність нашої Батьківщини.

Головну увагу Блюхер звертав на корінне поліпшення стрілкової і тактичної підготовки, оскільки від цього, насамперед, залежало успішне розв'язання бойових завдань. Виходячи з цього, він виявляв непримиренність до фактів окозамилювання, до спроб приховати недоліки, прикрасити справжній стан справ у частині. Коли в 1928 р. під час інспекції 44-ї стрілкової дивізії було встановлено, що під час стрільби слабкі стрільки підмінялись кращими і видавалась більша кількість патронів, Реввійськрада УВО під головуванням В. К. Блюхера 15 жовтня 1928 р. суворо покарала винних у цьому командирів і комісарів³.

У своєму виступі на VI партійній конференції УВО Блюхер підкреслював, що питанню стрілкової підготовки командири повинні приділяти максимум уваги і не тільки знати техніку стрільби й матеріальну частину зброї, а й самим бути добрими стрільками, даючи приклад іншим⁴. В промові на I комсомольській конференції округу він закликав до цього й комсомольців⁵.

В області тактичної підготовки Блюхер головним завданням вважав підбір і виховання кадрів для молодшого командного складу армії⁶. Збільшення його є неминучим в умовах воєнного часу, коли необхідно буде розгорнути багатомільйонну армію. Тоді молодшими командирами могли б стати червоноармійці, відповідно підготовлені в кадрових частинах.

Важливе місце Блюхер відводив табірному періоду навчання. В привітанні військам округу в день 1 Травня 1929 р. він підкреслював, що кожний крок літнього навчання повинен бути точно розрахований і ефективно використаний⁷.

Виятково принципово і по-новому ставив полководець питання про роль вшестоящих штабів у розв'язанні завдань бойової підготовки. Він категорично виступав проти таких явищ, коли під час перевірки частин і з'єднань лише фіксувались досягнення або недоліки, і вимагав від штабів подавати на місці практичну допомогу по усуненню існуючих недоліків.

Виходячи з лєнінських вказівок, командування УВО невтомно підвищувало бойову майстерність військ, поліпшувало організацію стрілкової і тактичної підготовки, забезпечувало дійове керівництво на всіх вирішальних ділянках. В цьому велика заслуга належала також Блюхеру. В день Радянської Армії, 23 лютого 1929 р. у зверненні до червоноармійців, командирів і політпрацівників він з гордістю говорив про досягнуті успіхи: важке випробування, яке витримали частини округу в великих київських маневрах, показало високий рівень тактичної підготовки родів військ, чудову роботу технічних частин і авіації⁸.

Поряд з удосконаленням боєздатності Червоної Армії Комуністична партія взяла курс на поступове введення єдиноначальності, яке В. І. Ленін вважав найбільш доцільним методом управління військами. Перехід до єдиноначальності підвищував відповідальність командира за стан частини, а також його авторитет і ініціативу не тільки у військових справах, а й в питаннях політико-виховної роботи. Тим досягалась єдність військового і політичного керівництва в армії. Тверде проведення в життя цього принципу сприяло підвищенню організованості і зміцненню дисципліни в Червоній Армії.

Об'єктивні умови для введення єдиноначальності склались в 1925 р. В результаті проведених партією заходів було удосконалено систему підготовки командних кадрів, підвищився їх військово-освітній рівень, збільшився серед командного складу партійний і робітничий прошарок.

Проти лінії партії в цих питаннях, однак, виступила внутріармійська опозиція, яка створилась до 1928 р. з деяких груп вищого політскладу. Її платформа була викладена в проєкті резолюції частини вищого політскладу Білоруського військового округу і в резолюції партійної організації Військово-політичної академії імені Толмачова. Представники цієї опозиції стверджували, що єдиноначальність приведе до ослаблення партійного керівництва армією. Вони не зрозуміли суті змін, які виникли в армії, і лінії партії, спрямованої на підвищення ролі командного складу і розширення його функцій. Нестійкість і вагання в цьому питанні виявили й деякі працівники політуправління і окружної прокуратури УВО. В. К. Блюхер рішуче підтримав партійну позицію. В своїй доповіді на I комсомольській конференції округу в січні

² Газ. «Красная Армия», 20 лютого 1929 р.

³ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 1, спр. 247, арк. 56.

⁴ Газ. «Красная Армия», 22 грудня 1928 р.

⁵ Газ. «Красная Армия», 21 січня 1929 р.

⁶ Там же.

⁷ Газ. «Красная Армия», 1 травня 1929 р.

⁸ Газ. «Красная Армия», 23 лютого 1929 р.

1929 р. він глибоко проаналізував соціальний склад командирів. Серед них вихідців з робітників було 29%, з селян — 30%, партійний прошарок дорівнював 60%; учасники громадянської війни становили 65%. Виходячи з цього, Блюхер робить висновок, що наш командний склад у величезній своїй більшості є надійним оплотом пролетарської диктатури. Всі сумніви щодо настанови на єдиноначальність не мають під собою ніякого ґрунту, а нападки на командний склад є ворожими і, отже, потребують рішучої відсічі⁹.

В своїх виступах Блюхер висловлював багато цінних думок щодо комплектування військово-учбових закладів, навчання і виховання командних кадрів, в тому числі й молодших командирів. Зростаючі вимоги до керівництва в бою, підкреслював він, ставлять перед командним складом завдання дальшого підвищення свого військово-технічного рівня. Разом з тим не можна забувати і про його політичну освіту та загальний культурний розвиток¹⁰. Якщо до 1928 р. в стройовому і тактичному навчанні молодшого командного складу було досягнуто успіхів, то завдання його політичної підготовки залишалось не розв'язаним. Тому молодший командир не завжди міг протиставити вірну партійну лінію нездоровим настроям, а нерідко плентався в хвості цих настроїв. В зв'язку з цим Блюхер вважав необхідним допомагати молодшим командирам у вдосконаленні їх політичних знань. Він також вимагав поліпшити комплектування полкових шкіл щодо класового складу. Краще погрішимо проти грамотності й фізичного розвитку, підкреслював Блюхер, але дамо полковим школам здоровий соціальний склад¹¹.

Зміцнення морально-політичних основ армії мало особливе значення в зв'язку з гострою класовою боротьбою, яка йшла в цей час на селі. Червоноармійці, що були вихідцями із заможних селян, невірно, а часом і вороже ставились до заходів партії і Радянського уряду. При цьому вони намагались вплинути на інших і, виступаючи в ролі нібито захисників «загальних інтересів селянства», прагнули приховати класове розшарування села. «Зараз на селі куркуля немає і бути не може, всі працюють однаково»¹², — заявляли вони. Ця частина червоноармійців вела агітацію за скорочення посівів, намагалась викликати незгоду між селянами і робітниками¹³. Ці негативні явища не становили серйозної загрози для політичної стійкості і бєздатності Червоної Армії. Проте необхідно було ліквідувати їх в самому зародку. У відповідь на виступ класового ворога, вказував Блюхер, ми повинні з оборонних позицій перейти в енергійний наступ і не тільки в казармі, але й через казарму на селі. Для цього потрібно згуртувати робітничий і бідняцький актив і, спираючись на нього, бити куркуля¹⁴.

Порушуючи питання про участь радянських воїнів у соціалістичному будівництві після звільнення в запас, Блюхер закликав їх вести рішучий наступ на куркуля, темноту і неуттво, відсталі способи господарювання, боротися за підвищення урожайності, розширення посівів, за кооперацію радянського села. Ви повинні ще більше підвищити свою політичну класову свідомість, говорив він, твердо засвоїти значення для долі нашої революції, для долі нашого соціалістичного будівництва незламної сили союзу робітничого класу з селянством¹⁵.

Отже, значення партійно-політичної роботи в армії Блюхер бачив і в тому, щоб перевиховати червоноармійців, і в першу чергу селянську молодь, дати їй вірне розуміння політики партії, перетворити її в опору радянської влади на селі. І це завдання в УВО, як і в усій Червоній Армії, виконувалось успішно.

Підготовка кадрів для партійної, радянської, кооперативної і громадської роботи, організована в частинах округу в відповідності з постановою ЦК РКП(б) «Про підготовку відпускників з Червоної Армії»¹⁶ (червень 1925 р.), була серйозним фактором в боротьбі за соціалістичну перебудову села. Тільки в 1928 р. в УВО спеціальні курси закінчили 10 490 чоловік¹⁷. Важливу роль відіграло і те, що після демобілізації в народне господарство приходило багато воїнів, які під час служби зступили в партію і комсомол (в 1928 р., наприклад, з частин УВО було демобіліювано 3390 комуністів і 2224 комсомольців)¹⁸. Ці ідейно загартовані, віддані справі Комуністичної партії кадри поповнювали місцеві партійні й комсомольські організації, підвищували їх роль у соціалістичному будівництві.

⁹ Газ. «Красная Армия». 21 січня 1929 р.

¹⁰ Газ. «Красная Армия», 24 грудня 1928 р.

¹¹ Газ. «Красная Армия», 21 січня 1929 р.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 378, арк. 17.

¹³ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 1, спр. 240, арк. 18.

¹⁴ Газ. «Красная Армия», 24 грудня 1928 р.

¹⁵ Газ. «Красная Армия», 23 лютого 1929 р.

¹⁶ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Сборник документов (1917—1958 гг.), М., 1958, стор. 282.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 375, арк. 118.

¹⁸ Там же, арк. 119.

В. К. Блюхер був глибоко переконаний в перемозі соціалізму. Пролетаріат СРСР під керівництвом партії Леніна, говорив він, спираючись на сільську бідноту, в тісному союзі з середняком, рішуче борючись з куркулем, поведе нашу країну по шляху соціалістичної перебудови суспільства¹⁹.

Як справжній більшовик Блюхер ніколи не звертав з ленінських позицій, він наполегливо бороться проти різного роду опортуністичних ухилів. Він закликав до рішучої відсічі всім, хто вагається, нитикам, які злякались неминучих труднощів соціалістичного будівництва, підпали під вплив дряблого міщанства і дрібнобуржуазного боягузтва²⁰.

Поряд з високою вимогливістю до воїнів Блюхер виявляв батьківську турботу про поліпшення матеріальних і побутових умов як керівного складу УВО, так і червоноармійців. Прагнучи поліпшити житлові умови начскладу, він звертається в грудні 1928 р. до голови ВУЦВК Г. І. Петровського, голови РНК УРСР В. Я. Чубаря і секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора з проханням виділити кошти на житлове будівництво в сумі 2400 тис. крб.²¹

В наказі від 15 липня 1929 р. Блюхер з почуттям влячності говорить про ту допомогу, яку подав робітничий клас України в обладнанні казарм УВО під час проведення їх огляду в січні — березні 1929 р. Матеріальний внесок трудящих України в цю справу становив понад 1 млн. крб.²² Завдяки цій допомозі, підкреслював Блюхер, червона казарма стала культурнішою, значно оздоровився весь побут червоноармійців. Перше місце в огляді зайняв артилерійський полк 25-ї стрілкової Чапаєвської дивізії. Наказом В. К. Блюхера, який тимчасово виконував обов'язки командуючого військами УВО, полк був премійований 5000 крб.; ця сума призначалась на обладнання зразкового клубу²³. Нагороди отримали й інші частини, а також окремі командири і політпрацівники.

Поєднуючи в собі риси вимогливого командира і водночас широкої, простої людини, Блюхер заслужив щире повагу і любов своїх підлеглих. Зокрема, його ім'ям була названа червоноармійська комуна, організована демобілізованими воїнами 152-го полку. Партійна організація і командування полку робили все для того, щоб комуна імені В. К. Блюхера стала зразковою. З ініціативи комсомолу в полку було проведено збір коштів на трактор для комунарів²⁴.

Активну участь видатний діяч нашої армії брав і в громадській роботі. Як заступник голови Всеукраїнської Ради Тсоавіахіму²⁵, він всі свої сили і знання віддавав справі військового навчання трудящих республіки. Організації Тсоавіахіму України, які в 1928 р. нараховували близько 800 тис. чоловік²⁶, проводили велику роботу по розповсюдженню військових, авіаційних і хімічних знань та популяризації оборонних завдань.

Особливу увагу Блюхер приділяв підвищенню ролі цього Товариства в підготовці молоді до служби в Червоній Армії. З цією метою Всеукраїнська Рада Тсоавіахіму спільно з ЦК комсомолу України поширювали серед молоді такі форми військово-масової роботи, як проведення маневрів, походів, військових ігор, змагань та ін. Наприклад, в Херсоні літом 1928 р. було проведено два походи, в яких взяло участь 2039 комсомольців, тобто 90% Херсонської комсомольської організації²⁷. Така підготовка давала молоді справжнє бойове загартування і досвід, сприяла її успішному військовому навчанню.

Блюхер піклувався також про вдосконалення організаційних форм і учбових програм Тсоавіахіму. 13 жовтня 1928 р. в директиві всім окружним радам «Про завдання військової роботи в новому 1928/1929 учбовому році»²⁸ він дав вказівку привести внутрішню організацію стрілкових гуртків у відповідність з армійськими підрозділами, тобто створити на підприємствах відділення і взводи, а в разі потреби — роти й батальйони в районному масштабі. З метою поліпшення роботи стрілкових гуртків Блюхер запропонував також старанно добрати керівників і спрямувати навчання на індивідуальну підготовку бійця-тсоавіахімівця. Учбовою програмою, крім спеціальних завдань, передбачалось вивчення воєнно-політичних тем.

Отже, діяльність Тсоавіахіму на Україні в цей період була нерозривно зв'язана з ім'ям В. К. Блюхера. При його енергійній підтримці Тсоавіахім перетворився

¹⁹ Газ. «Красная Армия», 1 травня 1929 р.

²⁰ Там же.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1375, арк. 27.

²² ЦДАРА, ф. 25899, оп. 2, од. зб. 34, арк. 97.

²³ Там же.

²⁴ Газ. «Красная Армия», 11 липня 1929 р.

²⁵ Всеукраїнську Раду Тсоавіахіму очолював голова РНК УРСР В. Я. Чубар.

²⁶ Газ. «Красная Армия», 22 грудня 1928 р.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 421, арк. 23.

²⁸ Там же, од. зб. 407, арк. 12.

в широку громадську організацію, яка здійснювала важливі завдання по зміцненню обороноздатності нашої Батьківщини.

В одному із своїх привітань військам УВО Блюхер висловив тверду впевненість в тому, що під керівництвом Комуністичної партії радянські воїни з честю виконають свій обов'язок. Вони покажуть ворогу, на що здатний робітник і селянин в сірій шинелі, беззмінний вартовий радянських кордонів²⁹.

Коли в 1929 р. виник воєнний конфлікт на Далекому Сході, партія і уряд доручили Блюхеру нове відповідальне завдання. Він був призначений командуючим Особливої Далекосхідної Армії. Під керівництвом прославленого полководця радянські воїни відстояли далекосхідні кордони нашої Батьківщини, виявивши при цьому величезний героїзм і відвагу.

На жаль, Блюхер не дожив до тих днів, коли Радянські Збройні Сили, зміцненню яких він віддав більше 20 років свого життя, одержали всесвітньо-історичну перемогу у Великій Вітчизняній війні. В. К. Блюхер став жертвою сваволі в роки культу особи. Заарештований за прямим наказом Сталіна, він загинув 9 листопада 1938 р.

Все своє славне життя комуніста-ленінця В. К. Блюхер віддав справі партії і народу. Він був безстрашним воїном революції, мужнім її захисником, талановитим керівником і організатором наших Збройних Сил. Таким він і залишився в пам'яті радянського народу.

Д. Д. ПИХА

ВОЇН РЕВОЛЮЦІЇ

(ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. Г. КРОПИВ'ЯНСЬКОГО)

У ході громадянської війни трудящі України, яка стала ареною багатьох класових боїв, висунули з свого середовища багато талановитих народних полководців. Чільне місце в цій славній когорті посідає Микола Григорович Кропив'янський, незаслужено забутий у період культу особи Сталіна.

Син заможного ніжинського селянина, підполковник старої російської армії М. Г. Кропив'янський належав до тієї частини офіцера, яке без вагань перейшло на бік революції і вірно служило їй, в якого, за словами В. І. Леніна, «робітники і селяни могли учитись військовій справі»¹ і при допомозі яких «Червона Армія могла одержати ті перемоги, які вона одержала»².

М. Г. Кропив'янський народився 16 грудня 1889 р.³ у заможній селянській сім'ї, в селі Володькова Дівиця (нині Червоні Партизани) Ніжинського повіту Чернігівської губернії.

Закінчивши в рідному селі двокласну початкову школу, М. Г. Кропив'янський вступив до Ніжинського міського училища, а потім екстерном склав екзаменати за гімназію. Великий вплив на формування свідомості юнака справили революційні події 1905 р., які досить бурхливо проходили у Володьковій Дівиці, жорстока розправа царських сатрапів над учасниками селянського повстання.

В 1908 р. М. Г. Кропив'янський вступив до Чугуївського військового училища, після закінчення якого в 1913 р. служив в Умані на посаді півротного і ротного командира, в 74-му Ставропольському піхотному полку і в його складі брав участь у першій світовій війні.

На фронті М. Г. Кропив'янський показав себе хоробрим, кмітливим і добре підготовленим офіцером, брав участь у багатьох боях, був кілька разів пораненим. За три роки дослужився до командира батальйону і в 27 років одержав чин підполковника. Нагороджений багатьма орденами старої російської армії і золотою георгієвською зброєю⁴.

На фронті М. Г. Кропив'янський під впливом більшовиків М. В. Криленка, Ф. В. Попова та інших ознайомився з ідеями ленінської партії комуністів і в лютому 1917 р. став її членом⁵.

З цього часу починається бурхлива революційна діяльність М. Г. Кропив'янського. Він веде наполегливу революційну роботу в 74-му Ставропольському, а пізніше в 653-му Перемишльському полках: розповсюджує революційну літературу,

²⁹ Газ. «Красная Армия», 1 травня 1929 р.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 359.

² Там же, стор. 375.

³ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, Чернігів, 1958, стор. 199.

⁴ Чернігівський історичний музей, ф. 8029, арк. 2.

⁵ Архів сектора ІГВ ІМЛ при ЦК КІРС, ф. 5, оп. 2, п. 6, од. зб. 8, арк. 1.

роз'яснює солдатам політику партії в питаннях війни і миру, аграрне питання, організує в підрозділах революційні осередки.

Як представник солдатських комітетів 12-го армійського корпусу М. Г. Кропив'янський брав участь у солдатських з'їздах Південно-Західного фронту, де разом з більшовиками М. В. Криленком і Г. І. Чудновським очолював більшовицьку фракцію з'їздів, виступав на них з більшовицькими промовами. За ці свої виступи був двічі заарештований і перебував під слідством аж до повалення Тимчасового уряду⁶.

Після перемоги Великого Жовтня М. Г. Кропив'янський на солдатському з'їзді був обраний командиром 12-го армійського корпусу, який чинив героїчний опір німецьким окупантам, а потім з боями зробив героїчний перехід через окуповану воюючою Україною з Кам'янця-Подільського до Катеринослава⁷.

По прибутті в Катеринослав М. Г. Кропив'янський був призначений начальником штабу 2-ї Української радянської армії, яка протягом квітня 1918 р. вела запеклі бої з німецькими військами, що намагалися вторгнутися в Донбас. Та сили були нерівні. Німці окупували Україну. М. І. Кропив'янський їде в Москву, де тоді знаходився Радянський уряд України, і пропонує свій план партизанської війни в тилу ворога, а потім, призначений уповноваженим Радянського уряду України по організації військово-повстанського штабу Чернігівщини і північної частини Полтавщини, виїхав на Ніжинщину.

Під керівництвом Чернігівського підпільного губкому партії та губревкому М. Г. Кропив'янський очолив організований ним Центральний військово-повстанський штаб і розгорнув велику роботу по підготовці повстання на Чернігівщині і Полтавщині. На кінець липня 1918 р. в основному на Ніжинщині була створена військово-повстанська організація, яка налічувала понад 6 тис. чоловік.

Після кількох вдалих бойових операцій, проведених в Носівці, Вертіївці, Мильниках, Держанівці, Володьковій Дівичі та інших селах, партизани почали готуватися до загального повстання проти німецьких окупантів і гетьманців. Усі дрібні загони, що перебували під безпосереднім командуванням штабу, були об'єднані і утворили три: Ніжинський, Вертіївський і Мринсько-Носівський.

Повстання, згідно з виданим М. Г. Кропив'янським наказом № 6, почалося 8 серпня 1918 р. Першим виступив Вертіївський загін під командуванням П. К. Маруні. Повстанці вибили німців з Вертіївки і встановили там Радянську владу. Майже в цей час Ніжинський і Мринсько-Носівський загони під командуванням М. Г. Кропив'янського повели наступ на Ніжин. Спочатку він розвивався досить успішно. Повстанці оволоділи західною околицею міста, захопили станцію, штаб повітового старости. Жорстокий бій розгорівся біля гетьманської варті і артекладів. Майже цілий день хоробро билися повстанці, але підхід свіжих сил ворога і відсутність у повстанців важкої зброї перешкодили захопленню цих об'єктів. Під натиском переважуючих сил повстанці змушені були відступити в ліси і ще майже місяць вели збройну боротьбу з окупантами. І тільки тоді, коли ворог підтягнув великі сили, повстанці змушені були переправитися в нейтральну зону і влитися в червоні полки, що там формувалися⁸.

Незважаючи на поразку, серпневе повстання на Чернігівщині є героїчною сторінкою в історії боротьби українського народу за своє визволення. Воно відіграло позитивну роль у поваленні німецько-гетьманського іґа і було високо оцінене В. І. Леніним. Коли Володимир Ілліч довідався про оголошення, в якому за спіймання ватажка партизанів М. Г. Кропив'янського німці обіцяють 50 тис. крб., то сказав: «Збережіть назавжди це оголошення, як історичний документ, що говорить про доблесть і героїзм червоних партизанів на чолі з їх хоробрим командиром»⁹.

22 вересня 1918 р. ЦВРК видав наказ сформувати в нейтральній зоні дві Українські радянські дивізії. Першу було доручено сформувати М. Г. Кропив'янському, і він блискуче виконав доручення партії. До початку листопада дивізія М. Г. Кропив'янського була готова до проведення бойових операцій, а 21 листопада успішно почала наступ на Київському напрямі і внесла величезний вклад у визволення України¹⁰.

У момент успішного наступу дивізії М. Г. Кропив'янський одержав нове відповідальне призначення: йому доручили очолити штаб по формуванню частин Червоної Армії Харківського напрямю. З активною участю М. Г. Кропив'янського було сформовано дві бойові одиниці; дивізію і бригаду, які одразу вступили в бій з петлюривцями¹¹.

⁶ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині. Чернігів, 1958, стор. 199—200.

⁷ Архів сектора ІГВ ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 5, оп. 2, п. 6, од. зб. 8, арк. 8—9.

⁸ «Етапи більшового пути», М., 1962, стор. 246—255.

⁹ «Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині», стор. 110.

¹⁰ Журн. «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 16—19.

¹¹ Газ. «Правда», 24 січня 1919 р.

Прагнучи налагодити взаємодію радянських військ, що наступали, і партизанів, командування послало М. Г. Кропив'янського в підпілля на Полтавщину. Тут він разом з Ю. М. Коцюбинським підняв повстання місцевих робітників і селян, які ще до приходу радянських військ захопили Полтаву¹², а пізніше визволили ряд міст Полтавщини.

Після визволення України М. Г. Кропив'янський деякий час працював секретарем Ніжинського парткому, повітовим військовим комісаром, а влітку 1919 р. сформував в Ніжині окремий комуністичний батальйон, на чолі якого вирушив на боротьбу з бандами Зеленого і майже все літо успішно громив їх на Київщині¹³.

Під час нашестя Денікіна М. Г. Кропив'янський командував 60-ою стрілецькою дивізією, яка героїчно обороняла Чернігів. Однак під натиском переважаючих сил місто довелося залишити. Скоро битва під Орлом визначила остаточний перелом на Московському стратегічному напрямі фронту: радянські війська перейшли в наступ. Разом з іншими частинами 12-ої армії повела наступ на Чернігів і 60-а дивізія під командуванням М. Г. Кропив'янського. Рішучим фланговим ударом частини 60-ої дивізії прорвали оборону денікінців зі сходу і першими увірвались у Чернігів. За успішне проведення Чернігівської операції М. Г. Кропив'янський нагороджений орденом Червоного Прапора¹⁴.

В дальшому частини 60-ої дивізії успішно вели наступ у південному напрямі і визволили Бахмач, Ніжин, Прилуки, Гадяч, Ромни, Полтаву, Гребінку, Ромодан, Черкаси, Кременчук та інші міста України.

27 березня 1920 р. М. Г. Кропив'янського було призначено начальником військ тилу 12-ої армії, на які покладалося завдання вести боротьбу з куркульсько-націоналістичним бандитизмом, що охопив тоді всю Україну. Одночасно він командував 47-ю дивізією, яка входила до складу військ тилу 12-ої армії. Війська тилу під командуванням М. Г. Кропив'янського успішно громили численні банди Мордалевича, Тютюнника та багатьох інших куркульських отаманів.

Одразу після визволення Києва від поляків М. Г. Кропив'янського призначають комендантом міста і командуючим Київським укріпленим районом. На цих постах Микола Григорович багато зробив для зміцнення військових частин 12-ої армії, для наведення порядку в місті.

Одночасно М. Г. Кропив'янський в цей час веде чималу партійну і радянську роботу. Особливо великим авторитетом він користується на Чернігівщині. На IV з'їзді Рад Чернігівщини М. Г. Кропив'янський виступив з доповіддю про зміцнення поріділих частин 12-ої армії, по якій з'їзд прийняв резолюцію «створити з робітників і селян Чернігівщини бойову добровольчу одиницю, забезпечити її всім необхідним, укомплектувати кращими силами комуністів і відправити в розпорядження реввійськради 12-ої армії. На цьому самому з'їзді М. Г. Кропив'янський обирається членом Чернігівського губвиконкому¹⁵. На VII губерській партконференції комуністи Чернігівщини обрали М. Г. Кропив'янського делегатом V Всеукраїнської конференції КП(б)У.

На початку 1921 р. М. Г. Кропив'янський призначається начальником військ ВЧК України і Криму та уповноваженим Радянського уряду України по боротьбі з бандитизмом. На цих відповідальних постах Микола Григорович не шкодує сил для ліквідації останнього внутрішнього фронту контрреволюції: організовує і озброює загони для боротьби з бандами, розробляє тактичні положення для них, веде політичну роботу серед селян. На кінець 1921 р. з бандитизмом на Україні було в основному покінчено.

Після закінчення громадянської війни М. Г. Кропив'янський працює в управлінні бойової підготовки реввійськради республіки. За два роки на цій посаді він багато зробив, щоб узагальнити величезний військовий досвід імперіалістичної та громадянської війни, підготувати сотні молодих командирів.

В 1925—1928 рр. М. Г. Кропив'янський на господарській роботі, а потім майже десять років працює спочатку старшим інспектором прикордонних військ СРСР, а пізніше інспектором Народного Комісаріату внутрішніх справ СРСР. В будь-якій роботі Микола Григорович віддається до кінця. І не випадково старі комуністи Г. І. Петровський, С. І. Петриковський (Петренко), С. І. Аралов, які не один рік знали М. Г. Кропив'янського, писали про нього:

«Кули б наша Комуністична партія не посилала його, він завжди був прикладом дисциплінованості і беззавітної відданості справі нашої партії, відаючи всі сили і неабиякі здібності нашій соціалістичній Батьківщині»¹⁶.

В 1938 р. М. Г. Кропив'янський став жертвою безлідастивного обвинувачення

¹² Газ. «Правда», 21 січня 1919 р.

¹³ Журн. «Літопис революції», 1932, № 1—2, стор. 118.

¹⁴ ЦДАРА, ф. 33839, оп. 1, од. зб. 27.

¹⁵ Газ. «Знамя Советов», 16 жовтня 1920 р.

¹⁶ Газ. «Десянянська правда», 2 жовтня 1957 р.

і був заарештований. Звільнившись в 1944 р., Микола Григорович одразу попросив послати його на фронт. Відмовили. Це було останнім важким ударом для його підірваного здоров'я. У 1948 р. М. Г. Кропив'янський помер і похований на Овдіївському кладовищі в Ніжині.

В 1956 р. судова справа М. Г. Кропив'янського була переглянута і його ім'я повністю реабілітоване.

Український народ свято шанує пам'ять героя громадянської війни. В Ніжині на могилі М. Г. Кропив'янського споруджено пам'ятник, а також названо його ім'ям вулицю. В селі Червоні Партизани створюється музей М. Г. Кропив'янського.

І. П. ДУДКО

ВИРАЗНИК НАРОДНИХ ДУМ

(ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ОСТАПА ВИШНІ)

Вивчення творчості українських письменників є складовою частиною дослідження історії української культури. Тому історики мають приділити якнайбільшу увагу висвітленню творчого і життєвого шляху її найвизначніших представників.

Остап Вишня — видатний український радянський письменник, зачинатель і основоположник української радянської сатири та гумору. Народність і партійність бойової, глибокоїдейної сатири, наснаженої комуністичним ідеалом, — головна риса творчості автора, який ще за життя свого зажив всенародної популярності.

Павло Михайлович Губенко, широковідомий під псевдонімом Остап Вишня, народився 12 листопада 1889 р. на Полтавщині в с. Грунь. Батько його був селянином, хліборобом. Спочатку майбутній письменник учився в сільській загальноосвітній, а потім — Київській військово-фельдшерській школі. 1907 р. П. М. Губенко успішно закінчує навчання і служить в армії. Згодом складає екстерном іспити в обсязі гімназії і навчається в Київському університеті на історико-філологічному факультеті, та події громадянської війни перешкодили закінчити його.

Вже в ті часи П. М. Губенко уважно приглядається до життя, глибоко вивчає літературу. Інтерес до вивчення літератури й української літературної мови був зумовлений і його особистими зустрічами. Фельдшерувати П. М. Губенку довелося з одним дуже освіченим лікарем, дореволюційним письменником Модестом Левицьким, знайомим Лесі Українки. Він і допомагав юнакові в його перших літературних спробах, які, на жаль, до нас не дійшли.

Шлях П. М. Губенка як письменника нерозривно зв'язаний з газетою. Перші його фейлетони опубліковано в пресі за підписом П. Грунський ще в 1919 р. У кількох фейлетонах він висміює Скоропадського, «уенерівський уряд», денікінців («Демократичні реформи Денікіна», «Про велике чорт зна-шо!», «Ганьба» та ін.). Це не значить, що літератор-початківець добре розумів погляди більшовиків, вірно розбирався в усіх питаннях дійсності. Важливо те, що він завжди був міцно зв'язаний з трудовим селянством, біднотою — тим народним середовищем, з якого сам вийшов. Варто не забувати і про деяку обмеженість ранніх творів, які свідчать про те, що автор не завжди розбирався в тогочасних історичних подіях; були в нього і помилкові твердження. Недаремно в своїх автобіографічних нотатках «Думи мої, думи мої...» пізніше Остап Вишня писав: «Помилявся? Так! Помилявся і дуже помилявся! Але з чистою совістю можу сказати, що ніколи не хотів пошкодити народові». І далі: «Я гордий, я задаюся, що я переміг, переборув у собі і заздрощі, і націоналістичну коросту, і все, все...»¹. Безперечно, це можливе і чесне визнання. Бо справді, лише згодом автор зрозумів, що щастя трудящим давала і дає тільки одна до кінця революційна партія, на чолі якої стояв В. І. Ленін.

Перший фейлетон Остапа Вишні, що побачив світ у радянській пресі, замість підпису мав присвяту — «Оксані» — одній із співробітниць газети «Вісті», яка порадила авторові написати цей твір («Як Антанті від Корфанті дуже сильно не щастить» — «Вісті», 3 червня 1921 р.). Тут, як і в багатьох тогочасних сатиричних віршах В. Маяковського, Д. Бедного, В. Блакитного та інших, висміюється і викривається агресивний характер Антанті і такі буржуазні діячі, вірні слуги капіталу, як Ллойд Джордж, Бріан. Автор по-бойовому відгукнувся на актуальні питання життя. Так розпочався новий етап творчого життя Остапа Вишні. Саме Остапа Вишні, бо з цього часу письменник і почав підписувати свої усмішки цим псевдонімом.

Творчість письменника 20-х — початку 30-х рр. за своїми визначальними, яскраво виявленими тенденціями становить окремий великий період.

¹ Журн. «Дніпро», 1957, № 2, стор. 80.

В цей час він цілком віддається газетній і власне літературній творчості, яка делалі розквітає. Творчість Остапа Вишні — це своєрідна літературно-гумористична і сатирична хроніка дійсності, творена з наших радянських партійних позицій. Як письменник-гуморист, бойовий радянський газетяр, він невтомно відгукувався на безліч насущних подій. Актуальність бойової, глибокоїдейної, народної за змістом і формою сатири письменника була безперечною.

1923 р. вийшла перша дуже цікава збірка творів Остапа Вишні — «Діли небесні». Книжечка «Реп'яшки» («Жменя перша», 1924 р.) пройшла малопомітною і була, по суті, підходом до відомої збірки, що і принесла письменнику славу — «Вішневих усмішок» (сільських).

Виходець з низів трудового села, Остап Вишня любить його нев'яжучо любов'ю. Це відчувається у всьому: і в його лагідному, усміненому гуморі, і в пекучій іронії, спрямованій проти відсталого, і в галереї тих гумористично-сатиричних образів, що їх створив письменник. Автор — за те, щоб розбуркати бідняцьке село, підняти його до нового життя. В цьому — головне спрямування усмішок збірки, їх сатиричне загострення і викривальний пафос. Остап Вишня, висміюючи, стверджує ідеали і народні норми нашого радянського життя.

Своїми бойовими гуморесками, спрямованими проти релігії, письменник успішно виконував ті завдання, які ставила партія перед нашими літераторами, пресою. Крилату фразу «Релігія — опіум для народу!» — з повним правом поставити епіграфом до великого циклу антирелігійних усмішок Остапа Вишні. І не тільки збірки «Діли небесні», де він почав розвивати згадану тему, а й багатьох інших його творів. Письменник гостро висміює богів і «божеське», вдаючись до засобів шаржу, пародії, своєрідного сатиричного перелицьовування.

В другій половині 20-х на початку 30-х рр. значно поширюються ідейно-тематичні та образотворчі горизонти сатирика. Він уже бореться не лише з відсталістю і ворожим на селі, а й гостро висміює міщанство, глибоко розвиває ту тему, яка тільки-но намітилась в його ранніх сатиричних спробах і перших гуморесках початку 20-х рр. Маємо на увазі виступи письменника проти імперіалістів та їх вірних прислужників — українських буржуазних націоналістів. Письменник викриває й інші нездорові явища. Особливо дошкульно висміює він головоотяпів, бюрократів і т. п. З'являються його нові гуморески з міжнародного життя. В цей же час уперше завзвучала тема, яку можна визначити словами: «Охороняйте природу!».

Урізноманітнюються жанрові різновидності гуморесок автора. З'являються твори нових для письменника, складних в літературному відношенні жанрів: драматичний гротеск, комедія, шарж. На кінець 20-х рр. в Остапа Вишні визначається в основному та оповідна гумористична манера, майстром якої і став письменник. Його фейлетони стають ще досконалішими, в них часом бринять ліричні нотки, ясно викристалізується драматичне начало. В ці роки Остап Вишня бере активнішу участь в літературному русі. З'являється багато його гострих, веселих і розумних усмішок.

Вже в той час талановиті здобутки художнього слова автора перекладаються російською мовою, вони міцно ввійшли в радянську літературу. Чимало його усмішок стали відомі і за океаном: їх передрукували прогресивні газети українців Канади, Аргентини («Українські робітничі вісті», «Фармерське життя» та ін.).

Особливо яскраво новаторські риси таланту сатирика розкриваються в його усмішках і начерках, присвячених колективізації. Остап Вишня добре розумів, що шлях нового життя, який утверджується в нашій країні, — це шлях індустріалізації, широка путь соціалістичного перетворення села. Тема колективізації стала головною в цілому ряді усмішок («Про колективізацію», «Переключаймося», «От задача» та багатьох інших). Написані по свіжих слідах подій, його гуморески допомагали партії і уряду в проведенні великої масово-політичної роботи на селі, в переведенні одноосібних селянських господарств на рейки колективного господарювання.

Новаторське обличчя сатири та гумору Остапа Вишні добре виявляється і в його т. з. «реконструктивних усмішках», які, на жаль, так і не були свого часу зібрані в окрему книжку. В них письменник змальовує образи наших робітників, передовиків виробництва, тих, хто своєю невтомною працею допомагає селу вирватися з лабет старого, відсталого («Про «суперфосфат», про «милу»... «Голови», «Сорок п'ять запитань і сорок п'ять відповідей» та ін.). Автор показує, як народжується нове на селі, як воно повсюдно бореться за перемогу соціалізму. При цьому він як великий знавець багатьох питань тогочасного життя виникає і в деталі господарського розвитку, і в душу людини. Ось чому десь у цей час Остап Вишня пише і свій письменницький начерк «Ленін» — щире данину шани і любові до великого вождя партії і народу.

Остап Вишня своїм гострим пером вражав міщанство, прояви комчванства, всіх відтінків обивательщину, перестраховування. Все низьке і потворне зазнавало нищівного удару сатири письменника. З цілого ряду творів особливо виділяється в цьому відношенні його пристрасний високохудожній памфлет «Слухай, обивателю!».

Відповідно до вказівок ЦК ВКП(б) партія проводила велику політико-виховну роботу, боролася з викривленнями ленінської національної політики, з буржуазними

націоналістами, великодержавними шовіністами. Саме в зв'язку з цим були ухвалені такі постанови ЦК КП(б) України, як «Про українізацію преси УРСР» (10 жовтня 1925 р.), «Про підсумки українізації» (19 квітня 1927 р.), «Про поширення української книги» (28 лютого 1929 р.) та ін. Остап Вишня, який найактивніше відгукувався на різні злободенні питання тогочасного життя, не міг, звичайно, бути осторожним того, чим займалась партія. На цю тему створено ряд хороших гуморесок, сцен та інтермедій, серед яких такі, як «Дещо з українознавства», «Перші кроки», «Узскакування й зспригування» та ін. (зб. «Українізуємось», перше видання 1926 р.; 1928 р. була перекладена на російську мову і видана в Ленінграді окремим виданням). Остап Вишня виступає палким поборником чистоти української літературної мови. В усмішках також пристрасно викриваються великодержавні шовіністи та їх лжеісторики, українські буржуазні націоналісти та їх облудна історіографія.

В червні — липні 1928 р. з метою лікування Остап Вишня відвідав Берлін. Перебування за кордоном, набуті враження послужили матеріалом для нової збірки («Вишневі усмішки закордонні» — 1929 р.). Письменник задумав свою збірку як багатопланову, він прагнув широко і всебічно охопити життя. Різні теми, різні картини, різні малюнки. Але завжди той же веселий, бойовничий автор, який вміє бачити і гумористично чи й сатирично зображувати, розкривати правду життя. Найкращими усмішками книжечки слід вважати ті, де автор викривав націоналістичних вишкребків, виметених геть за межі нашої країни. Справді, його «Берлінська українська держава» і зараз звучить по-сучасному. В її «героях» ми впізнаємо тих заокеанських виплодків, які ще й тепер чинять свої чорні діла. Чимало тут є і гуморесок, спрямованих проти міжнародної реакції.

Помітними в українській драматургії були і п'єси Остапа Вишні, творця жанру комедії-гротеску. Спочатку він написав комедію-гротеск «Вій», згодом — побутово-сатиричну комедію «Вячеслав» та музикальний гротеск-комедію «Запорожець за Дунаєм». Всі ці твори були поставлені в театрі і прихильно зустрінуті глядачем. Оригінальний зміст п'єси «Запорожець за Дунаєм», її викривальна ідея, а також ті кумедні «перетворення», що відбуваються з давно відомими в нашому мистецтві персонажами, стають джерелом комічного, несуть в собі гнівне, разуче викриття української націоналістичної еміграції.

Перший період творчості для Остапа Вишні кінчився трагічно. Внаслідок порушення елементарних норм радянської законності, як це траплялось не раз у період процвітання культу особи Сталіна, громадське ім'я письменника було опорочене, а сам він — репресований. З грудня 1933 р. по грудень 1943 р. настає вимушена десятилітня перерва в літературній діяльності письменника. Слід сказати, що вульгаризаторська критика також доклала рук до того, щоб кинути тінь на чесного митця.

Але й у часи суворих випробувань Остап Вишня залишився чесною радянською людиною. Один із свідків минулого, член КПРС з 1918 р. автор спогадів про Леніна генерал-лейтенант О. Тодорський пише в своєму листі до Є. П. Шаблювського: «Двадцять років тому, поневіряючись як ув'язнений по тяжких дорогах в'язнично-трудовах таборів, в одному із табірних пунктів зустрівся із вірними синами українського народу товаришами Остапом Вишнею і Євгенієм Степановичем Шаблювським. Проведені в близьких стосунках з ними місяці в Комі АРСР, незважаючи на всю тяжкість тюремної обстановки, були для мене найщасливішими за весь період п'ятнадцятирічного ув'язнення. В умовах неволі й безправ'я і Павло Михайлович, і Євгеній Степанович зберігали віру в правоту справи Леніна, нашої партії, в сили народу і підтримували цю віру в ув'язнених, які були безпідставно репресовані».

Великих успіхів досяг Остап Вишня в наступному, другому періоді творчості, що обіймає час з кінця 1943 р. до смерті — 1956 р.

Протягом останніх тринадцяти років життя письменник написав ряд відомих книжок, створив багато різноманітних в ідейно-художньому відношенні гуморесок.

Широковідома «Зенітка» Остапа Вишні, яка починає новий період літературної діяльності гумориста, побачила світ у газеті «Радянська Україна» наприкінці 1943 р. Нею відкривається той цикл творів, якими автор нещадно воює з фашистськими загартниками та їх прихвоснями. (Збірки: «Самостійна дірка» — 1945 р., «Зенітка» — 1947 р.).

В гуморесках і оповіданнях на теми Вітчизняної війни письменник правдиво зображує радянських людей — їх ненависть до окупантів, любов до своєї Батьківщини, готовність захищати її від напасників. Він розповідає про те, як радянські люди стіною стали на захист країни («Хороша-хороша дівчина»), як вони самовіддано трудяться в тилу, аби якомога більше допомогти фронту («Спринтер»).

В ряді гуморесок воєнного часу дано сатиричні портрети ворогів — німецьких фашистів та їх битих підручних — українських буржуазних націоналістів. З гнівом і огидою подано викривальний портрет фашиста в гуморесці «Страждання молодого Вертера». Гостро сатиричними є і такі його твори, як «Земельна рента», «Геогра-

фія». В них сатирик показує справжнє обличчя вожаків вовчої зграї — Гебельса, Герінга, Рібентропа, Геса, Гімлера, а також гауляйтера Еріха Коха, «пана міністра східних земель» Розенберга. Як сатирик-воїн, радянський патріот виступає Остап Вишня. Кращі його гуморески воєнного часу — нев'яучі твори, які народ з вдячністю сприйняв.

Книжка «Самостійна дірка» — характерне явище в нашій літературі. Одиннадцять сатиричних оповідань, гуморесок і памфлетів, що увійшли сюди, — ще одне свідчення буйного розвитку бойового таланту автора. З убивчим сарказмом тут розвінчано чорні постаті націоналістів та їх хазяїв. Вогненним словом караючи зрадників, Остап Вишня каже: «Ні, не збити нас з того шляху, який обрав народ ще в буремні дні Жовтня! Ні, не похитнути наше почуття священної дружби до братніх народів! Ми — вільний народ, ми — дужий народ, ми — великодушний народ, і наше велике серце вміє любити, вміє і ненавидіти. А чи не тому ми так розгонисто сміємося: а що, панове, не вийшло!».

Одним з найбільш характерних і оригінальних нарисів-гуморесок Остапа Вишні є «Народна гордість» — своєрідна хроніка життя українського села від дореволюційного часу, коли ще селянин мучився в лабетах капіталістичного гніту, і до наших щасливих днів. Письменник не ставив своїм завданням дати широке, розгорнуте художнє полотно, в якому б він докладно розповів про ті зміни, що відбулися з часу Жовтня і до сьогоднішнього дня. «Дивіться, милуйтеся тут цвітом колгоспної України — чудовими людьми, гордістю нашою! Дивіться, який неоглядно великий шлях вони пройшли, який стрибок зробили од віку чорного, минулого, до віку ясного, нинішнього!» В цих словах — основний мотив твору в його ідейно-емоційному виявленні. Такого характеру гуморесок-нарисів з'явилось чимало в тогочасних збірках («Весна-красна» — 1949 р., «День і ніч» — 1950 р., «Мудрість колгоспна» — 1952 р., «Діла наші і діла не наші» — 1953 р.), а також у періодичній пресі. Він змальовує своєрідні, теплені ясным доброзичливим усміхом портрети передовиків колгоспного села — М. О. Посмітного, О. С. Хобти, Г. Д. Кошової. Автор зумів зазирнути в душу людей, в невеликій зарисовці він розкриває їхній новий духовний світ.

Про робітничий клас, про його трудові подвиги розповідає Остап Вишня в кількох своїх гуморесках, зокрема «Запорожці» (I, II, III). Письменник створює дві контрастні картини життя — старого і нового Запоріжжя, показує наші славні завоювання. Він пишається славним містом-героєм — Ленінградом. Цікавий і нарис про шахтарів («Ти добич дай»).

Небагато в нашій літературі є творів, які могли б рівнятися до «Мисливських усмішок» з їх чистою народною мовою, поетичними малюнками природи Батьківщини, живописно відтвореними жанровими сценами, в яких Остап Вишня виступає справжнім володарем сміху. В цих же творах на повну силу зазвучала тема охорони природи, примноження і розвитку, розумного використання її багатств.

Брязкають зброєю атомшки, смертоносною зброєю страшають. Але не злякати їм радянських людей, не зламати нашої волі відстояти і захистити мир, не приспати нашої пильності! Ці думки — провідні в гуморесках Остапа Вишні, спрямовані проти паліїв війни. («Перціль у похід зібрався», «На п'яті перестень», «А народ воювати не хоче» та ін.).

В сорокові й п'ятдесяті роки Остап Вишня написав багато творів, якими виступив проти зла й неподобств у нашому житті. Він гостро критикує ледарів, що погано працюють в колгоспі («Дилда»), висміює недалеких голів артилей, які рівняються не на передову агронауку, а на «прогнози» відсталих дідів («Дідів прогноз»), гостро і дотепно іронізує над залишками дрібновласницької психології в свідомості окремих радянських людей, виховує почуття дружби, колективізму («Стежки-доріжки»). Критикуючи, заперечуючи, письменник завжди керувався благородними цілями, стверджував позитивний приклад, наш передовий комуністичний ідеал. Багато таких гуморесок опублікував сатирик у нашій пресі — журналі «Перець», газетах «Радянська Україна», «Колгоспне село» та ін. Чимало з них було перекладено на російську мову і надруковано в «Крокодиле».

В останні роки життя Остап Вишня успішно виступав з оповіданнями для дітей. Помітним внеском у дитячу літературу була збірка «Великі ростіть» (1955 р.). «Великі ростіть за здорові будьтелі!» — цю українську примовку «обігрує» в заголовку автор, бажаючи своїм малюкам-героям світлих і широких шляхів у житті. Чи не тому він весело, але не образливо кепкує над ледарями і бешкетниками, чи не тому захоплено розповідає про славні революційні традиції наших батьків?.. Сатирик бореться за передове, він радить своїм юним друзям: «Учіться, учіться і ще раз учіться! Так, як заповідав нам Ленін».

Остап Вишня постійно займався перекладацькою діяльністю. Його переклади Гоголя та інших російських класиків, творів багатьох сучасних російських письменників сприяли зближенню наших літератур, зміцненню дружби братніх народів.

Остап Вишня — письменник, якому було чим поділитися з читачем, з під-

ростаючою молоддю — тими свіжими силами, які невпинно йдуть у літературу. Це й змусило його взятися за перо і написати письменницькі записки про свою працю «Все життя з Гоголем» (одна з редакцій цього твору — «Все життя разом»); «Отак і пишу»; відгуки про працю наших сатириків, товаришів по перу, а також щоденник (уривки друкувалися в журналі «Дніпро» під заголовком «Думи мої, думи мої...») В цих, певною мірою мемуарних, а часом і цілком мемуарних творах також яскраво розкривається неабиякий хист митця, його естетичне кредо, знаходимо глибокі роздуми над явищами дійсності і мистецтва. І особливо — роздуми про свій шлях у літературі, роздуми про шляхи розвитку сатири та гумору. «Я — слуга народний! І я з того гордий, я з того щасливий»², — писав автор у своїх письменницьких записках. Це було щастя активного вторгнення письменницьким словом у живе життя, щастя будівництва нового світу.

28 вересня 1956 р. Остапа Вишні не стало. Але творчість його залишилася вічно живою.

Письменник засвоїв і продовжив у наш час традиції Гоголя і Щедрина, української класичної спадщини. Насамперед це виявляється в бойовій силі його нещадного сміху, спрямованого проти ворогів, проти всього фальшивого, негідного. Це виявляється в патріотичному спрямуванні творів, у їх високому і благородному комуністичному ідеалі.

Характеризуючи творчий почерк Остапа Вишні, Максим Рильський писав: «Він органічно поєднує в своїй творчості новий, соціалістичний зміст з глибоким національним характером. Це — український письменник, передовсім український в своїх пейзажах, у своєму лукавому й добродушному гуморі, у своїй далеко не добродушній сатирі, у своїй ласкавій і соромливо-ніжній ліриці»³.

Від народу — брати, для нього, радянського народу, творити, захищати його інтереси, бути його вірним сином і слугою — такий лозунг письменника. Йому він був вірний усе життя. Завжди з народом, з народом — у поході! Бо найвищий суддя і цінитель — масовий читач давно вже палко полюбив усмішки Остапа Вишні і взяв їх на своє духовне озброєння як бойову нержавіючу зброю. Спадщина Остапа Вишні — класика української літератури — може і повинна бути використана й істориками в їх працях, лекціях та ін.

Ю. С. БУРЛЯ

IV З'ЇЗД КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

(ДО 30-РІЧЧЯ)

IV з'їзд Комуністичної партії Західної України відбувся 31 жовтня 1934 р. у Ворзелі, біля Києва¹. З конспіративних міркувань в офіціальних повідомленнях вказувалося, що робота з'їзду проходила в січні 1935 р.² На цей період КПЗУ значною мірою зуміла залікувати рани, заподіяні їй провокаційними діями Кагановича в 1927—1928 рр. В умовах культу особи Сталіна ці дії привели до трагічних наслідків, до фізичної розправи з керівним активом³. Безпідставне провокаторське обвинувачення провідних діячів КПЗУ в тому, що вони агенти української фашистської організації УВО, привело до різкого зменшення чисельності партії — з 4300 до 2600⁴. Одних виключали як ворожих агентів, інших, які не вірили в те, що керівники КПЗУ М. Т. Заячківський (Косар) та Г. В. Іваненко (Бараба) — ворожі агенти, виключали з партії як примиренців, дехто з комуністів у хвилину розпачу сам вийшов з рядів партії⁵.

З допомогою ЦК КП(б)У і ЦК КПП заново було створено центральне партійне керівництво, відновлено основні ланки партійного апарату, налагоджено зв'язки і нелегальну партійну техніку. Першою вийшла з кризи Львівська окружна партійна організація, згодом Волинська, а найтриваліше і з великими втратами ішов процес відродження Бориславсько-Дрогобицької організації⁶.

² Журн. «Дніпро», 1957, № 2, стор. 82.

³ М. Рильський, Твори в десяти томах, т. 9, стор. 352.

¹ К. П. Пилько, На IV з'їзді КПЗУ. «КПЗУ — організатор революційної боротьби». Львів, 1958, стор. 227.

² Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО), ф. 2, оп. 1, од. зб. 1276, арк. 154.

³ За правильне висвітлення історії Комуністичної партії Західної України, журн. «Комуніст України», 1963, № 8, стор. 47.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 690, арк. 132.

⁵ Там же, од. зб. 691, арк. 124, 125.

⁶ Там же, ф. 233, оп. 1, од. зб. 195, арк. 55, 56.

До моменту скликання з'їзду чисельність лав партії зросла до 3 600 членів⁷, але з 12-ти партійних округів від 3-х делегати так і не змогли прибути на з'їзд, а у двох з них не вдалося навіть провести передз'їздівські окружні конференції (Кременецькій і Тернопільській).

З'їзд заслухав і обговорив доповіді члена Політбюро ЦК КПП т. Бронковського про політичний стан у Польщі і боротьбу за єдиний пролетарський фронт, т. Берга — про політичний звіт відновленого ЦК КПЗУ і завдання партії в боротьбі з капіталом, фашизмом, націоналізмом та імперіалістичною окупацією. З'їзд також розглянув питання про організаційні завдання партії, про досягнення соціалістичного будівництва на Радянській Україні і боротьбу за оборону СРСР — соціалістичної Батьківщини міжнародного пролетаріату і обрав Центральний Комітет партії⁸.

В резолюції з'їзду про політичну ситуацію і завдання партії дано всебічний аналіз економічного й політичного становища в Польщі і в Західній Україні. З'їзд відзначив, що комуністичному рухові не вдалося здійснити революційний вихід з кризи через розкольніцьку політику право-соціалістичних лідерів і слабкість самої Компартії, яка не позбулася схематизму, догматизму та лівацтва в своїй практичній роботі, що Польща перебувала в стані депресії особливого роду, коли загострилися класові суперечності, посилювався диктаторський режим і в той же час зросла готовність мас боротися проти капіталізму і реакції. Діючи в таких складних умовах, партія протягом останнього року домоглася посилення своєї ролі в керівництві революційною боротьбою мас. В 1934 р. прокотилася хвиля масових робітничих страйків: 19 лютого — в знак солідарності з пролетаріатом Австрії, де комуністи і соціалісти пліч-о-пліч билися на барикадах з фашизмом⁹, 3 лютого — проти замаху уряду на соціальні завоювання робітничого класу¹⁰, січневий страйк 4 400 килимарів Покуття¹¹, січевий і вересневий — на львівській фабриці «Бранка»¹². Керівництво революційним рухом мас підносило авторитет КПЗУ, але партія все ще не зуміла підняти на боротьбу вирішальні зағони пролетаріату — нафтовиків, залізничників, деревообробників, комунальників. Це було наслідком недооцінки роботи в реформістських профспілках, нехтування вказівкою В. І. Леніна про необхідність працювати скрізь, де тільки є маси.

На селі КПЗУ спрямовувала стихійне обурення селянства на масові виступи в різноманітних формах: страйки, бойкоти, демонстрації, несплата рогаткових, копткових та інших поборів¹³.

IV з'їзд КПЗУ визначив головне завдання партії на найближчий період — це створення єдиного пролетарського фронту проти наступу капіталу, націоналізму і загрози нової війни.

Ленінська ідея єдності робітничого класу записана в багатьох рішеннях КПЗУ та інших компартій, але догматики та сектанти перетворили її в мертву, шкідливу для пролетарської справи схему. Об'єктивно рішення про єдність знизу теж не могло здійснитись, оскільки всіх соціалістів називали не інакше як соціал-фашистами, лівих соціалістів — найнебезпечнішою фракцією соціал-фашизму, партійних функціонерів соціалістичних партій — зрадниками і лакеями капіталу. Так, коли один комуніст з Дрогобича висловився про ППС як про робітничу організацію, йому начепили ярлик правого ухильника і зробили закид, що він прикриває «ганебну роль соціал-фашизму». Участь стебниківських комуністів у спільній першотравневій демонстрації з ППС і УСДП розцінювалась окружним керівництвом КПЗУ як яскрава ілюстрація того, до яких меж опортуністичного падіння довели партію «агенти» УВО Бараба і Косар¹⁴.

Рішення IV з'їзду КПЗУ мали величезне значення для подолання догматизму і сектанства в питанні боротьби за єдність робітничого класу. Орієнтуючи партію на те, що «**єдиний фронт знизу був і залишається основною формою тактики єдиного фронту**»¹⁵, з'їзд вимагав більш сміливої і гнучкої лінії політичної поведінки, звернення з пропозиціями про єдність до керівництва соціалістичних партій і реформістських профспілок. У заяві IV з'їзду вказувалося, що партія не приховує перед масами принципів програмних і тактичних особливостей, які відрізняють її від ППС, УСДП, Бунду та інших, але КПЗУ висловлює готовність «припинити всякі,

⁷ А. Д. Ярошенко. КПЗУ — організатор народної національно-визвольної боротьби трудящих Західної України, К., 1959, стор. 38.

⁸ Журн. «Більшовик України», 1935, № 1—2, стор. 112.

⁹ З історії революційного руху у Львові. Збірник документів і матеріалів, Львів, 1957, стор. 501—502.

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 181, арк. 20.

¹¹ Там же, ф. 6, оп. 1, од. зб. 691, арк. 92—94.

¹² З історії революційного руху у Львові, стор. 497, 513, 514.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 567, арк. 81.

¹⁴ Там же, од. зб. 445, арк. 98, 99.

¹⁵ Журн. «Більшовик України», 1935, № 1—2, стор. 125.

так звані напади проти всіх тих соціал-демократичних партій і вождів, які погодяться і пристануть до єдиного пролетарського фронту. Проте партія буде викривати і поборювати будь-який саботаж і будь-яке штрейкбрехерство з боку соціал-демократичних вождів, які зривають єдність дій пролетаріату». В резолюції з'їзду вказувалося, що при проведенні тактики єдиного фронту можливі збочення вправо і вліво, а тому: «Треба скерувати особливо сильно вогонь проти лівацького сектантства, що гальмує боротьбу партії за широкі маси організованих соціал-демократичних робітників, розгортання гнучкої і сміливої тактики, яка в щоденних боях приводить у рух великі маси пролетаріату. Слід надалі вести боротьбу проти право-опортуністичної небезпеки»¹⁶. Але при визначенні головної з цих небезпек на рішення IV з'їзду вплинули ті лаконічні, суб'єктивні настанови, що їх на XVII з'їзді ВКП(б) дав Сталін,— головна та небезпека, проти якої припинена боротьба.

Пізніше, проводячи в життя рішення IV з'їзду КПЗУ, ведучи боротьбу на два фронти як проти опортунізму справа, так і проти опортунізму зліва, партія на практиці переконувалася, якої непоправної шкоди завдає лівий ухил у боротьбі за завоювання мас, і приділила більше уваги його подоланню. В листі «Додому» (так умовно називалися директиви Політбюро ЦК КПЗУ крайовому секретаріату ЦК КПЗУ) від 19 травня 1935 р. вказується: «Сектантство становить сьогодні тут, на Західній Україні, головну перешкоду, головне гальмо в боротьбі за єдиний робітничий фронт» і що найважливішим завданням є «переборення лівацького саботажу з боку частини партійного активу»¹⁷.

Визначивши основну тактичну лінію партії, IV з'їзд перш за все вимагає активізації роботи партії в професійних спілках, щоб кожний член партії роботу в профспілці вважав своїм найпершим обов'язком перед партією і революцією¹⁸. З'їзд висловився за об'єднання профспілок, що були під впливом комуністів з реформістськими спілками— при умові розгортання середспілкової демократії і пропорціонального принципу виборів керівних спілкових органів, одночасно передбачалося направити частину революційного профспілкового активу в фашистські профспілки.

Якщо комуністи в масі своїй розуміли необхідність співпраці і об'єднання з соціалістичними профспілками, то робота в напівфашистських чи у фашистських профспілках, що входили до профспілкового об'єднання «ЗЗЗ» (зв'язок зв'язку заводських), деякій частині комуністів здавалося блюзнірством, а окремі делегати з'їзду такий поворот у профспілковій політиці вважали невмотивованим. Насправді, як пише про це відомий діяч КПП Вітольд Кольський, виходило так, що «не можна серйозно думати про якусь ширшу акцію, наприклад, у війсьній промисловості, без втягнення до неї робітників «ЗЗЗ»¹⁹. Проводячи це рішення в життя, партії довелося боротися не лише з саботажем лідерів соціалістичних партій і реформістських профспілок, але й з проявами лівацького головотяпства і сектантською обмеженістю у власних лавах²⁰. Але завдяки копійчій роботі комуністів єдність комуністичних і соціалістичних спілок стала фактом, до них приєднувалися окремі місцеві християнські і навіть фашистські профспілкові організації²¹. Зросла масовість професійного руху, були зірвані задуми уряду уніфікувати профспілки, збільшились можливості робітничого класу, зміцнів авторитет компартії як поборника єдності робітничого класу.

Виробляючи політику партії з селянського питання, з'їзд виходив з того, що «Аграрна революція проти польського поміщицтва становитиме головний соціальний зміст антикоупантських національно-визвольних боїв»²². Основним лозунгом партії на селі був— «Земля селянам без викупу». IV з'їзд КПЗУ виробив програму вимог для негайного поліпшення становища основної маси селянства: 1) скасування ґрунтового, військового, шляхового і церковного податків та шарварків; 2) скасування податкової заборгованості, системи штрафів, припинення податкової екзекуції, лічгачії і примусових відробітків за податки; 3) ліквідація рогаткових, торгових оплат і оплат за паспортизацію тварин; 4) проти комасації і ліквідації сервітутів; 5) скасування боргів, що виникли при проведенні комасації, меліорації, парцеляції і т. д.; 6) підвищення цін на сільськогосподарські продукти і зменшення цін на монополізовані товари; 7) «Ані гроша податку!»²³.

Застосування таких гострих форм боротьби, як бойкот податків і податкової заборгованості з'їзд рекомендує лише тоді, коли партія своєю підготовчою роботою

¹⁶ Журн. «Більшовик України», 1935, № 1—2, стор. 125—126.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КПУ, ф. 233, оп. 1, од. зб. 194, арк. 12, 13.

¹⁸ Журн. «Більшовик України», 1935, № 1—2, стор. 126.

¹⁹ W. Kolski. Wsuzbie ludu pod Standarem KPP, Warszawa, 1955, стор. 135.

²⁰ ПА ІІП ЦК КПУ, ф. 233, оп. 1, од. зб. 209, арк. 42, 44, 46, 48.

²¹ Там же, од. зб. 234, арк. 7, 9.

²² Журн. «Більшовик України», 1935, № 1—2, стор. 129.

²³ Там же, стор. 127, 128.

створить відповідні передумови в масах, «або коли настрої мас стихійно до цього дозріли»²⁴.

Перемога соціалістичної революції в Польщі залежала від того, наскільки вдасться комуністам звести в єдиний потік боротьби три сили: пролетаріат, селянство і національно-визвольний рух.

В попередній період у діяльності КПЗУ в національному питанні траплялись збочення буржуазно-націоналістичного й нігілістичного характеру. Єдиний шлях до розв'язання національного питання в Польщі партія бачила у здійсненні права пригноблених народів на самовизначення. Варварське придушення всяких проявів національного життя на землях Західної України диктувало висунення таких лозунгів дії, які хоч би й частково, але негайно привели до поліпшення становища українських трудящих. IV з'їзд КПЗУ вимагає від партійних організацій очолити боротьбу мас за такі вимоги: 1) геть окупантський терор, паціфікації, масові арешти і концентраційні табори; 2) амністія політичних в'язнів — жертв фашизму і окупації; 3) світська школа на рідній мові на кошти держави, український університет у Львові (а не в Пацікові); 4) запровадження української мови в адміністративних, судових та інших інституціях, в місцях праці, в кореспонденції і т. п.; 5) припинення колонізації українських земель через цивільні та військові посади; 6) проти переслідування прогресивних українських господарських і культурних організацій; 7) свобода преси, організації, товариств, зборів і т. д.²⁵

Комуністи виходили з того, що завоювати керівництво національно-визвольною боротьбою неможливо без викриття українських буржуазних націоналістів. Найкращим засобом досягнення цього з'їзд вважає домагання від націоналістичних партій здійснення ними їх власних обіцянок. Досить було, наприклад, поставити справу боротьби за автономію на практичний ґрунт, як верховоди УНДО зайнялися непристойним маневруванням, що викликало загальне обурення рядових членів УНДО. В багатьох селах Галичини²⁶ і Волині відбулися масові збори селян, які в своїх резолюціях викривали зрадницьку, угодовську політику верхів УНДО²⁷, а врешті справа дійшла до кристалізування лівого крила в лавах цієї партії²⁸.

«IV з'їзд КПЗУ, — записано в матеріалах з'їзду, — закликає всіх членів партії до невтомної, незламної боротьби проти шовінізму, націоналізму й антисемітизму, до боротьби за більшість передусім власного робітничого класу і за широкі маси визискуваного селянства; до організації та готування масових боїв проти капіталу, фашизму, окупації і імперіалістичної війни, до впертої і рішучої боротьби за оборону СРСР і УРСР, до збереження вірності пролетарському інтернаціоналізму»²⁹.

Для забезпечення успішного проведення в життя нових тактичних настанов необхідно було зміцнити лави партії в усіх її ланках, особливо класовий кістяк, активізувати внутріпартійне життя, як вказується в резолюції IV з'їзду КПЗУ «Про організаційні завдання».

Нарешті, поскільки зростала загроза нападу на СРСР і боротьба проти окупації, IV з'їзд вимагав посилення роботи серед солдатів, у військових організаціях, серед допризовників та резервістів. «Ця робота, — записано в рішенні, — мусить стати справою всієї партії і всього комсомолу»³⁰.

Успіх тактичної і організаційної перебудови партії міг бути забезпечений при умові серйозного вдосконалення системи партійного керівництва. Лівацькі тенденції, що зводили політичне керівництво до голого командування, підміна товариських стосунків і твердої організаційної руки керівництва окриками, лайкою і «політичним безглуздям — під плащиком партійної дисципліни»³¹ — нічого не мали спільного з лєнінським стилем партійного керівництва і завдали партії чимало шкоди. Ослаблювала партію як політичний організм також практика заміни колективних органів партії (окружних, районних комітетів) партійними функціонерами. З'їзд вимагав від партійних організацій: колективної праці і особистої відповідальності, чіткої оперативності керівництва і конспірації, централізації керівництва, залізної дисципліни в поєднанні з максимальною ініціативою і самодіяльністю всіх партійних інстанцій³².

Значне місце в дискусії на з'їзді посідало питання про роботу молодіжних комуністичних організацій. З'їзд зобов'язав партійні організації допомогти комсомолу

²⁴ Журн. «Більшовик України», 1935, № 1—2, стор. 128.

²⁵ Там же, стор. 130.

²⁶ Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і воз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів і матеріалів. Станіслав, 1957, стор. 271.

²⁷ ПА ІІП ЦК КПУ, ф. 233, оп. 1, од. зб. 240, арк. 30.

²⁸ Там же, од. зб. 234, арк. 15.

²⁹ Журн. «Більшовик України», 1935, № 1—2, стор. 132.

³⁰ Там же.

³¹ ПА ІІП ЦК КПУ, ф. 6, оп. 1, од. зб. 687, арк. 4.

³² Журн. «Більшовик України», 1935, № 1—2, стор. 136—137.

зміцнити його лави, оскільки «завдання здобути працюючу молодь стоїть не тільки перед КСМ, але перед цілою партією»³³.

В резолюції «Про переможне соціалістичне будівництво на Радянській Україні та про оборону Батьківщини міжнародного пролетаріату» з'їзд відзначив історичні перемоги КП(б)У в розвитку індустрії, колективного сільського господарства, в реалізації ленінської національної політики, в піднесенні матеріального і культурного добробуту трудящих.

Обов'язком кожного комуніста з'їзд вважав популяризацію в масах досягнення Країни Рад і викриття наклепницької пропаганди буржуазії та її агентури, «що має на меті підірвати зростаючі симпатії до Радянського Союзу... Обов'язком комуніста є всюди проголошувати правду про Радянський Союз, мобілізувати маси до активної оборони СРСР — УРСР — соціалістичної Батьківщини працюючих мас усього світу. IV з'їзд КПЗУ закликає працюючі маси Західної України до незламної боротьби проти імперіалістичної війни, до оборони СРСР — УРСР»³⁴.

На роботі і в рішеннях IV з'їзду КПЗУ позначився культ Сталіна: в безмірному славослів'ї його особи, безпідставному шельмуванні Г. В. Іваненка (Бараба), Й. В. Крілика (Василькова), М. Т. Заячківського (Косаря), К. А. Саврича (Максимовича), Р. В. Кузьми (Турянського) та інших як агентів УВО—ОУН, а також і в тому, що не було до кінця подолано і засуджено лівацько-сектантський ухил в тактиці і в організаційній роботі партії.

IV з'їзд був важливою віхою в житті КПЗУ, він озброїв партію ясністю перспективи, чіткістю і конкретністю завдань, вказав шляхи до створення єдиного робітничого і антифашистського народного фронту.

Комуністичні організації Західної України, озброєні рішеннями IV з'їзду, незважаючи на лютий терор властей, переборюючи саботаж керівництва соціалістичних партій, підступність українських буржуазних націоналістів, розгорнули активну діяльність по згуртуванню всіх демократичних сил проти реакції, фашизму, за відвернення війни.

Вже через рік після з'їзду ундівське «Діло» забило тривогу: «Найважливіше явище нашого життя — це повільний, але постійний зріст комуністичних... настроїв в українських масах»³⁵.

Найбільших успіхів досягла КПЗУ в проведенні політичної лінії IV з'їзду у 1936 р., коли єдиним фронтом робітники, селяни та представники інтелігенції, незважаючи на партійну та національну приналежність, мужньо боролися проти наступу капіталу, фашизму, проти загрози війни.

Г. М. ОРДОВСЬКА,
П. М. ЯЦКІВ

³³ Журн. «Більшовик України», 1935, № 1—2, стор. 142.

³⁴ Там же, стор. 141.

³⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 217, арк. 47, 48.

«СЕРДЦЕ, ОТДАННОЕ ЛЮДЯМ. РАССКАЗ О ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГРИГОРИЯ ИВАНОВИЧА ПЕТРОВСКОГО». Авторский коллектив: А. В. Снегов (руководитель), В. Л. Бильшай, В. Н. Лапина, М. О. Левкович, А. М. Харькова, Политиздат, 1964, 192 с.; Ф. БЕГА, В. АЛЕКСАНДРОВ, «ПЕТРОВСКИЙ», изд-во «Молодая Гвардия», 1963, 320 с.

Після історичного XX з'їзду КПРС радянські історики провели велику роботу викориненню фальсифікації і суб'єктивних перевертень героїчного минулої партії: вийшло чимало книг, брошур, статей, в яких правдиво відображено діяльність активних учасників революційного руху і видатних діячів Комуністичної партії, необгрунтовано репресованих у період культу особи Сталіна.

В 1961 р. група старих більшовиків Більшай, В. Лапіна, М. Левкович, Снегов і А. Харькова підготували біографічний нарис про Г. І. Петровського, який дістав схвальний відгук наукової громадськості¹. Тепер цей нарис значно перероблено і доповнено тим же авторським колективом під керівництвом В. Снегова, видано в Москві російською мовою. Одночасно в серії «Жизнь замечательных людей» вийшов нарис В. Беги і В. Александрова «Петровский».

Автори як першої, так і другої книги назвали діяльність одного з соратників великого Леніна Григорія Івановича Петровського, розповіли про становлення молодого Г. І. Петровського як революціонера, більшовика, про його участь у першій російській народній революції 1905—1907 рр., розкрили його діяльність як робітничого парламентарія в IV Державній думі. Змістовно, з глибоким знанням історичної епохи, особливо в книзі Ф. Беги і В. Александрова, написані розділи про діяльність Г. І. Петровського — члена першого Радянського уряду, очолюваного І. І. Леніним, його роботу на Україні в період громадянської війни.

Автори обох книжок на багатому фактичному матеріалі показують великий вплив Володимира Ілліча Леніна на формування Г. І. Петровського як людини, омуніста, видатного діяча КПРС та Радянської держави, зв'язки Г. І. Петров-

ського з робітниками, селянами, трудовою інтелігенцією, його ленінський стиль роботи. Заслугою авторів є поєднання найбільш цікавих відомостей з життя й діяльності Г. І. Петровського з історією КПРС та нашої Батьківщини.

Разом з тим ряд істотних недоліків деякою мірою знижують цінність цих книг. Насамперед, недостатньо розкрито діяльність Г. І. Петровського в післяжовтневий період і особливо в роки соціалістичного будівництва. Так, у книзі Ф. Беги й В. Александрова лише шоста частина відведена на висвітлення діяльності Г. І. Петровського в період побудови соціалізму. Такі важливі питання, як роль Г. І. Петровського в керівництві комітетами незможних селян на Україні в період підготовки і проведення колективізації сільського господарства, участь у боротьбі з антипартійними елементами, в здійсненні соціалістичної індустріалізації і культурної революції, висвітлені недостатньо.

Відомо, що культ особи Сталіна особливо згубно відбився на політичній і громадській діяльності Г. І. Петровського. Майже 15 років волею обставин, які склалися в період культу особи, він працював заступником директора Музею революції по господарській частині, був позбавлений виступати з доповідями, статтями. Тому особливий інтерес викликає його життя і робота після XX з'їзду КПРС. А про цей період розповідається дуже скупо. Авторам слід було вмістити виступи Г. І. Петровського в цей період, його статті в газетах і журналах.

Вимагають уточнення окремі деталі в обох книгах. Так, у книзі «Сердце, отданное людям» на стор. 16 спогади Г. І. Петровського про перші враження від Брянського заводу в Катеринославі передаються так, ніби він ділився ними з авторами книги. В українському виданні ця цитата наводиться, як взята з щоденника. Між тим чомусь не використані широко відомі

¹ «Український історичний журнал», 1961, № 6, стор. 139—140.

опубліковані спогади Г. І. Петровського про його роботу на Брянському заводі в 90-і рр. («Літопис революції», 1923, № 2).

На стор. 31 цієї книги говориться про розповсюдження на Нелепівсько-Щербинівському руднику листівок, газет «Искра» та «Южный рабочий». Відомо, що на той час газета «Южный рабочий» була вже на позиціях «економізму» і тому розповсюдження її не слід зв'язувати з ім'ям Г. І. Петровського. На стор. 165 вказується, що крім Дніпрогесу, Г. І. Петровський приділяв багато уваги будівництву Штерівської, Миколаївської та інших електростанцій, побував майже на всіх великих будовах у першій і другій п'ятирічках. Однак це твердження викликає сумнів, тому що на більшості будов Донбасу він не був.

В книзі Ф. Беги і В. Александрова «Петровский» на стор. 91 вказується, що в час еміграції Г. І. Петровський працю-

вав на металургійному заводі в Саорбрюкені фірми «Мальштадт і Бульбах», а в книзі «Сердце, отдаданное людям» — в пригороді Мальштадт-Бурбак на металургійному заводі.

В роботі Ф. Беги і В. Александрова на стор. 276 наводиться склад голів ЦВК СРСР, обраних після 1-го Всесоюзного з'їзду Рад. Замість М. Цхакая слід було назвати Н. Н. Наріманова («Історія КПРС», К., 1962, стор. 361). Роботи ці ретельно невідредаговані, мають неточні формулювання деяких положень. В багатьох місцях обох книжок відсутні ініціали партійних і державних діячів, багатьох людей, з якими працював і зустрічався Г. І. Петровський.

Загалом книги вносять ряд нових моментів у висвітленні життя і діяльності одного з видатних діячів нашої партії і будуть позитивно оцінені громадськістю.

Ж. І. ІСАЄНКО

К. К. ШИЯН, С. Я. ОСТРОВСЬКИЙ. «МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ СЕЛА».

Харківське книжкове видавництво, Харків, 1963, 329 с.

Одним з важливих завдань радянської історичної науки є вивчення історії міст і сіл нашої батьківщини, тих величких соціальних перетворень, які сталися в них внаслідок самовідданої праці трудящих під проводом Комуністичної партії Радянського Союзу за роки Радянської влади і особливо за роки розгорнутого будівництва комунізму.

В книзі К. К. Шияна і С. Я. Островського, написаній на матеріалах Харківщини, розповідається про величезні зміни в житті українського села, про те, як селянин, що цілі сторіччя гнув спину на експлуататорів, за роки Радянської влади перетворився на вільну, культурно розвинену і політично свідому людину.

В перших двох розділах книги показано тяжке становище селянства дореволюційних часів і насамперед кріпаків, умови існування яких напередодні реформи 1861 р. майже нічим не відрізнялись від рабства. В цих розділах висвітлюється і розвиток селянського руху, який, зростаючи рік у рік, перетворився у серйозну загрозу самодержавству. Царизм в 1861 р. був примушений піти на знищення кріпацтва. Проте, як показують на конкретних прикладах автори, звільнення селян перетворилося на акт нового пограбування. Царський уряд і поміщики не тільки позбавили їх значної частини землі, але й примусили сплатити величезний викуп за решту. До 1907 р. селянство України сплатило 382 млн. крб. викупних платежів і процентів, в одній лише Харківській губернії вони становили 35 млн. крб. Викупна сума була перевищена майже в два рази. У відповідь на грабіжницьку реформу протягом 1861—1862 рр. у Ро-

сії відбулось 1100 селянських виступів. На Харківщині заворушення мали місце у селах Сумського, Ізюмського, Богодухівського та інших повітів. Царизм кулями, різками та багнетами жорстоко придушував цей вибух народного гніву.

Реформа 1861 р., як відомо, прискорила розвиток капіталізму в Росії, посилювала соціальне розшарування на селі. В місті швидко зростає робітничий клас. Підкреслюючи величезне історичне значення його розвитку, автори показують процес формування союзу робітничого класу і селянства. Внаслідок зусиль, докладених В. І. Ленінін і партією більшовиків, селянство поступово переходить на бік пролетаріату, застосовує пролетарські методи боротьби (страйки сільськогосподарських робітників тощо).

Автори підкреслюють виняткове значення для політичного розвитку селянства і активізації його руху таких праць В. І. Леніна, як «Робітничая партія і селянство», «До сільської бідності», «Пролетаріат і селянство» та ін., де зроблено глибокий науковий аналіз становища селянських мас та сформульовано їх вимоги.

Третій розділ розповідає про корінний поворот в долі селянства внаслідок перемоги Великого Жовтня і боротьбу трудівників села за здійснення ленінського «Декрету про землю», схваленого, зокрема, селянством Харківщини. ще до перемоги революції на Україні. Висвітлює питання про ліквідацію поміщицького землеволодіння, автори показують, що знищення маєтків не було характерним для селянства, яке прагнуло зберегти їх метою використання в громадських і

гересах. Автори цілком вірно підкреслюють, що передача селянам землі, реманенту, тягла та іншої власності поміщиків і куркульства була лише початком революційних перетворень на селі, першим кроком на шляху колективізації.

В дальших розділах автори розповідають про копітку і наполегливу роботу Комуністичної партії по перевихованню мільйонних селянських мас, про перемогу колгоспного ладу і заходи партії та уряду, спрямовані на його зміцнення і дальший розвиток. Велику допомогу селянству Харківщини в боротьбі за перебудову села на соціалістичній основі подали партійні організації і робітники великих промислових міст області.

Показавши розвиток колгоспів Харківщини, автори відзначають, що встановлення нових виробничих відносин, перемога соціалізму на селі привели до змін у психології селянства і до створення морально-політичної єдності радянського народу.

У період Великої Вітчизняної війни німецько-фашистські загарбники завдали значної шкоди сільському господарству Харківщини. Було пограбовано і розорено 2105 колгоспів і радгоспів, 65 машинно-тракторних станцій. Але завдяки піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду колгоспники Харківщини подолали труднощі і відродили зруйноване господарство.

Автори на конкретних прикладах показують шкоду, заподіяну колгоспному будівництву культмо особи Сталіна: застосовувався примус з метою прискорення темпів колективізації в 1929 р., що було прямим порушенням вказівок В. І. Леніна і партії; проводились в післявоєнні роки необгрунтовані заходи, які негативно позначились на розвитку сільського господарства та ін.

В книзі підкреслено виняткове значення для піднесення сільського господарства у післявоєнний час постанов ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, спрямованих на поліпшення організації праці в колгоспах, на ліквідацію порушень статуту сільськогосподарської артілі, скасування обов'язкових поставок тощо.

Позитивним є те, що, аналізуючи господарську діяльність колгоспів Харківщини, автори звертають увагу на ресурси, які можна використати для крутого піднесення сільського господарства.

Наведені матеріали свідчать, що в сучасному селі Харківщини широко засто-

совуються найновіша техніка і передові методи господарювання, що селянин-колгоспник живе повнокровним духовним життям і є активним будівником комунізму.

Змістовна і корисна в цілому книга має, проте, ряд істотних недоліків. Так, автори не приділили достатньої уваги значенню рішень XXII з'їзду КПРС для розвитку сільського господарства Харківщини, обмежившись короткою згадкою про них в переліку постанов партії (стор. 224 та 225). Зрозуміло, що це питання слід було докладно опрацювати.

Незважаючи на те, що книга охоплює період з 1861 по 1961 р., в ній не висвітлено питання про культурний рівень до-революційного села і зміни, які в ньому сталися у перші ж роки радянської влади. Про це читач дізнається лише у восьмому розділі, та й то в зв'язку з зіставленнями, що ілюструють зростання матеріального добробуту і культури села на сучасному етапі.

Одним із завдань рецензованої книги мав бути показ того, як за радянського часу вирости люди на селі, зразків їхньої самовідданої праці тощо. Але цьому автори, на жаль, не приділили належної уваги, обмежившись загальними фразами.

Радянське колгоспне селянство робило і робить великий вклад в розвиток культури нашої країни, але на сторінках книги ми не знаходимо імен політичних, державних і громадських діячів, науковців, літераторів, художників, які вийшли з селянства і є видатними представниками радянської культури. Не знаходимо і того нового, що народжується в побуті нашого села, а саме нових радянських трудових свят, традицій, обрядів тощо.

Дуже незручним є те, що з книги не завжди можна встановити, які саме села об'єднують колгоспи, згадувані авторами: як правило, вони подають лише назву колгоспу і район, хоч в районах частогусто зустрічаються колгопси з однаковими назвами. В зв'язку з тим, що в книзі йде мова про досить значну кількість імен окремих осіб та назв населених пунктів, було б не погано, якби автори подбали про покажчики — іменний та географічних назв.

В цілому ж книга К. К. Шияна і С. Я. Островського є, безперечно, роботою, що стане в пригоді не тільки фахівцям, але й широким колам читачів, які цікавляться історією сіл нашої Батьківщини.

В. М. ЗАЙЦЕВ

П. К. ЯРЕМЕНКО. «ПЕРЕСТОРОГА» — УКРАЇНСЬКИЙ АНТИУНІАТСЬКИЙ ПАМФЛЕТ ПОЧАТКУ XVII ст., Вид-во АН УРСР, К., 1963,

164 с.

Українська полемічно-публіцистична література XVI—XVII ст. займає видне місце в історії боротьби українського народу проти католицизму і унії за національне визволення. До перлин полемічної літератури початку XVII ст. належить і твір «Пересторога», який став об'єктом аналізу монографії П. К. Яременка. Появу цієї роботи слід вітати як переконливий приклад збагачення радянського українського літературознавства серйозним науковим дослідженням з історії давньої української літератури. Якщо врахувати й те, що небагато зроблено в дослідженні взагалі української антикатолицької і антиуніатської публіцистики, полемічної літератури XVI—XVII ст., то наукова цінність, оригінальність і актуальність монографії П. К. Яременка поза всяким сумнівом.

Дослідження «Перестороги» як літературного твору є творчою заслугою автора монографії, який беззастовно підкреслює, що «цей твір у більшій мірі, ніж інші пам'ятки старої української антикатолицької й антиуніатської публіцистики, ми можемо вважати твором художнім» (стор. 58). В монографії широко аналізуються жанрові і композиційні особливості «Перестороги» та її індивідуальний, своєрідно-оригінальний стиль, літописна манера розповіді автора, його повістярська майстерність і художньо-літературні прийоми, використання в «Пересторозі» народної творчості. Дослідник, проте, не випускаючи з центру уваги ідейно-політичну спрямованість «Перестороги», широким фронтом висвітлює високі патріотичні почуття і настійні заклики до рішучої боротьби проти унії і католицизму, благородні ідеї гуманізму і просвітництва, які пронизують увесь твір.

Як гуманіст-просвітитель, автор «Перестороги» закликає сучасну йому громадськість до непокорі і стійкої боротьби проти католицизму і унії шляхом розвитку національної культури і школи на Україні. На його думку, занепад національної культури, мови, шкіл, письменства приводить до національного виродження, розкриває шлях католицизму і колонізації українського народу. В «Пересторозі» відзначається й таке ганебне явище, як денационалізація «руських» феодалів.

Автор «Перестороги» глибоко ненавидить церковну ієрархію, що існувала тоді на Україні, за її зрадницьку діяльність, запроданство, за підписання горезвісної Брестської унії 1596 р., після якої наступ католицько-уніатської реакції на чолі з королем-іезувітом Сигизмундом III посилюється. П. К. Яременко справедливо зазначає, що «полеміст не постарався щирше

зафіксувати епізоди антиуніатської реакції міщанських і селянсько-козацьких нязів на Україні», що «автор «Перестороги» зосереджує свою увагу головним чином на боротьбі проти унії та її натхненників у парламентській, так би мовити, формі-сеймових дискусій і виступів православних діячів» (стор. 88). Але й таким засобом автор «Перестороги» викриває підступність, інтриги і зловживання короля і католицько-уніатського табору.

Горезвісна церковна унія для Ватикану була своєрідним трампліном для дальшого просування католицизму на схід, для польської шляхти і магнатів — шляхом колонізації і зміцнення свого панівного становища на землях України і Білорусії, для уніатських владик — набуття незалежності від східних патріархів, забезпечення вигідних місць у сеймі, придбання матеріальних достатків і всіх земних благ, а для українського народу — національним нещастям. Все це дуже добре розумів автор «Перестороги», який через увесь твір проводить «патріотичний заклик — стояти на смерть у важкій боротьбі з ворогами українського народу та їх поплічниками» (стор. 86).

Важливим досягненням монографії є дослідження питання про авторство «Перестороги». Саме по собі це питання вже має свою історію. Про думки різних авторів мовиться в монографії. Врахувавши всі досягнення і недоліки тверджень різних дослідників, П. К. Яременко взявся за вирішення нез'ясованого питання. Відрігнута грунтовно досліджує фактичний матеріал, зіставляє документи, аналізує під чим кутом зору «Пересторогу» і приходить до висновку, що автором її був Андрій Вознесенський — священник церкви Вознесенія в селі Знесенні поблизу Львова, гуманіст і просвітитель, активний діяч Львівського ставропігійського братства, який «зумів відзначитись як видатний літератор, створивши ряд публіцистичних творів, я своїм ідейним змістом і літературною принадлистю добре послужили справі боротьби за соціальні права і національну незалежність українського народу» (стор. 57). Такі аргументи, як перебування Андрія Вознесенського на Брестському соборі, ведення ним записів (хроніки, протоколу засідань і полеміки, вивчення стилістики «Перестороги» і творів, що належать перу Андрія Вознесенського, є досить переконливими і змушують дослідників уважно поставитися до авторства «Перестороги», запропонованого П. К. Яременком.

Монографія П. К. Яременка не позбавлена і деяких недоліків. Варто було сказати про саме Львівське ставропігійське братство, як один з центрів культури

ного, науково-освітнього і духовного життя України XVI—XVII ст., боротьби проти унії і католицизму. Це збагатило б загальний фон, на якому б яскравішими фарбами заграли «Пересторога» та її автор, який був діяльним і видатним членом цього братства. П. К. Яременко справедливо зазначає, що «міщанські церковні братства на Україні за своїм ідеологічним характером по суті були церковно-реформаційними організаціями, і протестантські ідеї їм імпонували значною мірою» (стор. 139). Було б доречно у відповідних місцях ширше сказати про протестантські ідеї в «Пересторозі».

Потребує, на нашу думку, глибшого вивчення і питання про світоглядно-ідеологічні позиції автора «Перестороги», який, на думку дослідника, не був виразником плебейства, соціальних низів, як, наприклад, Іван Вишенський або Стефан Зизаній, і стояв на поміркованіших позиціях гуманіста-просвітителя, надаючи великого суспільно-перетворюючого значення школі, освіті (стор. 137—138). Однак автор монографії повинен погодитися з тим, що І. Вишенський, С. Зизаній і автор «Перестороги» — кожний по своєму — вели боротьбу проти католицизму і унії, всіх і всяких ворогів українського народу, але в силу певних причин жоден не доходив до революційних методів боротьби.

П. К. Яременко підкреслює, що І. Вишенський «органічно ненавидів панів світських і духовних». А хіба автор «Перестороги» любив панів? Адже ж він ненавидить панів світських і духовних за те, що вони зрадили свій народ, а якщо і покладає надії на деяких українських магнатів, то лише тому, що вони виступали проти католицизму і унії. Немає

сумніву, що автор «Перестороги» виходив з інтересів народних мас. Зрештою, це підкреслює і сам автор монографії. «Слід разом з тим відзначити, — пише П. К. Яременко, — що деяка ідеологічна хиткість автора «Перестороги» в ставленні до феодально-шляхетського панування на Україні не затемнює демократизм письменника, справжнього народолюбства, вболівання за соціальні та національні інтереси рідного народу». Говориться в монографії і про те, що автор «Перестороги» «всією душею був з народом, а не з панамі-можновладцями і церковними владиками; всі його симпатії були на боці покривдженого, але стійкого в національно-релігійних почуттях простого люду» (стор. 138).

Таким чином, очевидно, слід було б підкреслити войовничий демократизм автора «Перестороги», який об'єктивно не поступається перед демократизмом І. Вишенського. В даному випадку твердження: «симпатії автора «Перестороги» до простого народу, його просвітительський гуманізм повиті евангельською оболонкою, ідеями первіснохристиянського людинолюбства...», повністю, на нашу думку, можна віднести і до світогляду І. Вишенського. Такі риси світогляду автора «Перестороги», як підкреслює сам дослідник, пояснюються «історичними умовами, характером громадсько-політичного життя України кінця XVI — початку XVII ст.» (стор. 138).

Монографія П. К. Яременка викликає науково-історичний та історико-літературний інтерес не тільки для літературознавців, але й для істориків, дослідників антиуніатської і антикатолицької думки на Україні.

А. І. ПАШУК

«В БОЯХ ЗА ХАРЬКОВЩИНУ. ВОСПОМИНАНИЯ УЧАСТНИКОВ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ», Харьковское книжное издательство, 1963, 394 с.

Вийшов у світ цікавий збірник спогадів учасників боїв за Харківщину в дні Великої Вітчизняної війни, підготовлений на громадських засадах Харківським обласним партійним архівом за допомогою членів Військово-наукового товариства при Харківському Будинку офіцерів та журналістів.

Збірник починається з передмови професора С. З. Голикова. Перший розділ відкривається спогадами колишнього першого секретаря Харківського обкому партії, нині начальника Головного політуправління Радянської Армії і Військово-Морського Флоту генерала армії О. О. Єпішева про величезну організаторську й політичну роботу Харківської обласної партійної організації по мобілізації трудящих області на боротьбу з ворогом.

Збірник розкриває велику роботу ко-

муністів області по перебудові і зміцненню всіх ланок партійного і радянського керівництва в нових воєнних умовах, про посилення політичної роботи в масах. Велику практичну допомогу в цьому подавали керівні працівники ЦК КП(б)У. В надзвичайно стислі строки, під постійним вогнем ворожої авіації у східні райони країни було евакуйовано 320 ешелонів найскладніших заводських машин і обладнання, 275 ешелонів з робітниками, інженерами, службовцями та їх сім'ями, 56 санітарних поїздів. Десятки тисяч харків'ян в радянському тилу швидко налагодили виробництво і в короткі строки забезпечили випуск продукції, самовіддано працювали в ім'я перемоги над ворогом, виконуючи відповідальні завдання партії і уряду.

Із спогадів колишнього члена Військової ради 38-ї армії генерал-лейтенанта М. К. Попеля, генерал-майора Х. Р. Карасика, полковника М. М. Гладкова, колишнього секретаря Харківського міського райкому партії В. О. Рибалова, секретарів райкомів партії У. І. Кизилова, В. П. Іванова, П. З. Войтовича та інших постають героїчні дні оборони Харкова. Понад місяць окремі підрозділи, частини і з'єднання при допомозі й активній участі місцевого населення не пускали ворога в місто. Трудящі Харківщини споруджували протитанкові рови, рили окопи і траншеї, робили спеціальні завали й дротяні загородження. На підступах до міста було створено велику систему оборонних укріплень, що дало можливість нашим військам на деякий час затримати просування гітлерівських військ. У будівництві оборонних споруд на території Харківської і Чернігівської областей брало участь понад 300 тис. харків'ян.

В обороні Харкова й населених пунктів області активну участь брали народні ополченці, які об'єднували в своїх рядах близько 85 тис. робітників, колгоспників і службовців. Про епізоди з бойового життя народних ополченців-харків'ян згадує колишній начальник штабу 1-го Харківського полку ополченців полковник П. О. Утін.

24 жовтня 1941 р. наші війська під натиском переважаючих сил противника змушені були залишити Харків. Але дорого він дістався фашистам. У боях було вбито і поранено понад 120 тис. гітлерівців, знищено понад 450 танків, понад 200 гармат, близько 300 автомашин та багато іншої бойової техніки.

Вірвавшись у Харків, фашистські варвари встановили в ньому, як і в інших окупованих містах і селах, кривавий режим терору й насильства. Та ніщо не змогло зламати мужньої волі радянських людей, які продовжували самовіддану боротьбу в тилу ворога за честь і свободу Батьківщини.

У другому розділі збірника колишні партизани й підпільники О. В. Коваленко, П. А. Журавльов, І. М. Кулішов, О. Ю. Резник, Р. К. Седов, професор О. І. Мещанінов та інші розповідають про героїчну боротьбу трудящих харківщини у тилу ворога. Під керівництвом Центрального Комітету КП(б)У Харківський обком, а також міськкоми і райкоми партії багато зробили для створення партійного підпілля і партизанських загонів в області. На Харківщині діяли підпільний обком і 37 райкомів партії, 94 партизанські загони і 66 диверсійних груп. Для підпільної роботи в тилу ворога було залишено 2662 комуністи, вжито заходів по забезпеченню партизан і підпільників зброєю та всім необхідним. За 23 місяці героїчної боротьби партизани й підпільники Харківщини знищили понад 23 тис. гітле-

рівських солдат, офіцерів та їх прислужників, розбили 4 штаби, підірвали понад 20 ешелонів з військами і бойовою технікою, вивели з ладу десятки паровозів, сотні вагонів, підірвали багато мостів, захопили або знищили велику кількість зброї та боєприпасів. В своїх спогадах автори розповідають також про всебічну допомогу партизанам і підпільникам населення області і його участь в боротьбі проти окупантів.

Третій розділ присвячений боротьбі за визволення Харкова й області від німецько-фашистських загарбників у 1943 р. Серед авторів — колишній начальник штабу Степного фронту, нині Маршал Радянського Союзу М. В. Захаров, генерали й офіцери П. І. Буняшин, І. К. Морозов, Д. Г. Макаренко, І. Ю. Кулагін, М. Д. Соломатін, П. Х. Гордієнко, Г. І. Анісімов, чехословацький генерал Л. Свобода та інші.

Розділ відкривається спогадами Героїв Радянського Союзу П. М. Широніна, І. Г. Вернигоренка, І. П. Бужаєва, О. М. Тюріна про бої біля с. Таранівки у березні 1943 р. Автори розповідають, зокрема, про героїзм взводу лейтенанта П. М. Широніна, який повторив легендарний подвиг панфіловців, захищаючи в районі Зміїва, між селами Козачки й Таранівка, важливу в стратегічному відношенні ділянку фронту. Взвод знищив 13 фашистських танків, 2 самохідні гармати, бронемашину і близько ста гітлерівців, не відступивши при цьому ні на крок з бойових позицій. В цьому нерівному бою з 25 воїнів загинуло 20. Безсмертний подвиг широнівців високо оцінив Радянський уряд, присвоївши всім 25 бійцям і командирові П. М. Широніну високе звання Героя Радянського Союзу.

В запеклих боях за Харків у березні 1943 р. разом з радянськими військами брав активну участь окремий чехословацький батальйон. Наші чехословацькі друзі, учасники боїв за Харків, у своїх спогадах відтворюють незабутні події біля с. Соколове, де вони пліч-о-пліч з радянськими воїнами мужньо вступили з переважаючими силами ворога. В цих нерівних і запеклих боях чехословацькі воїни підбили 22 німецьких танки, 5 бронетранспортерів і знищили понад 400 гітлерівців. Радянський уряд високо оцінив бойові дії чехословацької частини, нагородивши орденами і медалями 252 чехословацьких воїнів, а командирові Соколовської оборони надпоручику Отакару Ярошу, який загинув смертю хоробрих, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В книзі наводиться багато прикладів героїчних подвигів радянських воїнів у літніх боях за Харків, де разом з українцями і росіянами проявляли мужність і хоробрість представники різних національностей нашої країни.

В кінці книги подається розповідь першого секретаря Харківського промислового обкому КП України Г. І. Ващенко про трудовий героїзм харків'ян на відбудові зруйнованого народного господарства, про досягнення Харкова за післявоєнні роки.

Книга добре оформлена й ілюстрована. Проте слід висловити окремі побажання, зокрема, щоб у спогадах було більше сказано про труднощі, які долали Радянська Армія й трудящі Харківщини в роки війни, відзначити ті серйозні помилки і промахи, допущені Ставкою Верховного головнокомандування і особисто Сталініним під час проведення окремих важливих операцій. Наприклад, чомусь зовсім немає матеріалів про Барвенківсько-Лозовську (січень 1942 р.) і Харківську (травень 1942 р.) наступальні

операції наших військ, які з вини, головним чином, Ставки Верховного головнокомандування закінчилися невдало. Особливо варто було б помістити спогади про Харківську операцію, яка за своєю напруженістю і результатами була однією з найбільших подій того часу на Південно-Західному фронті.

В збірнику не показані бойові дії радянської авіації в боях за Харківщину, недостатньо висвітлена боротьба трудящих Харківщини в тилу ворога.

Однак загалом книга заслуговує позитивної оцінки, і її з інтересом прочитають як історики-дослідники, так і викладачі, лектори, пропагандисти, вчителі, й широке коло тих, хто цікавиться історією Великої Вітчизняної війни.

П. М. КОСТРИБА

«ОЧЕРКИ ИСТОРИИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В СССР», Т. III. Под редакцией М. В. Нечкиной (главный редактор), М. А. Алпатова, Б. Г. Вебера, Е. Н. Городецкого, С. М. Дубровского, А. М. Станиславской, изд-во АН СССР, М., 1963, 832 с.

Посилена увага до розробки проблем історіографії — одна з характерних особливостей розвитку радянської історичної науки в останні роки. Рішучі заходи Комуністичної партії по якнайшвидшому подоланню негативних наслідків культу особи дали змогу широкому колу дослідників зайнятися глибоким вивченням історії історичної науки. Поряд із значною кількістю проблемних досліджень з питань історіографії в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Фрунзе та інших наукових центрах країни опубліковано ряд узагальнюючих праць з історії історичної науки. Серед них на першому місці, безперечно, стоїть капітальне багатомне видання Інституту історії АН СРСР «Очерки истории исторической науки в СССР».

Нещодавно вийшов у світ третій том цієї праці, який, примикаючи за змістом і структурою до попередніх томів, має значення самостійної монографії. Книга, зміст якої хронологічно охоплює період імперіалізму, глибоко й докладно висвітлює ленінський етап у розвитку дожовтневої історичної науки в нашій країні, органічно пов'язаний з революційною діяльністю В. І. Леніна, боротьбою створеної та керованої ним Комуністичної партії проти буржуазно-поміщицького ладу. Власне ленінський етап у дожовтневій марксистській історичній науці і криза буржуазної історіографії в період імперіалізму становлять дві наскрізні проблеми, яким підпорядкований виклад усіх розділів рецензованої книги.

Звичайно, можна було б внести деякі корективи у структуру третього тома

«Очерков...» Нам, наприклад, вона уявляється складеною з чотирьох, а не трьох частин, бо розділи VI—XII становлять цілком окрему частину, яку можна було б назвати: «Розробка окремих проблем і галузей історичної науки». При наявності спеціального розділу з п'ятьма підрозділами «Історична проблематика в більшовицькій літературі», де розповідається про історичні праці діячів більшовицької партії, в тому числі й ті, які були опубліковані не на сторінках більшовицьких видань, нам здається, що виділення матеріалу про М. М. Покровського в окремий розділ породжує певну двозначність в оцінці заслуг видатного більшовицького історика-професіонала. Враження такої двозначності посилюється після ознайомлення з текстом розділу — досить ґрунтовного за змістом, але не завжди з чіткими висновками. Його автор С. М. Дубровський відзначає цілий ряд позитивних моментів у працях М. М. Покровського, але в тексті наперед виступають помилкові положення останнього, бо й загальну оцінку його праць автор починає з вказівки на їх недосконалість з точки зору марксистської методології, а потім закінчує тим, що вони написані з позицій революційного матеріалістичного світогляду (с. 218).

Розділ про Покровського є однією з небагатьох «персоналій» у книзі, і те, що в ньому зроблена в цілому вдала спроба всебічного висвітлення творчого шляху вченого збільшує його цінність. Спеціальні підрозділи в книзі присвячені М. М. Ковалевському, І. В. Лучицькому, М. І. Ка-

реєву, Є. В. Тарле. Через їх історіографічні портрети автори спеціального розділу Б. Г. Вебер і О. С. Єрусалимський спробували розкрити всю проблематику вивчення історії нового часу в період імперіалізму. Але не можна не пожалкувати за тим, що в книзі відсутні спеціальні «персоналії» інших видних постатей доживотної історіографії, як от: А. С. Лаппо-Данилевський, В. П. Бузескул, П. Г. Виноградов, М. П. Павлов-Сильванський. Не можна сказати, що цим історикам приділено мало уваги, але матеріал про них так розпорошено по різних розділах, що їх цілісної історіографічної характеристики читач не одержує.

Тим більше цей недолік відчувається у висвітленні історії історичної науки у окремих народів Росії, коли єдиний творчий доробок видатних істориків штучно розподіляється по національних історіографіях. Так, праці В. І. Пічети «поділили» між собою українці, білоруси і литовці, про праці О. О. Семенова і В. В. Бартольда розповідається в цілком окремих самостійних розділах, присвячених висвітленню історіографії Узбекистану, Туркменії, Таджикистану, Казахстану тощо. Трапляються й просто курйозні випадки. Вихованець Київського університету П. В. Клименко — історик, який майже все своє життя прожив на Україні і досліджував в основному проблеми історії українського народу, на підставі одного свого дослідження занесений до розділу про історіографію Білорусії, а в розділі про історіографію України — про нього нема жодного слова.

Нерівність у викладі проблем національних історіографій, яка далеко не завжди має об'єктивні виправдання, головним чином, у вигляді недостатньої джерельної бази, дуже впадає в око при характеристиці ленінського вкладу в розробку історії окремих народів і національних районів Росії. Найперше, що було спільним у національних історіографіях і що об'єднувало їх з загальноросійською історіографією, — це марксистсько-ленінський напрямок, який дедалі зміцнювався. В розділі з історіографії України підкреслено значення праць В. І. Леніна, які висвітлюють проблеми історії українського народу. В розділах з історіографій Білорусії, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії, Азербайджану теж конкретно аналізується вклад у розробку історії, зроблений багатьма видатними діячами нашої партії. У книзі підкреслено, що характерною рисою більшовицьких істориків, які висвітлювали проблеми історії окремих народів Росії, була полум'яна пропаганда інтернаціональної єдності революційної боротьби трудящих усіх націй на чолі з могутнім російським пролетаріатом.

Спільною рисою у розвитку багатьох національних історіографій Росії періоду імперіалізму було також існування поряд

з марксистсько-ленінським напрямком прогресивного революційно-демократичного напрямку, діячі якого йшли до марксизму. Варто спеціально дослідити це питання. Поки що книзі явно не вистачає спеціального розділу з висвітленням цього питання.

Нарешті спільною рисою національних історіографій народів Росії в період імперіалізму було й те, що найзапеклішим ідеологічним ворогом марксизму-ленінізму і революційної демократії тут виступав буржуазний націоналізм. Спеціально для аналізу націоналістичної концепції, покладеної в основу праць М. Грушевського з історії України, в рецензованій книзі відведено кілька сторінок розділу, присвяченого українській історіографії (автор розділу Л. А. Коваленко). Говорячи про послідовників Грушевського, які становили його так звану «школу» в українській буржуазній історіографії, автор безпідставно до них зараховує буржуазно-ліберальних істориків В. Л. Модзалевського, І. Ф. Павловського, В. Пархоменка, В. Доманицького.

Проте навіть не ці огріхи (є й ще кілька менш значних) викликають почуття невдоволення від читання загалом непогано написаного, досить чіткого за своєю структурою і змістом розділу з історіографії України. Прикро те, що читач не одержує повної уяви про українську історіографію в період імперіалізму. У книзі немає жодного слова про Д. І. Яворницького. Правда, згадка про нього є в другому томі «Очерков истории исторической науки в СССР», але ж його діяльність продовжувалась і у висвітлюваному в третьому томі періоді. Варто було б відзначити також доробок з проблем історії України В. І. Семевського, який у доживотній історіографії був автором першого монографічного дослідження про Кирило-Мефодіївське товариство та про участь у ньому Т. Г. Шевченка. Можна назвати й ще ряд імен, які мають пряме відношення до української історіографії, але не називаються у відповідному розділі. Зокрема, аж ніяк не можна погодитись з відсутністю тут імен соратників В. І. Леніна (хоч про ряд з них розповідається в інших розділах), які в своїх працях висвітлювали проблеми історії українського народу. — В. Д. Бонч-Бруевича, В. В. Вакара, В. В. Воровського, Г. А. Кукліна, А. В. Луначарського, М. М. Лядова, Г. І. Петровського та ін. Лише доробок М. М. Покровського в галузі історії України Л. А. Коваленко спробував охарактеризувати більш-менш докладно, але заключення своєї історіографічної характеристики звужив, звівши його до загальної фрази про спрощене, а часом і помилкове тлумачення Покровським деяких питань української історії (стор. 646).

Висвітленню боротьби В. І. Леніна проти дворянсько-монархічної, буржуаз-

но-ліберальної і дрібнобуржуазної історіографії відведено велике місце в рецензованій книзі. Спеціальні розділи, присвячені цій проблемі, належать до найкраще написаних. Крім того, багато окремих зауважень щодо цього розкидано по всій книзі, що дає можливість дати читачу якнайповнішу уяву про справді гігантську багатогранну боротьбу вождя Комуністичної партії за утвердження марксистських методологічних принципів у вітчизняній історичній науці. Автори наводять всеосяжні історіографічні характеристики, дані В. І. Леніним багатьом представникам різнорідних антимарксистських, ідеалістичних суспільно-політичних течій в історичній науці: народництва, «легального марксизму», кадетизму, меншовизму, есерівству тощо. Правда, ведучи розмову про ленінську критику народницької концепції історії Росії, автори помилково зарахували (с. 121) до народницької літератури відому книгу В. Є. Постницьова «Південно-російське селянське господарство», основні положення якої переконливо доводили неспроможність відірваних від реального життя «теорій» народників, що й приваблювало увагу В. І. Леніна до цієї книги.

В. І. Ленін не уявляв собі марксистської історичної науки відірваної від потреб революційної практики. Прагнення по-науковому пов'язати найактуальніші сторінні проблеми сучасності, підпорядкувати справу вивчення історичного минутого насущним завданням революційної боротьби всеросійського пролетаріату — одна з найхарактерніших рис як праць В. І. Леніна, так і праць його видатних соратників. Це дуже добре розкрито в розділі «Історична проблематика в більшовицькій літературі» (автори Г. Д. Алексеева, О. Н. Городецький, М. С. Волін).

В розділі, присвяченому більшовицькій історіографії, скрупульозно проаналізовані праці істориків, відзначено вклад більшовицької періодичної преси в розробку історичної проблематики, зачеплено зовсім не досліджену в радянській історичній науці важливу проблему пропаганди більшовиками історичних знань у доквітневий період, розказано про піклування більшовицької партії та її вождя В. І. Леніна за створення і збереження цінної історичної бази вітчизняної марксистської історичної науки.

Не ставлячи перед собою спеціального завдання висвітлення проблеми розробки питань історії України більшовицькими істориками, автори не проаналізували з цього боку творчий доробок згадуваних і не згадуваних ними соратників В. І. Леніна. Висвітлення цієї проблеми — справа спеціального дослідження. Проте в розділі про більшовицьку історіографію є й такі прогалини та огріхи, які прямо стосуються висвітлюваної теми. Наприклад, у вчорньому доробку М. С. Ольмінського навіть не названа його праця «Відродження

кріпосного права», опублікована в кінці 1915 р. При висвітленні розробки істориками-більшовиками проблем всесвітньої історії варто було б відзначити заслуги Артема (Ф. А. Сергеева), автора кількох цікавих статей з історії Австралії. Навряд чи можна вважати правильним, що автори, даючи історіографічну характеристику О. А. Трояновського (с. 209), не сказали про його помилкову позицію у національному питанні під час першої світової війни, на що звернув увагу В. І. Ленін. У книзі без коментування недоречно наводиться висловлена мимохідь — до того ж з гіперболічно-публіцистичним загостренням — думка Воровського про нібито слабкий інтерес в Росії літераторів-марксистів до питань історії (с. 191).

Велике місце в рецензованій книзі відведено також висвітленню буржуазної історіографії в період імперіалізму. Основні її течії, напрямки і праці правильно розглядаються під кутом зору кризи буржуазної історичної науки. Сутність цієї кризи ґрунтовно розкрита в двох спеціально присвячених цій проблемі розділах, написаних Л. В. Черепніним, а також у цілому ряді інших розділів, які висвітлюють окремі галузі і розділи історичної науки. З цілого ряду визначень і окремих зауважень, розкйданих по всій книзі, криза буржуазної історіографії уявляється як сукупність таких рис: 1) ідеалістичний тупик, широке розповсюдження ідеалістичних, суб'єктивних теорій, які стали методологічною основою історичних поглядів і концепцій; 2) виявлення безсилля буржуазної історичної науки дати наукове пояснення проблем історичної дійсності кінця XIX — початку XX ст., пов'язаної з загостренням класової боротьби в Росії з переміщенням туди світового революційного центра; 3) заглиблення буржуазних учених у вивчення найдавнішого минулого поряд із свідомим ігноруванням проблем сучасності; 4) відмова від широким теоретичним узагальнень, створення величезних зводів неузгаляненого, фактичного матеріалу; 5) збільшення розриву між темпами накопичення матеріалу і його творчим використанням; 6) відмова від вивчення класової боротьби експлуатованих мас проти експлуататорів і зосередження дослідницьких інтересів у галузі політичної історії; 7) тенденція до модернізації подій і явищ далекого минулого; 8) посилення нападок буржуазних і дрібнобуржуазних ідеологів на марксистське вчення про суспільство; 9) заперечення можливостей наукового пізнання об'єктивних закономірностей історичного процесу; 10) крайній великодержавний шовінізм буржуазної історіографії, який відбивав імперіалістичні прагнення російської буржуазії; 11) зміцнення монархічних історичних концепцій; 12) зближення між буржуазно-ліберальною і дворянсько-офіційною історіогра-

фіями; 14) посилення ролі і значення марксистсько-ленінського напрямку в історичній науці; 15) диференціація серед буржуазних істориків, з яких одні залишаються на реакційних позиціях, інші зупиняються на роздоріжжі і, нарешті, треті йдуть у напрямку засвоєння марксистської історико-матеріалістичної методології.

Благотворний вплив марксизму на демократично настроєних істориків особливо яскраво показано на прикладі видних російських античників М. М. Хвостова і А. І. Тюменева, медієвіста В. К. Піскорського, дослідника проблем нової історії Є. В. Тарле. Автори рецензованої книги особливо підкреслюють позитивні сторони історичних праць тих буржуазних учених, які після Великої Жовтневої соціалістичної революції стали на шлях чесного співробітництва з Радянською владою.

Це Ю. В. Готьє, В. І. Пичета, С. В. Бахрушин, А. Є. Пресняков, М. Д. Присєков, П. Г. Любоміров, Б. Д. Греков, О. А. Добіаш-Рождественська та ряд інших. В такому ж плані слід було б розглядати й творчий доробок визначного українського історика Д. І. Багалія.

Цілком природно, що в такій великій за обсягом і різноманітній за проблематикою праці, написаною до того ж великою кількістю авторів, крім відзначених вище, є й менш значні неточності, повторення одних і тих же положень і цитат, редакційні недогляди, невсталеність термінології. Однак, незважаючи на це, велика армія дослідників і викладачів історії з вдячністю візьме на озброєння цю корисну і ґрунтовну працю, актуальність якої в наш час зростає в зв'язку з закликами партії до працівників гуманітарних наук послити увагу до вивчення методологічних проблем.

В. Г. САРБЕЙ

Г. ЛОГВИН. УКРАИНСКОЕ ИСКУССТВО, изд-во «Искусство», М., 1963, 292 с.

Серед різних історичних джерел можливо найменш використовуються дослідниками пам'ятки мистецтва. Як багато при цьому втрачають праці істориків, легко зрозуміє кожний, хто ознайомиться з цікавою книгою Г. Логвина про українське мистецтво Х—XVIII ст. Майже водночас вийшла і його друга книга — «Українське мистецтво XIV — першої половини XVIII ст.», написана у співавторстві з Л. Міляєвою (К., 1963). В ряді випадків вона доповнює відповідні розділи рецензованої нами праці. Г. Логвин є також автором кількох цікавих фільмів на архітектурно-мистецькі теми.

В пошуках художніх і архітектурних пам'яток минулого Г. Логвин об'їздив всю Україну. Буваючи не раз за кордоном, він порівнював і зіставляв знайдені ним зразки з творами мистецтва інших країн аналогічного періоду. Вдумливість і хист художника, фотографа та кінооператора дали йому можливість навіть у зображеннях уже відомих архітектурних і мистецьких пам'яток показати якісно нові риси, підкреслити раніш не помічені деталі, подати їх в оригінальному ракурсі.

Рецензована книга має синтетичний характер. Автор, описуючи і аналізуючи велику кількість пам'яток, подає історію мистецтва на тлі історичного процесу, насамперед соціально-економічних змін. При цьому виклад Г. Логвина — це абстрактні розумування мистецтвознавця, не звичайна академічна характеристика художньої вартості тих або інших творів. Це палка розповідь про важкі історичні шляхи народу, про те, як протягом сто-

літь, долаючи опір панівних класів, пробивали собі дорогу демократичні ідеали, як в мистецтві перемагало нове, світле, життєстверджуюче. Боротьба в сфері мистецтва була відзеркаленням класової боротьби в суспільстві, процесу визрівання нового в надрах феодальної формації. Оскільки українське мистецтво уходить своїм корінням в Київську Русь, автор дає початок його розвитку Х століттям. Методологічно вірні позиції автора дали йому можливість показати надзвичайно складну і водночас дуже логічну лінію культурного розвитку, успадковану українським народом від Древньої Русі. Твори стародавніх митців засвідчують зв'язки Київської Русі з найвіддаленішими країнами світу. Потрібно сказати, що саме цей зв'язок спільної прабатьківщини українського, білоруського і російського народу з навколишнім світом ще дуже мало висвітлено в працях істориків, хоч без цього навряд чи можна дати повнокровну картину життя наших предків, показати зв'язок поколінь і спадкоємність культури в поступальному русі історії.

Прагнучи охопити всю складність діалектичного процесу розвитку художнього мислення і пізнання, автор крок за кроком простежує в творах XIV—XV ст. найтендітніші паростки нового, елементи «нових художніх ідеалів», що в наступні століття розцвіли пишним цвітом. Цьому сприяв і вплив інших країн, де епоха Відродження мала найбільш яскраве виявлення. Однак інколи здається, що автор занадто перебільшує роль зовнішнього впливу у розвитку тих або інших процесів в культурному житті України.

Злід, наприклад, подумати, чи справді жанне виникнення реалістичних тенденцій можна пояснювати в основному результатом впливів Заходу. Адже сам автор з інших місць книги говорить про вигоди життя, які спричинилися до розвитку реалістичного мистецтва, і підтверджує це такими унікальними пам'ятками, як ініціатори «Танці перед царем Саулом», «Гончар» (стор. 105) та ін. До речі, і вся книга в цілому переконливо свідчить, що економічною основою бурхливого культурного зростання кінця XVI—першої половини XVII ст. було збільшення ролі міста—цієї «яскравої квітки середньовіччя», міського ремесла, промислів і торгівлі. Висновки в працях учених останнього десятиліття про наявність ще за часів Київської Русі і пізніше на території України численних міст як осередків промислового і торгового розвитку, міст як ферменту розкладу натурального феодального господарства знайшли ще одне підтвердження в працях Г. Логвина. Дихання міст відчувається в численних зразках українського мистецтва, не залишаючи сумніву в тому, що міське населення здійснювало так само, як і всюди, дальший розвиток виробництва і обміну, культури, освіти, соціальних і політичних установ¹. В цьому плані заслуговують на особливу увагу дані про видання книжок «на науку люду мешкаючому», високе мистецтво їх оформлення. Розвиток друкування на Україні, як і всюди, становив одну з особливо важливих передумов буржуазного розвитку.

Матеріали, які подає Г. Логвин, не дозволяють сумніватись в існуванні доби українського відродження, доби національно-культурного піднесення, нерозривно пов'язаної з антифеодальною і національно-релігійною боротьбою, боротьбою проти «старожитної» церковної рутини та схоластики. Про активну роль міської верстви населення в зазначеному процесі національного відродження свідчать, зокрема, і факти будівництва міщанами величних храмів: у багатьох містах—Києві, Ніжині, Львові, Чернігові та інших були свої митці-будівельники (стор. 100, 145, 187, 190, 197, 201).

Бурхливий розвиток міст, активна діяльність торговельно-ремісничого населення в країні позначились також на живописі цієї доби. Так, картини загробного життя та страшного суду, характерні для середньовічного мистецтва, дуже рано набули «яскравого сатиричного забарвлення» і «гострої антифеодальної спрямованості». В церковному живопису художники зображують ворогів українського народу—шляхту і турків, королів і папу в пекельних муках (стор. 103—104). Особ-

ливо вражає в цьому плані фреска в церкві села Потелич, виконана на початку XVII ст. Це, безперечно, видатне явище як щодо задуму, так і способу художнього виразу. Фреска, написана в надзвичайно лаконічній манері, зображує біблійних фарисеїв, на обличчях яких читається бажання будь-що приховати справжні, досить непривабливі почуття і риси характеру. Насправді, перед нами—геніальна сатира на тих, хто гнобив і грабував український народ—орендарів, лихварів, хабарників, купців та їм подібних.

Визвольна війна 1648—1654 рр. «вимагала від художників,—говорить автор,—нових образів, близьких і зрозумілих широким масам» (стор. 151). Отже, замість традиційного зображення релігійних мотивів художники прагнули відбити на своїх полотнах бурхливе життя України тих часів. Біблейські воїни в їх творах нагадували козаків, святі і пророки—українських дідів та парубків. Художники епохи Відродження любили людину і милувалися її фізичною силою і красою. Рогатинська божа матір—це красива молода українка, жінка-мати, яка дивиться на людину добрими, привітними очима (стор. 161). Такий же земний і українізований Христос з яблунівської церкви на Львівщині. В нього—козацькі вуса, туніка, ясно вишита хрестиком, а тлом для його постаті є прикарпатський краєвид.

Художникам України XVI—XVII ст. були властиві ті самі ідеологічні тенденції, що й митцям західноєвропейського Відродження, і перш за все—ідеї гуманізму, оскільки Україна в своєму історичному розвитку проходила ті ж самі соціально-економічні етапи. Але ці спільні по суті ідеї і явища мали свої специфічні форми виразу, обумовлені особливостями соціально-економічної історії нашого народу.

В зв'язку з цим хочеться відзначити той прикрий факт, що часом наші дослідники в оцінці культурної спадщини радянських народів ідуть на повідку у буржуазних «теоретиків» мистецтва, які всіляко заперечували і заперечують цінність цієї спадщини. Ми звикли, наприклад, до справедливого захоплення прекрасними зразками західноєвропейської середньовічної архітектури. Нікому і в голову не прийде заперечувати неминущу красу Нотрдаму, але мало хто замислюється над оригінальною, унікальною красою древньоруських мозаїк, їх оцінкою з точки зору жителів країн Західної Європи, де таких мозаїк не було. Мало хто задумався, який скарб отримала світова культурна скарбниця у вигляді старовинної руської і української дерев'яної архітектури. Це зовсім інше мистецтво, не подібне до західноєвропейських зразків кам'яного будівництва, але воно своєрідне і прекрасне. Біда в тому, що існує ще в багатьох випадках звичка оцінювати ре-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Социализм, т. 21, стор. 407.

чі, користуючись традиційними еталонами. Часом ми недооцінюємо власну культурну спадщину тільки тому, що вона не відповідає цим еталонам.

Своєрідність форми особливо впадає в око в мистецтві раннього феодалізму. Пізніше, особливо з другої половини XVII ст., посилення економічних і культурних зв'язків між країнами призводить до певної нівеляції форм. Спостерігається це, зокрема, в портретному живописі, що поширюється на Україні. Гетьмани, полковники, сотники, захопивши владу, намагались увічнити себе в образотворчому мистецтві. Їх портрети з'являються навіть в церквах. Серед ілюстрацій в книзі Г. Логвіна, на одній з ікон ми бачимо поруч з розп'яттям та святими постать полковника Л. Свічки (стор. 220); інша являє собою портрет світської дами — жінки гетьмана, Уляни Апостол (стор. 240) та ін.

Так перед читачем проходить жива історія мистецтва X—XVIII ст. Оцінюючи працю Г. Логвіна, слід, на нашу думку, розглядати її як складову частину дослідницької діяльності не лише мистецтвознавців, але й істориків. Зокрема, з певністю можна твердити, що ця праця є важливим внеском в дослідження процесу ідеологічної боротьби за часів пізнього феодалізму.

Потрібно відзначити, що історичні екс-

курси автора загалом є вдалими, але де які твердження будять сумнів в їх правомірності. Так, на стор. 117 говориться що цехова організація проникла на Україну із Західної Європи, а на стор. 12 це ж саме сказано про магдебурзьке право, планування міст і т. д. Ці явища, як уже доведено, мали місце в різних країнах як Західної, так і Східної Європи причому виникали і зникали в різні часи під впливом насамперед внутрішніх потреб.

Помітною є невідповідність між авторським положенням про зародження елементів капіталізму на Україні XVIII ст (стор. 257) і всім попереднім матеріалом Розвиток національної свідомості і культури, посилення класової боротьби, що переросла у велику селянську війну проти національного і соціального гноблення не міг не спиратись на економічні зміни в житті України. Переконавшись в наявності ознак на Україні кінця XVI — першої половини XVII ст. процесу відродження, його гуманістичних ідеалів, трудно повірити, що ці ідеали міг породити феодалізм, якого не торкнувся фермент розкладу.

Закінчуючи розгляд книги Г. Логвіна ми вважаємо за необхідне порушити питання більш широкої участі істориків поряд з мистецтвознавцями в справі висвітлення багатой та глибоко оригінальної історії культури українського народу.

О. С. КОМПАН

*М. М. ЛИСЕНКО, Г. І. ПІДЛУЦЬКИЙ, І. Л. МИЛЯВСЬКИЙ.
ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ В СВІТЛІ РІШЕНЬ ХХІІ З'ЇЗДУ
КПРС, вид-во «Радянська школа», К., 1964, 108 с.*

Рішення ХХІІ з'їзду КПРС, у яких творчо розроблено багато принципів питань марксистсько-ленінської теорії, великою мірою допомагають розкрити характерні риси суспільного розвитку. Тому увагу вчителів історії привернула рецензована книга, де відповідно до діючої шкільної програми з історії і з урахуванням останніх досягнень історичної науки наведено певний фактичний матеріал як з історії СРСР, так і загальної історії, подано методичні поради вчителів у зв'язанні освітньо-виховних завдань.

Застерігаючи від шкідливого впливу атмосфери культу особи у висвітленні багатьох подій минулого нашої батьківщини, автори наголошують на важливості оцінки соціально-економічних відмінностей кожного етапу історичного розвитку глибокого розкриття ролі народних мас, на небезпечі ідеалізації та необхідності змалювання класової суті діяльності історичних діячів.

Увага вчителя спрямовується на розкриття тих чи інших проблем минулого відповідно до нових досягнень історичної

науки. Це, наприклад, стосується антифеодальних виступів селянських мас у XVIII—XIX ст. (стор. 10), визвольного руху в Росії у XIX на початку XX ст. Автори вірно підкреслюють, що для розуміння учнями особливостей першого етапу визвольного руху необхідне усвідомлення того, що «провідною об'єктивною передумовою появи дворянської революційності був швидкий розклад поміщицького класу» (стор. 13).

Важливими проблемами в курсі історії СРСР періоду капіталізму є питання про шляхи розкриття основних рис суверенності капіталістичного способу виробництва, неминучості загибелі капіталістичного ладу й заміни його новим, соціалістичним суспільним ладом, а також розкриття історичної місії робітничого класу загалом і зокрема робітничого класу нашої країни. На жаль, ці важливі питання слабо показані на матеріалі вітчизняної історії, хоч автори і спиняються на цьому більше стосовно до курсу нової історії.

Чимале місце в книзі відведено історії радянського суспільства. Хоч загалом цей

матеріал заслугове позитивної оцінки, однак тут відчувається деякий схематизм у висвітленні окремих питань. Так, наприклад, указуючи на важливість розкриття характеру Великої Жовтневої соціалістичної революції в світлі Програми партії, автори мусили, на наш погляд, повніше показати умови, що визначили історичну закономірність перемоги пролетарської революції. Шкода, що зовсім не розкриваються історичні події з лютого до жовтня 1917 р., тоді як на матеріалі цього періоду учні вперше знайомляться з положенням про можливість мирного розвитку соціалістичної революції.

В книзі вдало розроблено методи й прийоми підведення учнів до розуміння закономірностей переходу від капіталізму до соціалізму, подано матеріал, що дає можливість якнайкраще конкретизувати значення соціалістичних перетворень в економічному, соціальному та ідеологічному житті нашої країни.

Для ідейного виховання підростаючого покоління величезне значення має вивчення історії СРСР періоду Великої Вітчизняної війни, післявоєнних років, особливо після XX з'їзду КПРС. Цьому історичному етапові в книзі відведено значне місце. Увагу вчителів автори звертають на найважливіші події, що показують, як Комуністична партія спрямовує творчу енергію на ініціативу мас, домагається могутнього піднесення радянської економіки, забезпечує дальший розвиток соціалістичної демократії, зростання матеріального й культурного рівня радянського народу.

Розділ книги, присвячений історії СРСР, завершується розкриттям історичного значення XXII з'їзду, Програми партії.

Друга частина книги присвячена основним завданням у викладанні історії зарубіжних країн. Виділивши головні моменти курсів історії стародавнього світу й середньовіччя, розкриття яких найтісніше пов'язане з завданням ідеологічної роботи (роль праці, народних мас в історії, повстання рабів та кріпаків, виникнення утопічного соціалізму та ін.), автори зосередили увагу на матеріалі нової й новітньої історії. Тут уже дається розгорнута оцінка діяльності попередників наукового комунізму — соціалістів-утопістів, відзначається історична обумовленість їх поглядів. Особлива увага акцентується на важливості вироблення в учнів марксистсько-ленінського світогляду в процесі вивчення тем з курсу нової історії, присвячених виникненню та історичному значенню наукового комунізму, діяльності К. Маркса та Ф. Енгельса.

Шкода, що розгляд питань курсу нової історії обмежений в основному рамками першого періоду. В світлі ленінських по-

ложень, документів XXII з'їзду партії важливо було б на матеріалі історії зарубіжних країн, починаючи з Паризької комуни 1871 р., спинитися на загостренні соціальних суперечностей у зв'язку з переростанням капіталізму в імперіалізм, розкрити суть боротьби двох тенденцій у робітничому рухові, боротьбу К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна проти реформізму й ревізійонізму у міжнародному пролетарському рухові.

Висвітлюючи питання новітньої історії, автори зосередили основну увагу на подіях післявоєнного періоду, через що деякі важливі питання не знайшли свого відображення. Так, на стор. 78 не зроблені висновки про характер економічного й політичного розвитку капіталістичного світу між двома світовими війнами.

Докладно розкривається найважливіша тема курсу про виникнення й зміцнення світової системи соціалізму. На стор. 78 наведено один з варіантів планування цієї теми, за яким вивчення окремих соціалістичних країн поєднується з узагальнено-проблемними уроками. Цифрові дані (стор. 85—86) та рекомендації про використання відповідних діаграм допоможуть наочно показати учням неминучість перемоги соціалізму в економічному змаганні з капіталізмом.

Книга містить корисні поради щодо висвітлення розпаду колоніальної системи імперіалізму, розвитку національно-визвольного руху у наш час.

У світлі рішень XXII з'їзду КПРС велике значення має розкриття проблеми війни й миру. Автори показують, як, спираючись на знання історичного матеріалу й поточних подій, підводять учнів до усвідомлення того, що джерелом війни є імперіалізм. Одночасно розуміння учнями докорінних змін, що сталися в світі, зрослої могутності світової системи соціалізму (зростання і зміцнення повсюдно сил миру) переконає, що війну в сучасних умовах можна відвернути.

Коротко викладаючи рекомендації щодо розкриття питань міжнародного комуністичного й робітничого руху на сучасному етапі, характеризуючи три основні загони цього руху, автори наголошують на необхідності зміцнення єдності комуністів усього світу, рішучої боротьби проти ревізійонізму, догматизму та сектантства.

Практично використовувати матеріали книги допомагають методичні поради щодо планування тем і окремих уроків, використання різних методів і форм навчально-виховної роботи, пов'язання матеріалу різних курсів історії.

Ознайомлення вчителів з рецензованою книгою сприятиме піднесенню теоретичного й ідейного рівня викладання історії в школі.

Ш. Т. КІППЕРМАН

Я. П. ПРИЛИПКО. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ БОЛГАР І СХІДНИХ СЛОВ'ЯН, вид-во «Наукова думка», К., 1964, 144 с.

Проблема етногенезу того чи іншого народу була й лишається одним з основних і актуальних завдань історичної науки. Чимало праць присвячено етнічній історії слов'янських народів. В основному це загальноісторичні, археологічні, лінгвістичні або антропологічні дослідження. Одним з недоліків більшості цих робіт є те, що автори нехтували етнографічним матеріалом як історичним джерелом.

Рецензована праця Я. П. Прилипка присвячена конкретному питанню з загальної проблеми етногенезу слов'ян — етнокультурним зв'язкам між болгарами і східнослов'янськими народами — росіянами, українцями й білорусами — на матеріалі одягу.

Автор використав велику кількість оригінальних матеріалів, що зберігаються в музеях Української РСР, в музеї етнографії народів СРСР в Ленінграді, в музеях Болгарської Народної Республіки, а також чимало друкованих праць на російській, українській, білоруській, болгарській, чеській, словацькій, сербо-хорватській, румунській, німецькій мовах і матеріали своїх польових робіт.

Етногенез болгарського народу, який займає особливе місце в сім'ї слов'янських народів, давно привертає увагу дослідників. У свій час деякі вчені, виходячи з того, що назва «болгари» не слов'янського, а тюркського походження, намагалися довести, нібито болгари взагалі не слов'яни, а нащадки гунів чи якогось іншого тюркського народу. Ця «теорія» давно спростована, і приналежність болгар до південної групи слов'янського населення не викликає більше сумніву.

Я. П. Прилипка в своїй монографії вперше на етнографічному матеріалі зробив удалу спробу перевірити гіпотезу про глибокі історичні зв'язки болгар з східними слов'янами. На основі зіставлення різних комплексів одягу автор робить висновок, що «основу болгарського народного костюма становлять складові частини, що в більшості випадків знаходять собі повні або дуже близькі відповідники у костюмах східнослов'янських народів: росіян, українців та білорусів». Оскільки ж аналогії і спільні риси охоплюють переважно найбільш древні елементи одягу, то в «цих спільних рисах слід вбачати не тільки прояв культурно-історичних

взаємозв'язків і взаємовпливів, а й відображення етнічної спорідненості братніх слов'янських народів» (стор. 129).

Спеціальний розділ Я. П. Прилипка присвятив висвітленню питання про спільність одягу болгар та східних слов'ян з одягом інших слов'янських і неслов'янських народів. Автор показує, наприклад, що в одязі сусідніх і споріднених болгарам сербів, хорватів та інших народів Югославії поряд з багатьма спільними рисами є чимало елементів, яких не було у болгар і східних слов'ян. Це свідчить про різні шляхи заселення слов'янами Балканського півострова: з басейну Дунаю — серби, хорвати та інші народи Югославії, а з басейну Дністра — Дніпра — болгари. Одночасно автор підтверджує попередні припущення — факт надзвичайної близькості деяких елементів одягу болгар з одягом угрофінських народів Поволжя, особливо чувашів і удмуртів. Ця спорідненість є відображенням історичних зв'язків між болгарами і народами Поволжя і має пряме відношення до «Аспарухових болгар» — протоболгарського народу.

В заключному розділі «Народний одяг як джерело вивчення етнічної історії болгарського народу» Я. П. Прилипка відмічає не лише загальнослов'янські риси, характерні болгарам і східним слов'янам, але і специфічні особливості, притаманні лише болгарському одягу.

Відзначаючи позитивні риси монографії Я. П. Прилипка, слід зауважити, що автор провів етнографічне дослідження лише народного селянського одягу болгар і східних слов'ян, не торкнувшись одягу міського населення цих народів. Необхідно було б показати зв'язок одягу з сімейною обрядовістю, сімейними звичаями, віруваннями і фольклором. Більш широко й аргументовано слід було дати також критику різних буржуазних теорій («запозичення», «мод», «зниження культури» та ін.).

Дослідження народного одягу східних слов'ян і болгар, глибока обізнаність з літературою по даному питанню дозволили Я. П. Прилипку переконливо узasadнити тезу про спільність походження цих народів, про тісний зв'язок болгар з східними слов'янами, про спорідненість їх культури з найдавніших часів.

В. Т. ЗІНИЧ

МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС АНТРОПОЛОГІВ І ЕТНОГРАФІВ У МОСКВІ

В другій половині XIX ст. в багатьох країнах були створені антропологічні і етнографічні товариства. Виникла потреба в міжнародному спілкуванні. В 1865 р. в м. Спеції (Італія) зібрався Міжнародний конгрес доісторичної археології і антропології, а в 1892 р. проходила його друга сесія в Москві. Етнографічні секції на цих конгресах розглядали тільки проблеми, зв'язані з первісним суспільством. У 1878 р. в Парижі був скликаний надзвичайний Міжнародний конгрес антропологічних наук, тематика якого включала всі етнографічні проблеми. Наступного року сесія цього конгресу відбулася в Москві.

В 1932 р. невелика група етнографів і антропологів зібралася в Швейцарії, поклавши початок міжнародним конгресам антропології і етнографії, які відбувалися пізніше в Лондоні (1934 р.), Копенгагені (1938 р.), Брюсселі (1948 р.), Відні (1952 р.), Філадельфії (1956 р.), Парижі (1960 р.). В роботі двох останніх брала участь радянська делегація.

У Москві 3—10 серпня 1964 р. проходив VII Міжнародний конгрес антропологічних і етнографічних наук за участю понад 3000 представників 55 країн світу, в тому числі Азії і Африки. Делегатами конгресу були 1940 чоловік, з яких близько 600 представляли 56 народів нашої багатонаціональної країни. Від УРСР було 69 делегатів.

Робота конгресу проходила в 26 секціях (фізіологічна антропологія, соматологія людини, анатомічна антропологія, етнічна антропологія, палеоантропологія і антропогенез, теорія і методологія, суспільний устрій, матеріальна культура, палеоетнографія — археологічна етнографія, етноботаніка і етнзоологія, етнолінгвістика, усна народна творчість, народна музика, народний театр і хореографія, народне образотворче мистецтво, релігійні вірування і міфологія, прикладна етнографія, етнічна географія, музеєзнавство), Африка, Австралія і Океанія, Східна і Південна Азія, Західна Азія, Арктика і Субарктика, Північна Америка, Південна і Центральна Америка, Європа), а також 17 симпозіумах (вчення Моргана про періодизацію первісного суспільства в світлі сучасної етнографії, взаємостосунки

кочового і осідлого населення, етнографія міста і промислового селища, аграрна етнографія (сільськогосподарські знаряддя, техніка та ін.), проблема етногенезу стародавніх і сучасних народів, проблеми етнографії й антропології арктичної зони, проблеми етнографії й антропології аридних зон, методика складання етнографічних атласів, історико-культурні зв'язки тихоокеанського басейну, карпатська історико-етнографічна спільність, методика збирання зразків народного мистецтва і наступне опрацювання матеріалів, класифікація усно-поетичних жанрів, народні музичні інструменти, робітничий фольклор, методи антропологічного аналізу, фактори формування расових ознак і принципи расових класифікацій, систематика і номенклатура викопних форм гомінід, проблема межі між твариною і людиною). На Московському конгресі вперше в історії за пропозицією радянських вчених широко обговорювались питання усної народної творчості, музики, театру, хореографії, етнічної географії, прикладної етнографії.

Всього було заслухано 650 доповідей зарубіжних і 300 радянських учених. Делегати від України прочитали 9 доповідей, активно виступали на секціях і симпозіумах, а також привезли на конгрес виставку українського народного мистецтва — яскраву демонстрацію того, як в УРСР вирішується проблема традицій і новаторства. На виставці були представлені: народне мистецтво в архітектурі сільського житла, килимарство, декоративна тканина, вишивка, кераміка, різьба по дереву, настінний живопис, писанки, а також карта польових етнографічних, антропологічних, фольклорних і музично-фольклорних експедицій, що їх провів Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР за післявоєнні роки; карти українського народного житла та одягу кінця XIX — початку XX ст.; сучасна етнічна карта УРСР.

Під час конгресу була організована виставка наукових праць, на якій українські вчені показали з основного видання останніх років з питань етнографії, антропології, словесного і музичного фольклору, народного образотворчого мистецтва,

етноархеології, етнзоології й етноботаніки. Виставка привернула увагу делегатів і гостей. Багатьох зацікавили книги з питань робітничого побуту і культури, словесного і музичного фольклору, мистецькі альбоми Кульчицької тощо.

Близько 80 кінофільмів було продемонстровано на конгресі. З 5 фільмів, показаних українськими вченими, найбільший інтерес викликали: «Зустріч з прекрасним» і «Танці українського народу». З успіхом демонструвалися: датський фільм «Аборигени Австралії», норвезький «Аку-Аку», японський «Таємниці Гімалаїв» тощо.

Всі іноземні вчені, з якими доводилось говорити, були задоволені конгресом, що пройшов під знаком взаєморозуміння, зближення і дружби народів. Адже й самі науки антропологія і етнографія — про вивчення людини, а значить — найгуманішні науки.

Добра організація конгресу і прекрасні умови, в яких він проходив — усе це залишило в його учасників найприємніші враження.

Делегати і гості зарубіжних країн високо оцінили успіхи радянських учених, їх значний вклад у розвиток світової науки про людство.

Комуністична партія і Радянський уряд надають великого значення наукам, що досліджують людину, суспільство і культуру. Як заявив на відкритті конгресу президент АН СРСР академік М. В. Келдиш, антропологія і етнографія важливі не тільки для розуміння закономірностей походження і розвитку людини, її побуту і культури. Вони важливі також для вирішення багатьох проблем, які ставить перед нами сучасність. У своїх працях і доповідях радянські вчені рішуче засуджували людиноненависницькі расистські і націоналістичні теорії, що сіють недовір'я і ворожнечу між народами, породжують ненависть і війни.

На заключному засіданні конгресу

підкреслювалося, що під час доповідей і обговорень не було рецидивів расових і людиноненависницьких поглядів, панував гуманістичний дух розуміння ролі науки в боротьбі за прогрес і мир.

Звичайно, що в поясненні досліджуваних явищ між етнографами різних країн, різних шкіл і напрямків існують ще значні розходження, перш за все методологічного та ідейно-філософського порядку.

В розвитку сучасної етнографічної науки все більше місце завойовує тенденція й інтерес учених до великих теоретичних узагальнень. Це протистоїть емпіризму, описовості. Великий інтерес до теорії не випадковий. Він обумовлений величезними соціально-економічними і політичними процесами, що відбуваються на нашій планеті. Створення світової соціалістичної системи, крах колоніалізму і неокolonіалізму та перехід багатьох країн Азії і Африки на прогресивний шлях розвитку свідчать про крах неповноцінних концепцій про вічність категорій та інститутів антагоністичного суспільства, є свідченням прогресивного розвитку етнографічної науки.

Зокрема, відбулась дискусія з питання розвитку первісного суспільства на симпозиумі «Вчення Моргана про періодизацію первісного суспільства в світлі сучасної етнографії».

Конгрес показав, що загальна тенденція сучасного розвитку науки — неухильне поширення матеріалістичного погляду на історичний процес.

Дискусії на секціях і симпозиумах з тих чи інших проблем антропології та етнографії допомогли вченим різних країн краще взнати один одного і безсумнівно сприятимуть дальшому успішному розвитку гуманітарних наук, дальшому міжнародному співробітництву вчених.

Наступний VIII Міжнародний конгрес етнографічних і антропологічних наук відбудеться в Токіо в 1968 р.

М. П. ПРИХОДЬКО

СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 100-РІЧЧЮ І ІНТЕРНАЦІОНАЛУ

25 вересня 1964 р. в актовому залі Вищої партійної школи при ЦК КП України відбулася організована Інститутом історії партії ЦК КП України, Секцією суспільних наук Академії наук УРСР та Вищою партійною школою при ЦК КП України наукова сесія, присвячена 100-річчю І Інтернаціоналу.

Відкриваючи сесію, секретар ЦК КП України А. Д. Скаба підкреслив велич першого Міжнародного Товариства Робітників, яке, за висловом В. І. Леніна, заклало «фундамент тієї будови всесвітньої соціалістичної республіки, яку ми маємо тепер щастя опоруджувати».

З доповіддю «Історичне значення І Інтернаціоналу» виступив директор Інституту історії партії ЦК КП України, доктор філософських наук І. Д. Назаренко, який докладно розповів про те, що створення першої масової міжнародної організації пролетаріату було новим, вищим етапом у розвитку міжнародного робітничого руху. Революційні традиції І Інтернаціоналу були продовжені ІІ Інтернаціоналом, доки він не скотився в болото ревізійнізму і опортунізму. В. І. Ленін відродив і далі розвинув революційні традиції І Інтернаціоналу в діяльності створеного ним ІІІ Інтернаціона-

ту. Рішення XX, XXII з'їздів КПРС, нова Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, що справедливо названа Комуністичним маніфестом сучасної епохи, документи нарад представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960 рр., теоретична і практична діяльність братерських марксистсько-ленінських партій є далішим розвитком революційних ідей і традицій І Інтернаціоналу, резолюційної теорії марксизму-ленізму в нових історичних умовах.

З великою увагою учасники сесії зазвужали яскраву, насичену фактами і прикладами доповідь директора Інституту історії АН УРСР, професора К. К. Дубини «І Інтернаціонал і революційно-визвольний рух в Росії і на Україні». Доповідач охарактеризував піднесення революційного руху в Росії у другій половині XIX ст., підкресливши при цьому, що К. Маркс і Ф. Енгельс надавали величезного значення боротьбі російських трудящих і сподівалися, що ця боротьба ма-

тиме міжнародне значення. К. К. Дубина навів цілу низку нових цікавих фактів про поширення ідей І Інтернаціоналу, ідей марксизму в Росії і, зокрема, на Україні, зробивши в кінці доповіді висновок, що діяльність І Інтернаціоналу, його ідеї мали великий вплив на розвиток робітничого і національно-визвольного руху у багатонаціональній Російській імперії.

Завідуючий кафедрою історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК КП України, кандидат історичних наук В. М. Самофалов виступив з доповіддю «Революційні традиції І Інтернаціоналу і сучасний міжнародний і комуністичний рух», в якій охарактеризував славетний шлях марксистських ідей, пройдений ними від створення І Інтернаціоналу до сьогодні, проаналізував напрямки розвитку революційних традицій І Інтернаціоналу в сучасних умовах, викрив буржуазних фальсифікаторів ідей і традицій першого Міжнародного Товариства Робітників.

І. М. КУЛІНІЧ

ДЕРЖАВНІЙ ІСТОРИЧНІЙ БІБЛІОТЕЦІ УРСР — 25 РОКІВ

В другій половині 1964 р. сповнюється 25 років Державній історичній бібліотеці УРСР, яка є однією з найбільших бібліотек України, єдиним у республіці державним книгосховищем історичної книги, науковою установою в галузі бібліографії історичної літератури та методичним центром з питань краєзнавства.

Бібліотека створена в 1939 р. на базі книжкових фондів київських Історичного і Антирелігійного музеїв на території Києво-Печерської лаври. Разом з книгами, що їх одержали з багатьох бібліотек країни, книжкові фонди бібліотеки вже на початку 1941 р. становили близько 500 тис. одиниць. Під час тимчасової окупації Києва німецько-фашистські загарбники зруйнували її приміщення, а книжки знищили.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни Державну історичну бібліотеку довелось фактично створювати заново. Діяльність її відновлено з 1946 р. за розпорядженням Ради Міністрів УРСР. Минуло небагато часу, і на адресу бібліотеки надійшли тисячі примірників книг від Державного літфонду та великих наукових бібліотек Радянського Союзу. Поповнення проводилося одночасно за рахунок обов'язкового примірника історичної книги, а також через книготорговельні організації, передплату періодичних видань і книгообмін. На кінець 1963 р. книжкові фонди бібліотеки становили понад 420 тис. одиниць російською, українською та іншими мовами народів СРСР, а також іноземними: німецькою, англійською, фран-

цузькою, сербською, болгарською, чеською, польською тощо.

Найбільш повно в бібліотеці представлені радянські видання: з питань марксизму-ленізму, філософії, історії КПРС і КП України, історії СРСР і УРСР, з всесвітньої історії, археології, етнографії, нумізматики, історіографії, з історії науки і техніки, економіки, політичної економії, літератури і мистецтва, історії атеїзму, мемуарної та художньої літератури. Ці фонди включають документальні публікації, монографії, праці наукових установ і товариств, автореферати, дисертації, учебні посібники, науково-популярні видання та ін. Особлива увага приділяється придбанню літератури з історії КПРС та КП України, документів партійних з'їздів, конференцій і пленумів ЦК партії, літератури з історії партійної преси, досвіду керівництва партійними організаціями промисловістю, сільським господарством, розвитком науки, літератури, мистецтва та вихованням нової людини комуністичного суспільства. Оскоро систематизується література з історії перших двох Програм партії та прийнятої XXII з'їздом нової Програми КПРС.

Є багато цінних книг з історії України та її столиці Києва — колиски братніх слов'янських народів, міста-героя, міста трудової слави. Серед них — праці В. І. Леніна про Україну, численні збірники партійних документів, фотокопії більшовицьких листівок, відозв за період від Лютневої буржуазно-демократичної революції до остаточної перемоги Велико-

го Жовтня. Особливо широко представлена література з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн на Україні.

Значними в бібліотеці є фонди дореволюційної літератури, серед якої більшість становлять вітчизняні видання XVIII—XIX та початку XX ст. з історії, економіки, географії, краєзнавства й допоміжних історичних дисциплін. Фонд дореволюційних періодичних видань включає близько 85 тис. примірників.

У відділі рідкісної і цінної книги зберігається близько 20 тис. томів книг і журналів. Вони є незамінними джерелами вивчення історії розвитку суспільної думки та історії культури. Найбільш цінними є колекції кирилівського друку, що нараховують 440 одиниць, цивільного друку (видання до 1825 р.) — понад 300 назв, прижиттєві та рідкісні видання творів класиків марксизму-ленінізму — понад 350 назв та колекція сатиричних журналів 1905—1907 рр. Велику цінність становлять комплекти багатьох російських та українських журналів, деякі російські та іноземні стародруки, нелегальні видання російської соціал-демократичної партії і, зокрема, перші книги з серії «Бібліотеки наукового соціалізму», що її видавала створена Г. В. Плехановим група «Визволення праці».

Особливу цінність для науковців мають редакovanі В. І. Леніним видання праць К. Маркса і Ф. Енгельса, які відрізняються від інших видань того часу, насамперед, повнотою і точністю перекладу. Є в бібліотеці і колекції журналів, де вперше друкувалися праці В. І. Леніна, Г. В. Плеханова та інших видатних діячів революційного руху. Це журнали «Новое слово», «Образование», «Жизнь», «Начало», «Мысль». Зберігаються також сатирично-ілюстративні журнали, на сторінках яких нерідко виступали М. Горький, І. Бунін, О. Купрін, Ф. Сологуб, В. Брюсов та ін. Бібліотека має повні комплекти і таких журналів, як «Современник», що його видавали Пушкін, пізніше — Плетньов, Панаєв і Некрасов, Чернишевський і Добролюбов; «Отечественные записки», на сторінках яких виступали Бєлінський, Герцен, Огарьов; «Русский архив» і «Русская старина», де друкувалися першоджерела російської історії — неocenенна культурна спадщина.

Серед колекції рідкісних книг у бібліотеці є зразки видавничої діяльності російського першодрукаря І. Федорова та багато книг, виданих друкарнею Києво-Печерської лаври, що мали велике значення в розвитку книгодрукування на Україні. Чимало є прижиттєвих видань творів О. Пушкіна, Т. Шевченка, А. Кантеміра, Б. Тредіаківського, О. Сузарокова, І. Хемніцера та ін. Нешодавно бібліотека поповнила рідкісний фонд рукописом безсмертного твору О. М. Радіщева «Подорож з Петербурга в Москву», написаного в 1791—1794 рр.

Однак найбільш повна колекція цінної радянської книги. Суспільно-політичні видання післявоєнного періоду представлені творами класиків марксизму-ленінізму, партійними документами, творами лауреатів державних премій у галузі суспільних наук. Художня книга представлена в основному творами лауреатів Ленінських премій, книгами з історії мистецтва та мистецтвознавства (монументальні видання) і книгами, відзначеними державними преміями за краще поліграфічне оформлення.

Сьогодні ці скарби людської думки служать базою для науковців, а також для широкого кола читачів, які цікавляться історією. За час свого існування бібліотека обслужила багато тисяч читачів і, перш за все, вчених-істориків, викладачів, студентів історичних факультетів вузів та фахівців. Книжкові багатства бібліотеки високо оцінили українські вчені, про що свідчить відкрита в читальному залі книжкова виставка друкованих праць, для написання яких автори використали фонди бібліотеки, а потім подарували їй примірники цих праць.

Колектив бібліотеки веде наукову і методичну роботу в галузі історичної бібліографії та краєзнавства. Тільки за останні 10 років (з 1953 р.) підготовлено і видано масовим тиражем 22 праці. Серед них фундаментальні бібліографії «Історія Києва» (в 2-х томах) і «Бібліографія російської та української бібліографії з історії України». Після історичного ХІІІ з'їзду КПРС вийшли в світ бібліографічні покажчики літератури: «Програма КПРС — програма будівництва комуністичного суспільства» і «Матеріально-технічна база комунізму». В останній час підготовлена до друку бібліографія з історії Комуністичної партії України. Зараз історична бібліотека працює над створенням фундаментального бібліографічного покажчика «Історія Української РСР» і науково-методичного збірника «Краєзнавча робота бібліотек України».

В 1963 р. наукова робота бібліотеки була підпорядкована тим вимогам, які випливають з Постанови Президії ЦК КП України від 29 травня 1962 р. про підготовку на громадських засадах та видання до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції 26-томної «Історії міст і сіл УРСР».

Державна Історична бібліотека разом з іншими науковими бібліотеками республіки, бібліотеками вузів, обласними бібліотеками та Книжковою палатою УРСР останнім часом створила зведену бібліографічну картотеку історії міст і сіл УРСР, яка є унікальним науково-бібліографічним апаратом і налічує понад 150 тис. карток на різноманітні «жечела з історії УРСР, окремих місцевостей рес-

публіки та населених пунктів. На основі введеної картотеки бібліотека падає постійну допомогу редакційним колегіям і окремим авторам.

В роковину свого 25-річного ювілею колектив Державної історичної бібліоте-

ки УРСР сповнений рішучості успішно виконати почесне завдання, покладене на культурно-освітні установи Програмою КПРС по вихованню трудящих у душі високих ідеалів комунізму.

Б. Г. СЕМЕНОВ

В ПОЛТАВСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕІ

Полтавський державний краєзнавчий музей, один з найстаріших на Україні, був заснований 1891 р. видатним російським ученим В. В. Докучаєвим, який в 1888—1892 рр. жив у Полтаві.

Після перемоги Великого Жовтня з розвитком культурного будівництва на Полтавщині фонди музею значно збільшились. Під його приміщення було відведено весь будинок колишнього земства. Виконуючи директиви В. І. Леніна, органи Радянської влади приділяли велику увагу збиранню й охороні пам'яток культури. З цією метою в Полтаві було створено спеціальну комісію, яка виявила і передала музею рідкісні картини, гобелени, килими, колекції бронзи, фарфору, нумізматики, зброї та одягу.

В ті роки при музеї працював хорівий гурток, яким керували видатні знавці українських народних пісень М. Ф. Попадич і В. І. Верховищєць. В ньому почав свої перші виступи І. С. Козловський.

Багато експонатів надійшло до музею в роки перших п'ятирічок, в 1940 р. їх уже налічувалось 117 900. Під час Великої Вітчизняної війни вдалося врятувати лише деякі, найбільш цінні, тому що гітлерівці майже повністю зруйнували чудовий будинок музею.

В 1962 р. він піднявся з руїн. Для нової експозиції зібрано понад 82 тис. експонатів, розміщених у 24-х великих залах, 10 кімнат відведено для виставок. Це один з найбільших краєзнавчих музеїв країни. Його наукові працівники і художники з Москви, запрошені для оформлення експозиції, широко використали сучасні художньо-технічні засоби: кіно, діорами, звукозапис, освітлення вітрин та ін. У відділі природи встановлено діорами, які характеризують перетворюючу роль радянської людини («Кременчуцьке море», «На колгоспному полі», «Підводний світ» та ін.). Добре експоновано природні багатства Полтавщини; наочно ілюструється значення хімізації і зрошування в розвитку соціалістичного землеробства.

Відділ історії дореволюційного періоду висвітлює найважливіші події минуло-

го Полтавщини. В ньому зібрано документи, стародавні монети, одяг козаків і селян, зброю тощо.

Головне місце в експозиції відведено возз'єднанню України з Росією. Численні експонати розкривають також картину мужньої боротьби наших предків проти іноземних загарбників, зокрема за часів Полтавської битви. Тут представлено трофеїну зброю, документи, прапори, портрети й особисті речі Петра Першого, Василя Кочубея та ін.

Велику увагу приділено показу революційної боротьби на Полтавщині, зокрема створюється інтер'єр «Лепінська «Искра» на Полтавщині». Як відомо, в 1896 р. в Полтаву, за дорученням В. І. Леніна, приїздила П. К. Крупська. В різні часи тут працювали видатні революціонери В. Ногін, П. Красиков, В. Шелгунов, О. Шліхтер, А. Луначарський, Р. Землячка.

Експозиційний матеріал радянського відділу переконливо показує успіхи соціалістичного і комуністичного будівництва, перемогу ленінського курсу Комуністичної партії, боротьбу радянського народу за здійснення Програми КПРС, за перетворення в життя заходів партії і уряду по дальшому піднесенню промисловості, сільського господарства, культури, підвищенню матеріального добробуту народу. Серед експонатів відділу — нагороди за бойові і трудові подвиги, зразки продукції полтавських підприємств, перший трактор на Полтавщині; грамоти, листівки, плакати; портрети видатних полтавчан та їх особисті речі і т. ін.

Перетворюючи в життя постанови партії, колектив музею розгорнув велику освітньо-виховну роботу серед населення. Ще в 1963 р. було відкрито постійно діючий лекторій, де регулярно читаються лекції і демонструються науково-популярні кінофільми. Проводяться тематичні вечори, зустрічі молоді з передовиками виробництва, старими більшовиками, працівниками літератури і мистецтва. У районі області, колгоспи і радгоспи виїжджає пересувний музей.

О. Т. ЄРІЦОВ

РІДКІСНА ЗНАХІДКА

У краєзнавчому музеї при Ніжинській середній школі № 10 зберігається знайдена учнями під час розчищення р. Остер монета — денарій із зображенням римського імператора Августа. Правда, пам'ятка збереглася неповністю, невелика частина її відламана. Знайдена монета подібна зображенню денарія Августа на таблиці IX, № 1 в праці М. О. Машкіна «Принципат Августа», (М.—Л., 1949, стор. 620). Нам відомо, що аналогічні історичні пам'ятки зберігаються в Державному історичному музеї у Москві, в «Ермітажі» в Ленінграді, у Київському музейному містечку та ін. Цікавий самий факт, що монета була знайдена і в м. Ніжині. Остер — річечка, що тепер майже пересохла, — була свого часу значною торговельною артерією, і дана монета могла потрапити у річку з корабля.

Про участь Ніжинщини в торгівлі у

стародавні часи свідчить те, що в 70-х роках XIX ст. біля с. Пашківки, недалеко від Ніжина, було знайдено понад 1300 римських монет I—III ст. н. е. із зображеннями імператорів Нерона, Траяна, Луція Вера, Марка Аврелія, Пертинакса, Септімія Севера та ін.¹ Але, наскільки відомо, досі не вдалось знайти на території Ніжинщини монет часу правління Августа. Нова знахідка свідчить про більш ранні торговельні зв'язки нашого краю.

В. К. ПУХТИНСЬКИЙ

¹ «Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей». Под редакцией В. П. Семенова, т. VII, СПб., 1903, стор. 273.

СТАТТІ

Авілов О. В.— За велику хімію	3
Бабій М. Л. (<i>Вінниця</i>) — Парти́йне керівництво антифашистською боротьбою на Вінниччині	3
Бачинський А. Д. (<i>Одеса</i>) — І Інтернаціонал і Україна	5
Бачинський П. П., Коновалов М. А.— Боротьба КП(б)У проти троцькізму на початку 20-х років	4
Безпалко Є. Я. (<i>Полтава</i>) — Діяльність парторганізацій України по підвищенню дієвості ідеологічної роботи на селі (1959—1961 рр.)	1
Бойченко В. О.— Київське підпілля в роки Вітчизняної війни	1
Болгаранов Боян (<i>Болгарія</i>) — Великі діла, осяяні сонцем болгаро-радянської дружби	5
Буцько М. О.— Парти́йне будівництво на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (грудень 1942—1945 рр.)	3
Гуржій І. О.— Україна в сільськогосподарському виробництві пореформеної Росії (60—90-і рр. XIX ст.)	6
Доній М. Р.— Діяльність Оргбюро по скликанню І з'їзду КП(б)У	5
Іваненко О. Є. (<i>Дрогобич</i>) — В. І. Ленін про проблему кадрів в соціалістичній революції	6
Ковальов І. Я.— Програма КПРС про захист соціалістичної Вітчизни	3
Козир П. П. (<i>Вінниця</i>) — У боротьбі за ліквідацію відставання колгоспів	2
Коломійченко І. І.— Боротьба Комуністичної партії України проти троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку (1926—1927 рр.)	6
Митюков О. Г.— Створення і діяльність техніко-економічних рад при раднархозпах України (1957—1962 рр.)	2
Мохов М. О. (<i>Кишинів</i>) — Радянській Молдавії — 40 років	5
Немятий В. М. (<i>Миколаїв</i>) — Створення і діяльність партійного підпілля на півдні України (1941—1944 рр.)	3
Ніколаєнко І. І.— Керівна роль Комуністичної партії України в розгортанні руху за комуністичну працю в промисловості республіки (1959—1961 рр.)	6
Санцевич А. В.— Дружба народів СРСР в післявоєнній українській радянській історіографії	4
Серіщев Я. М.— Діяльність комсомольських організацій України по вихованню молоді в період між XX і XXII з'їздами КПРС	2
Чирко В. А.— Дипломатична місія УРСР в РРФСР (1921 р.)	5
Шевченко Ф. П.— В. І. Ленін і Т. Г. Шевченко	2

ДО 25-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Галушко Є. М. (<i>Львів</i>), Дудикевич Б. К. (<i>Львів</i>) — КПЗУ — організатор боротьби трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною	4
Колотуха Я. Я.— Возз'єднана Україна	4
Кошарний І. Я. (<i>Львів</i>) — Піднесення культурно-технічного рівня робітників західних областей Української РСР	4

ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Костенко В. К.— Завжди з народом	1
Санцевич А. В.— Т. Г. Шевченко і питання всесвітньої історії	1
Сарбей В. Г.— Дожовтнева більшовицька преса про великого революціонера-демократа	1

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Безкоровай на Г. Т.— Всенародна підтримка ленінського Декрету про мир
- Березовчук М. Д. (*Кам'янець-Подільський*) — Заходи Комуністичної партії України по організаційно-політичному зміцненню комнезамів (1925 р.)
- Богодист І. П. (*Дніпропетровськ*) — Деякі питання соціалістичного будівництва в західних областях УРСР
- Буганов В. І. (*Москва*) — Про деякі методи роботи В. І. Леніна над дже-рслами в праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму»
- Васильков А. М.— Боротьба солдатів Румунського фронту під керівництвом більшовиків за владу Рад (жовтень 1917 р.— січень 1918 рр.)
- Вервес Г. Д.— Тарас Шевченко серед польських друзів
- Вронський С. (*Польща*) — Суспільно-економічні відносини на Волині напередодні другої світової війни
- Горак В. В.— Пропаганда і впровадження передового досвіду в сільському господарстві (1953—1963 рр.)
- Горбик В. О.— Антиробітнична політика англійських консерваторів (1959—1963 рр.)
- Засанський В. В. (*Львів*) — Розвиток поліграфії і книгодрукування за роки Радянської влади
- Калениченко П. М.— Утворення Комуністичної партії Польщі — важлива віха в історії польського робітничого руху
- Козібаєв М. (*Алма-Ата*), Жумасултанов А. (*Алма-Ата*) — участь трудящих Казахстану у відбудові Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни
- Колісник М. К. (*Харків*) — Безпартійні робітничо-селянські конференції в 1920 р.
- Кольяк Т. М.— З історії хімізації народного господарства
- Косолапов В. В.— Наукова абстракція в історичному дослідженні
- Кудлай О. С.— Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України в післявоєнний період (1945—1953 рр.)
- Курносів Ю. О.— Зародження нової форми навчання без відриву від виробництва
- Кучеров М. К. (*Львів-Франківськ*) — Комуністична партія Східної Галичини — організатор радянського будівництва в 1920 р.
- Лавринович М. І. (*Житомир*) — Діяльність парторганізації Української РСР по відбудові сільського господарства (1943—1945 рр.)
- Лавров Ю. П.— Іноземні капіталовкладення у металургійну промисловість півдня України
- Лихолобова З. Г. (*Донецьк*) — Хіміки Донбасу у боротьбі за комуністичну працю
- Пантелейчук О. О.— Вклад підприємств сільськогосподарського машинобудування України в зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства (1953—1962 рр.)
- Погребний М. Г.— Участь німецьких антифашистів у боях проти гітлерівських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни
- Симоненко Р. Г.— Імперіалістична політика Атланти і США щодо України
- Стецюк К. І.— Літопис Самовидця — визначна пам'ятка української історичної літератури другої половини XVII ст.
- Ткаченко М. М.— До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII — початок XVIII ст.)
- Ткаченко О. С. (*Донецьк*) — Політмасова робота партійних організацій у вугільній промисловості в 1953—1958 рр. (за матеріалами Донецької області)
- Юхнович Д. І. (*Москва*) — Роль робітничого класу УРСР у матеріально-технічному розвитку районів цілинних земель Казахстану (1954—1962 рр.)
- Яцків П. М., Шумейко І. М. (*Львів*) — Комсомол — вірний помічник Комуністичної партії Західної України

ДО 20-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ УРСР

- Деннісенко П. І.— Відбудова економіки і культури в західних областях Української РСР (1944—1945 рр.)
- Замлинський В. О. (*Луцьк*) — Боротьба проти німецько-фашистських загарбників на Волині
- Квітницький В. А.— Партизанська співдружність
- Шевченко Ф. П.— Антифашистські виступи в німецькій окупаційній армії на Україні
- Яценко В. Д. (*Харків*) — КП(б)У — організатор і керівник комсомольсько-молодіжного підпілля України (1941—1944 рр.)

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Боровников Г. А. (<i>Середина Буда Сумської обл.</i>) — Заходи парторганізації України по зміцненню кормової бази тваринництва (1953—1958 рр.)	3
Головач Ф. В. — З історії радгоспів УРСР (1919—1921 рр.)	5
Костенко Д. П. (<i>Суми</i>) — Соціалістичне змагання тваринників Півдня України в 1956—1962 рр.	4
Меженін М. М. (<i>Комунарськ</i>) — Про партійне будівництво в Донбасі в 1953—1956 рр.	5
Рейтер Г. М. — До питання про початок монополізації цукрової промисловості Правобережної України	3
Тарасенков А. В. (<i>Черкаси</i>) — Дальший розвиток СЕПН лєнінської теорії соціалістичної революції	3
Федорчак П. С. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Політико-виховна робота комсомольських організації підприємств важкої індустрії західних областей України (1959—1961 рр.)	3

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Бачинський А. Д. (<i>Одеса</i>) — Народна колонізація пониззя Дунаю (остання чверть XVIII — початок XIX ст.)	2
Біліченко Я. Й. (м. <i>Сокаль</i>) — Скоморохи	4
Волкова Т. Д. (<i>Каховка</i>) — Каховка	5
Дишлевий П. С. (<i>Полтава</i>) — З досвіду написання історії села Фурси	4
Жук В. Н. (<i>Полтава</i>), Пилипенко Т. М. (<i>Жовтине Черкаської обл.</i>) — Жовтине	6
Івасюта М. К. (<i>Львів</i>) — Новий Роздол	4
Луценко О. І. (<i>Яготин</i>) — Перебування Т. Г. Шевченка у Яготині	1
Макаренко Л. Л., Жевахов П. І. — Бібліографічний апарат з історії міст і сіл Української РСР	6
Премислер І. М., Самойленко В. І. — Музеї та їх роль у створенні історії міст і сіл	2
Стожок М. П. (<i>Кролевець</i>) — Кролевець шанує пам'ять Т. Г. Шевченка	1
Таратни М. П. (с. <i>Вихвостів Чернігівської обл.</i>), Спиридонов Ф. П. (<i>Чернігів</i>) — Вихвостів	5
Успішно завершено роботу над «Історією міст і сіл Української РСР»	3

ЗАМІТКИ

Варгачук П. Л. (<i>Кривий Ріг</i>) — Про розповсюдження творів В. І. Леніна на Катеринославщині (1917 р.)	2
Бабко Ю. В. — Проведення чистки рядів парторганізації України в 1933—1934 р.	3
Барабой А. З. — З історичного коментаря до творів Т. Г. Шевченка	3
Башевої В. П. (<i>Зугрес Донецької обл.</i>) — Підготовка виробничо-технічної інтелігенції у вузах і технікумах УРСР (1933—1937 рр.)	6
Блох Б. О. (<i>Харків</i>), Епштейн А. І. (<i>Харків</i>) — Трудове піднесення харківських тракторобудівників після XXII з'їзду КПРС	6
Гамрецький Ю. М. — До питання про боротьбу за 8-годинний робочий день у Радах України в 1917 р.	1
Громенко І. Є. (<i>Бердичів</i>) — До питання про сільськогосподарську кооперацію в УРСР (1921—1925 рр.)	5
Гуревичев М. М. (<i>Харків</i>) — До історії фінансової групи Ярошинського	2
Дзира Я. І. — Т. Г. Шевченко і рукопис Величка	1
Кисельов В. І. — З ім'ям Леніна	2
Коваль Л. В. — Перший досвід діяльності груп сприяння партдержконтролю	3
Коваль М. В. — Стерінки культурних і наукових зв'язків Української РСР з зарубіжними країнами в роки Великої Вітчизняної війни	3
Ковальчук А. С. (<i>Ровно</i>) — Деякі питання розвитку соціалістичного змагання серед робітників важкої промисловості України (1946—1950 рр.)	1
Коляда Г. І. (<i>Ташкент</i>) — З історії румунсько-українських друкарських зв'язків у XVII ст.	1
Малишев В. І. (<i>Одеса</i>) — Про допомогу РРФСР у створенні збройних сил Радянської України в 1918 р.	5
Мартишевський М. А. — Допомога 1-го Українського фронту трудящим (1943 р.)	5
Муквич Т. А. (<i>Хмельницький</i>) — Про підготовку пропагандистів наукового атеїзму на Україні (1959—1963 рр.)	6
Полурез В. І. — Нові форми змагання у металургійній промисловості Української РСР (1959—1961 рр.)	4
Примеров Ю. В. (<i>Львів</i>) — До питання про боротьбу з фракційною групою Пятакова у Донбасі (між X і XI з'їздами партії)	3

Сирцова С. М.—Робітничий клас України в господарському будівництві (1937—червень 1941 рр.)	4
Слущевська С. Я.—З історії Зафронтового бюро ЦК КП(б)У (1919 р.)	6
Сохань П. С.—Про перебування Г. М. Димитрова в Одесі у 1926 р.	1
Твердохліб В. Ю. (<i>Коломия</i>) — Комуна в селі Микитинцях	4
Тесля М. Д. (<i>Дніпропетровськ</i>) — Про роль сільських рад України в зміцненні колгоспного ладу (1933—1934 рр.)	2
Федорова Т. С. (<i>Ленінград</i>) — Задніпровська дивізія бронепоездів у боях за Україну (1919 р.)	1
Худяк Р. А.—Зростання кваліфікації та культурного рівня гірників Донбасу (1951—1955 рр.)	3
Шарлай Г. М. (<i>Дніпропетровськ</i>) — Допомога робітничого класу України в налагодженні виробничої діяльності колгоспів (осінь 1929—весна 1930 рр.)	2
Шморгун П. М.—Харківський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»	5
Щербатюк І. О.—Про еміграцію українців Східної Галичини в Росію (1892 р.)	6

НАШ КАЛЕНДАР

Аміантов Ю. М. (<i>Москва</i>) — І. І. Радченко	5
Анісімов Ю. О.—Видатний дослідник Донецького басейну Л. І. Лутугін (до 100-річчя з дня народження)	2
Березовчук М. Д. (<i>Умань</i>) — Комітети бідноти України	3
Бурляй Ю. С.—Виразник народних дум (до 75-річчя з дня народження Остапа Вишні)	6
Владимиров С. В.—Антон Миколайович Борисенко (до 75-річчя з дня народження)	4
Гажалов М. О. (<i>Москва</i>), Чмига Г. Ф. (<i>Москва</i>) — Комуна ім. Г. І. Котовського	5
Гостев І. Ю.—Героїчний син народу (до 75-річчя з дня народження П. Ю. Дибенка)	1
Дашкевич Я. Р. (<i>Львів</i>) — Вірменський історик С. Баронч як дослідник минулого України (до 150-річчя з дня народження)	2
Дзира Я. І.—Самовіддане служіння трудовому люду (до 100-річчя з дня народження П. А. Грабовського)	5
Дихан М. О. (<i>Одеса</i>), Трофімов Г. Н. (<i>Одеса</i>) — Арсен Христов — вірний син КІРС (до 70-річчя з дня народження)	4
Дудко І. Д. (<i>Щорс Чернігівської обл.</i>) — Воїн революції (до 75-річчя з дня народження М. Г. Кропив'янского)	6
Жовтобрюх М. А.—Вклад О. О. Шахматова у вітчизняну науку	3
Коваль М. В., Шморгун П. М., Ярошенко А. Д.—Другі соратники В. І. Леніна (до 95-річчя з дня народження Н. К. Крупської)	1
Коваленко Л. А. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — 175 років французької революції	4
Кожукало І. П.—Борець-революціонер (до 85-річчя з дня народження Є. Б. Бош)	4
Кожукало І. П.—Визволення південних районів Правобережної України (січень—квітень 1944 р.)	2
Кольяк Т. М.—Невтомний організатор мас (до 80-річчя з дня народження О. В. Медведева)	2
Лашкул З. В.—Історична тематика в творчості І. С. Іжакевича (до 100-річчя з дня народження)	1
Логвінов М. В. (<i>Чернівці</i>), Середюк І. П. (<i>Чернівці</i>) — Громадська діяльність О. Ю. Кобиланської (до 100-річчя з дня народження)	1
Лугова О. І.—Мужній борець за щастя народу (до 100-річчя з дня народження М. М. Коцюбинського)	5
Мартьянов К. Ф.—До 40-річчя Татарбунарського повстання	5
Мойсеев О. В.—Корсунь-Шевченківська битва	1
Мельник Л. Г.—До 200-річчя заснування заводу «Арсенал»	2
Молостов В. А.—Сторінки пролетарського інтернаціоналізму	1
Нагорна Л. П.—Фелікс Кон на Україні (до 100-річчя з дня народження)	2
Олійник Л. В.—Український радянський історик М. Н. Петровський	5
Ордовська Г. М., Яцків П. М.—IV з'їзд Комуністичної партії Західної України (до 30-річчя)	6
Панібудьласка В. Ф.—Трипільський похід в червні—липні 1919 р.	3
Пиха Д. Д.—В. К. Блюхер на Україні	6
П. К.—Юліан Ленський і Україна (до 75-річчя з дня народження)	1
Владислав Серчик (<i>Польща</i>) — До 600-річчя Краківського Ягеллонського університету	3

Сидоренко В. О.—М. Ф. Берлінський — історик Києва (до 200-річчя з дня народження)	4
Тимченко Ж. П.—А. І. Ульянова-Єлізарова (до 100-річчя з дня народження)	4
Ф. Ш.—Видатний діяч української радянської культури (до 70-річчя з дня народження О. П. Довженка)	5
Шамко К. М. (<i>Сімферополь</i>) — Герой наступальних боїв (до 20-річчя визволення Криму)	2
Шатов П. У.—Визволення західних районів України в 1944 р.	4

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Верховний О. У.—Викладання історії в заочній середній школі	3
Догадько І. Ю. (<i>Харків</i>) — З досвіду використання творів Т. Г. Шевченка на курсах історії	1
Іванченко А. В. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Топонімічні заняття учнів	3
Ксиленко П. І. (<i>с. Уланове Сумської області</i>) — Шкільна «Шевченкіана»	1
Кулаковський В. М. (<i>с. Лишня Макарівського р-ну Київської обл.</i>) — Позакласна робота з історії УРСР в VII—VIII класах	6
Левицький С. Г. (<i>Львів</i>) — Наш край в роки Великої Вітчизняної війни	4
Манько І. А. (<i>Кадіївка</i>) — Використання місцевого матеріалу на уроках суспільствознавства	4
Мірошніченко П. Я. (<i>Донецьк</i>) — Практикуми з історії СРСР на перших курсах	6
Пилипенко В. І. (<i>Луганськ</i>) — Використання виступів В. І. Леніна у грамзаписі на уроках історії	2
Чепурний Г. А. (<i>Полтава</i>) — Методична робота з історії в школі робітничої молоді	2

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Гриценко А. П.—Огляд джерел з історії робітничого класу України періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції	2
Магазинер С. І. (<i>Одеса</i>) — Вивчення історії рідного краю	4
Теодорович І. М. (<i>Чернівці</i>) — Викриття істориками НДР загарбницької політики німецького імперіалізму на Сході в роки першої світової війни	4
Шерман І. Л. (<i>Харків</i>) — Громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція у висвітленні історичної літератури 20-х років	1
Юрчук В. І.—Історіографія Компартії України післявоєнного періоду (1945—1953 рр.)	2

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Антонюк С. М.—И. Д. Кундюба. Советско-польские отношения (1939—1945 гг.)	5
Арутюнов Г. А. (<i>Москва</i>), Михайлюк О. Г. (<i>Луцьк</i>) — Ф. Є. Лось. Робітничий клас України в 1907—1913 рр.	3
Бачинський П. П., Коновалов М. А.—М. И. Куличенко. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 годах	2
Брайчевський М. Ю.—О. С. Стрижак. Назви річок Полтавщини.	4
Буцько М. О.—В. И. Стрельский. Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в.—1917 г.	1
Ганевич І. В. (<i>Одеса</i>), Петряев К. Д. (<i>Одеса</i>) — І. М. Кулінич. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900—1914 рр.)	1
Гельфман О. А. (<i>Одеса</i>), Меліхов О. М. (<i>Одеса</i>) — В. И. Астахов. Курс лекций по русской историографии, ч. 2.	3
Грабовецкий В. В. (<i>Львів</i>) — Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.	5
Гуржій І. О., Стецюк К. І.—А. Г. Слюсарский. Социально-экономическое развитие Слободжанщины XVII—XVIII в.	5
Дашкевич Я. Р. (<i>Львів</i>) — Акти вірменського суду міста Кам'янця-Подільського (XVI ст.)	5
Добров Г. М.—М. Ю. Брайчевский. Машинный библиографический поиск в области археологии Украины	5
Дудко І. П. (<i>м. Щорс Чернігівської області</i>) — «Чернігівщина. Путівник»	1
Жебокрицький В. А., Сідельников І. (<i>Харків</i>) — Д. Косев, Хр. Христов, Д. Ангелов. Кратка история на България	3

- Зайцев В. М.—Д. С. Давидович. Революционный кризис 1923 г. в Германии и Гамбургское восстание 1
- Зайцев В. М.—К. К. Шиян, С. Я. Островський. Минувле і сучасне села 6
- Зінч В. Т.—Л. П. Прилипка. Етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян 6
- Зимін О. О. (*Москва*)—І. Д. Бойко. Селянство України в другій половині XVI—першій половині XVII ст. 3
- Івасюта М. К. (*Львів*), Кошарний І. Я. (*Львів*)—Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні в 1921—1925 рр. 2
- Ісаєнко Ж. І.—Сердце, отданное людям. Рассказ о жизни и деятельности Григория Ивановича Петровского; Ф. Бега, В. Александров. Петровский 6
- Калениченко П. М.—И. С. Дзюбо. Торжество ленинской национальной политики в Чехословакии 1
- Коваль В. С.—А. К. Мартиненко. Друга світова війна 1
- Кожукало І. П., Юрчук В. І.—И. Д. Черниш, Комуністична партія України—організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958) 3
- Кіпперман Ш. Т.—М. М. Лисенко, Г. І. Підлужський, І. Л. Милевський. Викладання історії в школі в світлі рішень XXII з'їзду КПРС 6
- Компан О. С.—Г. Логвин. Украинское искусство 6
- Корнієнко С. К., Стоян П. К.—О. Михайлов. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929—1941 рр.) 3
- Крип'якевич І. П. (*Львів*)—М. Ю. Браїчевський. Коли і як виник Київ 1
- Костриба П. М.—«В боях за Харьковщину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны» 6
- Кулаковський В. М. (*с. Лишня Київської обл.*), Фененко М. В. (*Маріуполь*)—І. М. Шекера. Міжнародні зв'язки Київської Русі 3
- Марченко Г. В. (*Ужгород*). Пархомчук С. М.—М. Г. Сазина. Борьба румынского народа за установление и укрепление народно-демократического строя (1944—1947) 5
- Матвійчук М. М., Мішенко Г. П.—К. Дубина. В годы тяжелых испытаний 2
- Матвійчук Н. М.—І. М. Скрипкін. Вивчення трудового героїзму народних мас на уроках історії СРСР (1926—1941 рр.) 5
- Мишко Д. І.—М. Н. Тихомиров. Россия в XVI столетии 3
- Олійник Л. В.—Н. Каменская, М. Шкляр. Боевой отряд КПСС 4
- Пашук А. І. (*Львів*)—П. К. Яременко. «Перестрога»—український антиуніатський памфлет початку XVIII ст. 6
- Плющ Н. В.—Б. Іщенко. Село Шевченкове 1
- Пушкар'юв Л. Н. (*Москва*)—А. Введенський, В. Дядиченко, В. Стрельський. Допоміжні історичні дисципліни 4
- Раковський М. Ю. (*Одеса*)—«Моряки в борьбе за власть Советов на Украине» 3
- Рудько М. П.—М. Ваврикова. Революційне народництво в 70-х роках XIX ст. 2
- Саженюк С. Н.—О. В. Монсеев. Великая битва на Днепре 5
- Сандєвич А. В.—«Детская энциклопедия», тт. 7—9 3
- Сарбей В. Г. «Очерки истории исторической науки в СССР», т. III 6
- Семиряга М. І. (*Харків*)—А. А. Макаренко. Мировой пролетариат—Стране Советов 1
- Слинько І. І.—З. А. Богатырь. В тылу врага (Боевая деятельность соединения партизанских отрядов под командованием Героя Советского Союза А. Н. Сабурова) 2
- Сохань П. С., Чернявський Г. П. (*Харків*).—Міто Исусов. Революційного профсюзно движенье в България (1903—1912 гг.); Стефан Великов. Организацион и борби на кожаро-обущарските и каучуковите работници в България 1878—1944. 4
- Стрельський В. І.—Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Русская сфрагистика и геральдика 2
- Суханосов С. М. (*Дрогобич*), Черненко А. М. (*Дрогобич*)—Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине 1958—1961 гг. 5
- Ткаченко М. М.—Нудьга. Листування запорожців з турецьким султаном 4
- Трофимук С. М. (*Львів*)—К. М. Млинченко. Зброєю полум'яного слова 2
- Хміль І. С.—«Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944—1961 рр.» 2
- Шаблювський Є. С.—«Історичні погляди Т. Г. Шевченка» 4
- Шевченко Л. А.—М. Моторюк. Школа і виховання нової людини 1
- Шевченко Ф. П.—З. Першина. Имени Январского восстания 3
- Щербатов Д. М. (*Одесса*)—«Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904 гг.» 2

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Андрущенко В. Я.—Республіканська нарада з історії міст і сіл УРСР	4
Баранова В. В.—Зустріч науковців з учителями	4
Василевська О. С.—Засідання нової проблемної наукової Ради	1
Васюта І. К. (<i>Івано-Франківськ</i>), Іванченко А. В. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Конференція вчителів історії в Івано-Франківську	2
Вовк А. А.—Шістдесятиріччя П. А. Лаврова	1
Врадій Н. Ф. (<i>Львів</i>) — Теоретичний семінар, присвячений Т. Г. Шевченку	5
Врадій Н. В. (<i>Львів</i>) — Семінар з спеціальних історичних дисциплін	4
Гаврюк А. А.—Творець радянської військової науки	3
Гарнопід Г. П. (<i>Ужгород</i>) — Конференція викладачів ужгородського університету	4
Гораш Г. О. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Яскравий вогник слідопитів	2
Горячев С. Г., Кронік О. Л., Москвич Л. Г.—Наукові сесії до 20-річчя визволення Києва	1
Г. П.—Конференція вчителів історії та суспільствознавства	5
Демешина К. І. (<i>Ростов-на-Дону</i>) — Наукова сесія з історії робітничого класу Росії в період капіталізму	1
Довженко В. Й.—Археологи про слов'ян на Дунаї	3
Єршов О. Т. (<i>Полтава</i>) — В Полтавському краєзнавчому музеї	6
Енгельгардт Р. Ю. (<i>Кишинів</i>), Володарський М. І. (<i>Кишинів</i>) — Наукова конференція в Кишиневі	1
Ісаєвич Я. Д. (<i>Львів</i>) — Виставка «Велика Морава» у м. Брно	2
Катренко А. М.—Нарада працівників архівних установ республіки	1
Кипаренко Г. М. (<i>Львів</i>) — Іноземні інтернаціоналісти у боротьбі за владу Рад	5
Коваленко Л. А. (<i>Кам'янець-Подільський</i>), Винокур І. С. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Хмельницьке історико-краєзнавче товариство	3
Кравченко Г. П.—Урочні збори, присвячені 80-річчю з дня народження Д. З. Мануїльського	1
Кравченко Г. П.—Член-кореспондент АН УРСР А. Т. Чеканюк	5
Кравченко Г. П., Коваленко Г. І.—Захист докторських дисертацій	4
Лещенко Л. О.—Науково-дослідна робота Інституту історії АН УРСР у 1963 р.	1
Ляшенко Л. Г.—Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1963 р.	2
Ляшенко Л. Г.—Друга нарада істориків-славистів у Києві	1
Ляшенко Л. Г.—Засідання координаційної ради з історії міжнародного робітничого і національно-визвольного руху	3
Малкієль С. В. (<i>Суми</i>) — Перші підсумки роботи по написанню історії міст Сумської області	3
Межевич М. М. (<i>Чернівці</i>) — Участь студентів України в конференціях з проблеми Латинської Америки	5
Молодчиков О. В., Петрушко Ю. В. (<i>Львів</i>) — Відзначення 400-річчя російського книгодрукування	3
Москвич Л. Г., О. Т.—Ювілейні сесії, присвячені 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка	3
М. Б.—Нарада з питань генезису феодалізму	5
О. Д., Гапусенко І. М., В. Ч., Іваненко В. К., Ткаченко Л. О.—Захист докторських дисертацій	2
Палкін Ю. І. (<i>Дрогобич</i>), Файнберг Н. Л. (<i>Дрогобич</i>) — З історії промислових підприємств Прикарпаття	5
Приходько М. П.—Міжнародний конгрес антропологів і етнографів у Москві	6
Пустогаров В. В.—Дискусія на сторінках журналу «Вег унд ціль»	5
Пухтинський В. К. (<i>Нижин</i>) — Рідкісна знахідка	6
П. С.—П'ятий міжнародний конгрес славистів	1
Савчук А. П., Сікорський М. І.—Археологічні дослідження на Переяславщині	5
Сарбей В. Г.—Нарада з питань радянської історіографії	4
Семенов Б. Г.—Державній історичній бібліотеці УРСР—25 років	6
Семілетка Г. О.—Урочні збори, присвячені 80-річчю з дня народження О. В. Медведєва	4
Сидоренко В. О.—Опис історико-культурних пам'яток м. Києва	3
Ситник К. В.—Про наукову діяльність сектора історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР	4
Телегін Д. Я., Круц В. А.—Із робіт київської археологічної експедиції (1962—1963 р.)	2

Ткачова Л. І.— Конференція з методологічних питань історії радянського суспільства	5
Уманець О. Д.— Обговорення наукової доповіді	3
Усик Л. А.— До 100-річчя з дня народження Ф. Я. Кона	5
Чайчук Р. Д. (<i>Одеса</i>)— З досвіду роботи партійного архіву Одеської області із старими більшовиками	4
Шевченко Г. І. (<i>Дніпропетровськ</i>), Огризкіна О. М. (<i>Дніпропетровськ</i>)— Меморіальна кімната Д. І. Яворницького	5
Юра Р. О.— Міжнародна конференція, присвячена 1100-річчю початку слов'янської писемності	4
Ю. А., Г. Д.— Перший міжнародний симпозіум із загальних проблем історії науки і техніки	3
Ю. Г.— Обговорення досліджень історії Великого Жовтня	1
Ярошенко А. Д.— Зв'язки радянських і польських істориків партії	3

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Гарнага І. В. (<i>Кам'янець-Подільський</i>)— Деякі зауваження до історичного нарису	3
Компан О. С., Логвин Г. Н., Ткаченко М. М.— Створити «Історію української культури»	2
Лемешук М. М.— Участь українців у комуністичному підпіллі концтабору Бухенвальд	5
Ляховецький Л. А. (<i>Москва</i>)— Коли виникла історична наука?	3
Нагорна Л. П.— Про помилки в бібліографічному нарисі	1
Пойда Д. П. (<i>Дніпропетровськ</i>)— Глибше вивчати наукову спадщину	2
Щербань О. Н., Кучеров П. С., Добров Г. Д.— До історії технічного розвитку вугільної промисловості Донбасу	1
<u>Зигмунт Млинарський</u>	1
<u>Юрій Якович Білан</u>	1

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. **О. Е. Иваненко.** В. И. Ленин о проблеме кадров в социалистической революции. **И. И. Николаенко.** Руководящая роль Коммунистической партии Украины в развитии движения за коммунистический труд в промышленности республики (1959—1961 гг.). **И. И. Коломийченко.** Борьба Коммунистической партии Украины против троцкистско-зиновьевского антипартийного блока. **И. А. Гуржий.** Украина в сельскохозяйственном производстве пореформенной России (60—90 гг. XIX ст.). Сообщения. **З. Г. Лихолобова.** Химики Донбасса в борьбе за коммунистический труд. **И. П. Богодист.** Некоторые вопросы социалистического строительства в западных областях УССР. **С. Вронский.** Общественно-экономические отношения в Волыни накануне второй мировой войны. **П. М. Калениченко.** Создание Коммунистической партии Польши — важнейшая веха в истории польского рабочего движения. **В. А. Жебокрицкий.** Вступление Турции в первую мировую войну. Загадки. К истории городов и сел Советской Украины. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Алфавитный показатель статей, помещенных в журнале в 1964 г.

CONTENTS

Articles. O. Ye. Ivanenko. V. I. Lenin on Problem of Cadres in Socialist Revolution. I. I. Nikolayenko. The Leading Role of the Communist Party of the Ukraine in the Widening of the Movement for Communist Labour in the Industry of the Republic (1959—1961). I. I. Kolomiychenko. The Struggle of the Communist Party of the Ukraine against the Trotskyist—Zinovyevsky Bloc (1926—1927). I. A. Gurzhi. The Ukraine in Russia's Agricultural Production after the Reform. *Communications.* L. G. Liholobova. The Chemists of Donbas in the Struggle for Communist Labour. I. P. Bogodist. Some Questions of Socialist Building in the Western regions of the Ukrainian SSR. S. Vronsky. Social-Economic Relations in Volyn on the Eve of the Second World War. P. M. Kalenichenko. The Creation of the Communist Party of Poland — the Significant Stake in the History of the Polish Worker Movement. Notes. On the History of the Towns and Villages of the Soviet Ukraine. Aid to the History Teacher. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News and Information. Alphabetic Index of the Material Published in the Journal in 1964.

НОВІ КНИГИ

- «Арсенал» імені В. І. Лепіна. 1764—1964. Обласне книжково-газетне вид-во, Ів, 1964, 319 с.
- БАРЕШ Г.— Три поєдинки Яна Зіки. Спогади. Переклад з чеської мови. Вид-во «Радянський письменник», Ів, 1964, 34,3 с.
- БЕЛЯВЦЕВ В. Ф.— Донецькі мстители. Записки партизана. Изд. 2-е, испр. и доп., Изд-во «Донбасс», Донецьк, 1964, 303 с.
- БЕРЕЗАНСЬКА С. С.— Бронзовий вік на Україні. Вид-во «Наукова думка», К., 1964, 70 с.
- БОЕВ Ю. А.— Ближний Восток во внешней политике Франции (1898—1914 гг.). Очерки истории дипломатической борьбы Франции за Ближний Восток, Изд-во «Наукова думка», К., 1964, 480 с.
- ГРАБОВЕЦЬКИЙ В., АРСЕНИЧ П.— Галич. Вид-во «Каменяр», Львів, 1964, 71 с.
- «Дрогобич», Вид-во «Каменяр», Львів, 1964, 140 с.
- «История Киева». В 2-х томах, т. 2, Изд-во АН УССР, К., 1964, 819 с.
- КОНДУФОР Ю. Ю.— Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 гг.), Изд-во «Наукова думка», К., 1964, 263 с.
- КРАВЕЦЬ М. М.— Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст., Вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1964, 238 с.
- ЛЕВСЬКІШ В.— І Інтернаціонал і су-часний міжнародний комуністичний рї Політвидав України, Ів, 1964, 70 с
- МОРОЗОВ В.— Володимир Петрович З томський, Політвидав України, К, 1964, 134 с.
- «На шляхах комуністичного будівництва (Збірник статей). Криворізький державний педагогічний інститут, Дніпр петровське книжкове вид-во, Дніпр петровськ, 1963, 132 с.
- ИОРЩЬКПЙ А. Я.— Побут сільського подарських робітників України в період капіталізму, Вид-во «Наукова думка», Ів, 1964, 139 с.
- ПОПОВИЧ М. В.— Проти критиків ма ксистського матеріалізму, Вид-во «Наукова думка», Ів, 1964, 152 с.
- ПРИХОДЬКО М. П.— Житло робітників Донбасу, Вид-во «Наукова думка», К, 1964, 108 с.
- СЛАБЕЄВ І. С.— 3 історії первісного на громадження капіталу на Україні. (Ч) мацький промисел і його роль у ально-екон-омічному розвитку Украй ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. Вид-во «Наукова думка», К, М, 138 с.
- «30 пламенных лет». (Очерки из истом Ждановского завода. «Азовстал» Изд-во «Донбасс», Донецьк, 1964, 191 с.
- «Українсько-угорські історичні зв'язки», Вид-во «Наукова думка», Ів, 1964, 2-0 с.
- ШОВКОПЛЯС І. Г.— Основи археології, Вид-во «Радянська школа», Ів, 1964, 271 с.

До уваги авторів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надіслати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), видрукованих на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор. (повідомлення — до 20, замітки і листи — до 10 стор.). Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

Український історический журнал, № 6, 1964

(на українском языке)

Редактори: В. П. Булкіна, Л. В. Олійник, Ф. Г. Мефедова-Короніо, Н. В. Плоц.

Літредактор З. Г. Тиранська

Технічний редактор Я. П. Рахліна

Коректор Р. С. Козану

БФ 05035. Зам. № 2945. Вид. № 1119. Тираж 4531. Формат паперу 70X Юв'/іе. Друк. фіз. аркушів 10,01 Умови, друк, аркушів 13,7. Обліково-видавн. аркушів 17,2. Підписано до друку 18.XI 1964 р. . j

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня № 5 Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі — Київ, Репіна, 4.